

YÖNETİM VE EKONOMİ

YÖNEKO

Yıl: 2024 Cilt: 31

Sayı : 2

ISSN : 1302-0064
E-ISSN-2458-8253

JOURNAL OF MANAGEMENT AND ECONOMICS

JOME

Year: 2024 Volume: 31 Issue:2

ISSN:1302-0064
E-ISSN-2458-8253

 MANISA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
MANISA CELAL BAYAR UNIVERSITY THE FACULTY OF ECONOMIC AND ADMINISTRATIVE SCIENCES JOURNAL

Y Ö N E T İ M
VE
E K O N O M İ
YÖNEKO

Yıl: 2024 Cilt: 31 Sayı : 2

ISSN : 1302-0064
E-ISSN-2458-8253

JOURNAL OF
MANAGEMENT
AND
ECONOMICS
JOME

Year: 2024 Volume: 31 Issue: 2

ISSN:1302-0064
E- ISSN-2458-8253

 MANISA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
MANISA CELAL BAYAR UNIVERSITY THE FACULTY OF ECONOMIC AND ADMINISTRATIVE SCIENCES JOURNAL

YÖNETİM

VE

EKONOMİ (E-ISSN-2458-8253) / (ISSN-1302-0064)

Sahibi

Yönetim Kurulu Adına İ.İ.B.F. Dekanı
Prof.Dr. Cüneyt Yenal KESBİÇ

Editör

Prof.Dr. Cüneyt Yenal KESBİÇ

Yardımcı Editörler:

Prof.Dr. Tuncer ÖZDİL

Prof.Dr. Melih ÖZÇALIK

Alan Editörleri

Prof.Dr. Doğan UYSAL

Doç.Dr. Hilmiye TÜRESİN

Doç.Dr. Dilek DULAY YANGIN

Dr. Öğr. Üyesi Orkun SÜRÜCÜOĞLU

Doç. Dr. Anıl GACAR

Doç.Dr. Şükrü Mert KARCI

Doç. Dr. Derya ALİMANOĞLU

Danışma Kurulu

Prof.Dr. A. Kemal ÇELEBİ (MCBÜ)

Prof.Dr. Mustafa MIYNAT (MCBÜ)

Prof.Dr. C. Erdem HEPAKTAN (MCBÜ)

Prof.Dr. Halit YANIKKAYA (GTÜ)

Prof.Dr. İhsan IŞIK (ROWAN)

Prof.Dr. Nazmi SARI (USASK)

Prof.Dr. Rainer WEHNER (FHWS)

Prof.Dr. Syrgak KYDYRALIEV (AUCA)

Doç.Dr. Zümrüt ECEVİT SATI (İÜ)

Prof.Dr. Tuncer ÖZDİL (MCBÜ)

Prof.Dr. Hüseyin AKTAŞ (MCBÜ)

Prof.Dr. Serhat BAŞTAN (MCBÜ)

Prof.Dr. Anarkül URDALETOVA (MANAS)

Prof.Dr. Mitchell CHARKIEWICZ (CCSU)

Prof.Dr. Pavel Vasilevich DRUZHININ (KRC)

Prof.Dr. Sławomir KALINOWSKI (İRWİRPAN)

Doç.Dr. Alparslan UĞUR (KKÜ)

Dil Editörleri

Doç.Dr. Deniz DİRİK (MCBÜ)

Arş.Gör. Fatin Şevki BULUT (MCBÜ)

Teknik Editör

Arş.Gör. Abdullah Marufoglu (MCBÜ)

Sekreteryaya

Arş.Gör.Dr. Osman GÜLDEN

Arş.Gör. Fatin Şevki BULUT

Arş.Gör.Doç Dr. Can KARABIYIK

Arş.Gör. Saniye Cansu BENLİ

Arş.Gör. Abdullah MARUFOĞLU

Arş.Gör. Aysun BAŞ KIRAN

Arş.Gör. Dr. Harun ARAS

Arş.Gör. Tolga ÇAĞLAYANSUDUR

Bu Sayımızın Hakem Kurulu

- Prof.Dr. Burak Darıcı (Bandırma Üniv.)
- Prof. Dr. Ceren KARAVELIOĞLU (DPÜ)
- Prof. Dr. Duygu ALPTEKİN (MCBÜ)
- Prof. Dr. Füsun ÇINAR ALTINTAŞ (Uludağ Üniv.)
- Prof. Dr. Hilmi YÜKSEL (DEÜ)
- Prof Dr Murat Yaman (DPÜ)
- Prof.Dr. Osman Peker (ADÜ)
- Prof. Dr. Özlem KAYHAN PUSANE (Işık Üniv.)
- Prof. Dr. Sabiha KILIÇ (Hitit Üniv.)
- Doç. Dr. Burak ÖZDOĞAN (MCBÜ)
- Doç. Dr. Emin SALİHİ (OHÜ)
- Doç. Dr. Mehmet ŞAHİN (Selçuk Üniv.)
- Doç. Dr. Mustafa Necati ÇOBAN (GOP)
- Doç. Dr. Sahra SAĞYAN TUNÇAY (ATU)
- Dr. Öğr. Üyesi Funda KEMAHLI GARİPOĞLU (EBYU)
- Prof. Dr. Burak Önemli (İKÇÜ)
- Prof. Dr. Ceyhun HAYDAROĞLU (Bilecik Üniv.)
- Prof. Dr. Ersin KARAMAN (AHBVÜ)
- Prof. Dr. Hayrettin USUL (İKÇÜ)
- Prof. Dr. İlker KIYMETLİ ŞEN (İstanbul Ticaret Üniv.)
- Prof. Dr. Onur EROĞLU (BEÜN)
- Prof. Dr. Özlem ÇETİNKAYA BOZKURT (Mehmet Akif Ersoy Üniv.)
- Prof Dr Özgür ÖNDER (DPÜ)
- Prof. Dr. Selma KARATEPE (İstanbul Nişantaşı Üniv.)
- Doç. Dr. Ceren ÇUBUKÇU ÇERASİ (GTÜ)
- Doç. Dr. İrem AŞKAR KARAKIR (DEÜ)
- Doç. Dr. Meral ERDİRENÇELEBİ (Erbakan Üniv.)
- Doç. Dr. Osman GEYİK (Dicle Üniv.)
- Doç. Dr. Zeki AKBAKAY (Bingöl Üniv.)
- Dr. Öğr. Üyesi Kahraman SÜVARİ (MCBÜ)

İletişim Adresi: Prof.Dr. Cüneyt YENAL KESBİÇ

Manisa Celal Bayar Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Şehit Prof.Dr. İlhan Varank Kampüsü 45140, Yunusemre, Manisa

Yönetim ve Ekonomi yılda dört sayı olarak yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Dergimiz TRDizin, EconLit, EBSCO,

ASOS, DOAJ, ProQuest ve SOBIAD veri tabanına kayıtlıdır.

Dergide yer alan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlara aittir, yayınlayan kurumu bağlamamaktadır.

©Copyright: MCBÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Haziran 2024 **Basım Yeri:** M.C.B.Ü Matbaası – MANİSA

Tel: 0 (236) 201 80 44

Fax: 0 (236) 201 80 10

e-mail: iibf-dergi@cbu.edu.tr

URL: <https://dergipark.org.tr/yonveek>

JOURNAL OF MANAGEMENT AND ECONOMICS (E-ISSN-2458-8253) / (ISSN-1302-0064)

Owner

The Faculty of Dean
Prof.Dr. Cuneyt Yenal KESBIC

Editor

Prof.Dr. Cuneyt Yenal KESBIC

Co-Editors

Prof.Dr. Tuncer OZDİL

Prof.Dr. Melih OZCALIK

Field Editors

Prof.Dr.Dogan UYSAL
Assoc.Prof.Dr.Hilmiye TURESİN
Assoc.Prof.Dr. Dilek DULAY YANGIN
Assist.Prof.Dr. Orkun SURUCUOGLU

Assoc. Prof. Dr. Anıl GACAR
Assoc.Prof.Dr.Sukru Mert KARCI
Assoc. Prof. Dr. Derya ALIMANOGLU

Advisory Board

Prof.Dr. A. Kemal CELEBI (MCBU)
Prof.Dr. Mustafa MIYNAT (MCBU)
Prof.Dr. C. Erdem HEPAKTAN (MCBU)
Prof.Dr. Halit YANIKKAYA (GTU)
Prof.Dr. Ihsan ISIK (ROWAN)
Prof.Dr. Nazmi SARI (USASK)
Prof.Dr. Rainer WEHNER (FHWS)
Prof.Dr. Syrgak KYDYRALIEV (AUCA)
Assoc.Prof.Dr. Zumurut ECEVIT SATI (IU)

Prof.Dr. Tuncer OZDIL (MCBU)
Prof.Dr. Huseyin AKTAS (MCBU)
Prof.Dr. Serhat BASTAN (MCBU)
Prof.Dr. Anarkul URDALETOVA (MANAS)
Prof.Dr. Mitchell CHARKIEWICZ (CCSU)
Prof.Dr. Pavel Vasilevich DRUZHININ (KRC)
Prof.Dr. Sławomir KALINOWSKI (IRWIRPAN)
Assoc.Prof.Dr. Alparslan UGUR (KKU)

Language Editors

Assoc. Prof. Dr. Deniz Dirik (MCBU)

Res.Assist. Fatin Sevki BULUT (MCBU)

Technical Editor

Res.Assist. Abdullah Marufoglu (MCBU)

Secretariat

Res.Assist.Dr. Osman GULDEN
Res.Assist. Fatin Sevki BULUT
Res.Assist.Assoc.Prof. Can KARABIYIK
Res.Assist. Saniye Cansu BENLI

Res.Assist. Abdullah MARUFOGLU
Res.Assist. Aysun BAS KIRAN
Res.Assist. Dr. Harun ARAS
Res.Assist. Tolga CAGLAYANSUDUR

The Advisory Board in This Issue

- Prof. Dr. Burak Darıcı (Bandırma Üniv.)
- Prof. Dr. Ceren KARAVELIOGLU (DPU)
- Prof. Dr. Duygu ALPTEKIN (MCBU)
- Prof. Dr. Fusun CINAR ALTINTAS (Uludag Univ.)
- Prof. Dr. Hilmi YÜKSEL (DEU)
- Prof Dr Murat Yaman (DPU)
- Prof. Dr. Osman Peker (ADU)
- Prof. Dr. Ozlem KAYHAN PUSANE (Istık Univ.)
- Prof. Dr. Sabiha KILIC (Hitit Univ.)
- Assoc. Prof. Dr. Burak OZDOGAN (MCBU)
- Assoc. Prof. Dr. Emin SALIHI (OHU)
- Assoc. Prof. Dr. Mehmet SAHIN (Selcuk Univ.)
- Assoc. Prof. Dr. Mustafa Necati COBAN (GOP)
- Assoc. Prof. Dr. Sahra SAGYAN TUNCAI (ATU)
- Asst. Prof. Dr. Funda KEMAHLI GARİPOGLU (EBYU)
- Prof. Dr. Burak Önemli (IKCU)
- Prof. Dr. Ceyhun HAYDAROGLU (Bilecik Univ.)
- Prof. Dr. Ersin KARAMAN (AHBVU)
- Prof. Dr. Hayrettin USUL (IKCU)
- Prof. Dr. İlker KIYMETLİ ŞEN (Istanbul Ticaret Univ.)
- Prof. Dr. Onur EROGLU (BEUN)
- Prof. Dr. Ozlem CETINKAYA BOZKURT (Mehmet Akif Ersoy Univ.)
- Prof Dr Ozgur ONDER (DPU)
- Prof. Dr. Selma KARATEPE (Istanbul Nisantasi Univ.)
- Assoc. Prof. Dr. Ceren CUBUKCU CERASI (GTU)
- Assoc. Prof. Dr. Irem ASKAR KARAKIR (DEU)
- Assoc. Prof. Dr. Meral ERDIRENCELEBI (Erbakan Univ.)
- Assoc. Prof. Dr. Osman GEYİK (Dicle Univ.)
- Assoc. Prof. Dr. Zeki AKBAKAY (Bingöl Univ.)
- Asst. Prof. Dr. Kahraman SUVARİ (MCBÜ)

Communication: Prof. Dr. Cuneyt YENAL KESBIC

Manisa Celal Bayar University

The Faculty of Economic and Administrative Sciences

Şehit Prof.Dr. İlhan Varank Campus 45140, Yunusemre, MANİSA

The Journal of Management and Economics is an international refereed journal published four times a year.

The Journal of Management and Economics is indexed in TRDizin, EconLit, EBSCO, ASOS, DOAJ,

ProQuest and SOBIAD.

The author(s) is (are) the sole responsible for the opinion and views stated in the articles.

©Copyright: MCBU The Faculty of Economic and Administrative Sciences – June 2024

Tel: 0 (236) 201 80 44

Fax: 0 (236) 201 20 10

e-mail: iibf-dergi@cbu.edu.tr

URL: https://dergipark.org.tr/yonveek

YÖNETİM VE EKONOMİ

MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

Yıl: 2024 Cilt: 31 Sayı: 2 E-ISSN-2458-8253 / ISSN-1302-0064

İÇİNDEKİLER

Cemal ZEHİR Merve VURAL ALLAHAM Zahid Farrukh MAMMADOV	Türkiye - Azerbaycan Ekonomik İlişkileri Üzerine Bibliyometrik Bir Çalışma.....	227
Edip ÖRÜCÜ İtr HASIRCI Fatma ZEYBEK	İş Stresinin Kendini Kurgulama Davranışı Üzerindeki Etkisinde Mutluluğun Rolü.....	247
Erdal GÜLER	On İkinci Kalkınma Planı ve Tarım Ve Orman Bakanlığı Stratejik Planında Biyokorsanlıkla Mücadele Yaklaşımı.....	267
Erhan USLU	Türkiye ve Almanya'da Yaşayan Türk İşçilerin Sinizm Düzeyi Üzerine Bir Araştırma	281
Esra KOPARAN Onur DOĞAN	Toplum 5.0 ve E-Ticarete Yapay Zekâ Odağında Bakış: Tanımlar, İlişkiler ve Bileşenler.....	295
Funda ÖZÇELİK	Muhasebe Müfredatına Sürdürülebilirliğin Yansımaları: Türkiye'deki Üniversitelerde Bir Araştırma.....	325
Gözde ELBİR MERMER	Risk Yönetimi ve Bankacılık Sektörü ile İlgili Çalışmaların Bibliyometrik Analiz İle İncelenmesi	347
Mehmet Ali YÜKSEL	Bölgesel Güvenlik ve Hibrit Savaş İlişkisinin Suriye İç Savaşı Üzerinden Analizi	365
Osman EROĞLU	Türkiye'nin Yerli Otomobil Girişimlerinde (Devrim ve Togg) Devletin Rolü.....	389
Onur ERTÜRK Hatice YURTSEVER	Türkiye'de Banka Kredilerinin Vergi Gelirleriyle Etkileşimi	405
YAZIM KURALLARI		437

JOURNAL OF MANAGEMENT AND ECONOMICS

MANİSA CELAL BAYAR UNIVERSITY THE FACULTY OF
ECONOMIC AND ADMINISTRATIVE SCIENCES JOURNAL

Year: 2024 Volume: 31 Issue:2 E-ISSN-2458-8253 / ISSN-1302-0064

CONTENTS

Cemal ZEHİR Merve VURAL ALLAHAM Zahid Farruki MAMMADOV	A Bibliometric Study on Turkey - Azerbaijan Economic Relations.....	227
Edip ORUCU İtir HASIRCI Fatma ZEYBEK	The Role of Happiness in the Effects of Job Stress on Self-Monitoring	249
Erdal GULER	Approach To Combating Biopiracy in The Twelfth Development Plan and The Strategic Plan of The Ministry of Agriculture and Forestry.....	269
Erhan USLU	A Study on Cynicism Level of Turkish Employees Living In Germany and Turkey.....	283
Esra KOPARAN Onur DOĞAN	A Look at Society 5.0 and E-Commerce with a Focus on Artificial Intelligence: Definitions, Relationships and Components.....	297
Funda OZCELİK	Reflections of Sustainability on Accounting Curricula: A Research at Universities in Turkey.....	329
Gozde ELBİR MERMER	Investigation Of Studies In Risk Management and Banking Sector With Bibliometric Analysis	351
Mehmet Ali YUKSEL	Analysis of Regional Security and Hybrid War Relationship Over The Syrian Civil War.....	369
Osman EROĞLU	The Role of The State in Turkey's Domestic Automobile Initiatives (Devrim and Togg).....	393
Onur ERTURK Hatice YURTSEVER	Interaction of Bank Loans with Tax Revenues in Turkey.....	409
GUIDELINES FOR SUBMITTING ARTICLES.....		438

A Bibliometric Study on Turkey - Azerbaijan Economic Relations

Cemal ZEHİR* Merve VURAL ALLAHAM**

Zahid Farrukh MAMMADOV***

ABSTRACT

This study presents a comprehensive bibliometric analysis of publications related to Turkey-Azerbaijan economic relations and cooperation spanning the years 1997 to 2022. Utilizing the Web of Science academic database with specific keywords such as "Turkey-Azerbaijan economic cooperation" and "Turkey-Azerbaijan economic relations," the research identified and analyzed 39 relevant publications. The research involves a comprehensive exploration of bibliometric data, encompassing aspects like bibliographic coupling, citation, co-citation, co-cited references, authors, topics, and research methodologies. The research comprises distinct sections, encompassing a concise review of literature focused on the economic relations between Turkey and Azerbaijan, additionally, it includes a thorough exploration of literature studies and bibliometric analyses related to the economic ties between these two nations. The research further incorporates an elucidation of the bibliometric analysis process and concludes with a section dedicated to evaluating the findings. The majority of publications, approximately 82%, are in the form of articles, with proceedings papers, reviews, and editorial materials contributing to the remainder. Keyword analysis revealed terms like "Turkey" and "Azerbaijan", "energy," "Caucasus," "Kazakhstan," "Russia," "pipeline," "oil," and "gas". Regarding research methods, qualitative research emerged as the preferred approach for review methods. The research findings also pointed to a notable inclination towards single-author contributions, a tendency likely influenced by the utilization of qualitative research methods. Conversely, studies adopting quantitative methods frequently involved multiple authors, often ranging from three to four. In conclusion, the research underscores the need for a more comprehensive, interdisciplinary, and quantitative examination of Turkey-Azerbaijan economic relations.

Key Words: Turkey - Azerbaijan, economic relation, economic cooperation, bibliometric analysis

JEL Classification: F00, F50, C45, C88

Türkiye - Azerbaycan Ekonomik İlişkileri Üzerine Bibliyometrik Bir Çalışma

ÖZ

Bu çalışma, 1997-2022 yıllarını kapsayan, Türkiye-Azerbaycan ekonomik ilişkileri ve iş birliğine ilişkin yayınların kapsamlı bir bibliyometrik analizini sunmaktadır. Web of Science akademik veritabanından "Türkiye-Azerbaycan ekonomik iş birliği" ve "Türkiye-Azerbaycan ekonomik iş birliği" gibi spesifik anahtar kelimelerden yararlanılarak ilgili 39 yayını belirledi ve analiz edildi. Araştırma, bibliyografik eşleştirme, alıntı, ortak alıntı, ortak alıntı yapılan referanslar, yazarlar, konular ve araştırma metodolojileri gibi hususları kapsayan bibliyometrik verilerin kapsamlı bir incelemesini içermektedir. Araştırma, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ekonomik ilişkilere odaklanan literatürün

*Prof. Dr. Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, cemalzehir@gmail.com, ORCID Bilgisi: 0000-0003-2584-4480

**Arş.Gör. İstanbul Gelişim Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, mvural@gelisim.edu.tr, ORCID Bilgisi: 0000-0002-3735-3008

***Prof.Dr. Azerbaijan State University of Economics (UNEC) Center for Islamic Finance, Faculty of Finance and Accounting, prof.zahid.mamed@gmail.com, ORCID Bilgisi: 0000-0001-6425-8690

(Makale Gönderim Tarihi: 12.04.2023 / Yayına Kabul Tarihi:20.11.2023)

Doi Number: 10.18657/yonveek.1282263

Makale Türü: Araştırma Makalesi

kısa bir incelemesini içermekte, ayrıca bu iki ülke arasındaki ekonomik bağlara ilişkin literatür çalışmalarının kapsamlı bir incelemesini ve bibliyometrik analizleri içermektedir. Araştırma ayrıca bibliyometrik analiz sürecinin açıklamasını da içeriyor ve bulguların değerlendirilmesine ayrılmış bir bölümle sonuçlanıyor. Yayınların çoğunluğu, yaklaşık % 82'si makale türünde olup geri kalanında bildiriler, incelemeler ve editoryal materyaller katkıda bulunmaktadır. Anahtar kelime analizi "Türkiye" ve "Azerbaycan", "enerji", "Kafkaslar", "Kazakistan", "Rusya", "boru hattı", "petrol" ve "gaz" gibi terimleri ortaya çıkarmıştır. Araştırma yöntemleriyle ilgili olarak, özellikle inceleme yöntemleri için tercih edilen nitel araştırma yaklaşımı ön plandaydı. Çalışma ayrıca, muhtemelen nitel araştırma yönteminin kullanımına atfedilen, tek yazarlı yayın tercihini de ortaya koymaktadır. Tersine, niceliksel yöntemleri benimseyen çalışmalar sıklıkla birden fazla yazar -genellikle üç ile dört arasında sayıları değişen- iş birliği içermekteydi. Sonuç olarak araştırma, Türkiye-Azerbaycan ekonomik ilişkilerinin daha kapsamlı, disiplinler arası ve niceliksel olarak incelenmesi ihtiyacının altını çizmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye - Azerbaycan, ekonomik ilişki, ekonomik işbirliği, bibliyometrik analiz

JEL Sınıflandırması: F00, F50, C45, C88

INTRODUCTION

The relationship between Turkey and Azerbaijan holds significant importance, particularly in the context of their shared history and geographical proximity (Goudarzi et al., 2015). Azerbaijan's substantial oil resources and its cultural and linguistic affinities with Turkey underscore the significance of their bond. The economic ties between the two countries continue to form a robust basis for their overall relations, with a notable cornerstone being their collaborative efforts in the field of energy. Thus, attracting investments from Turkey, particularly in non-energy sectors, is of strategic importance. Azerbaijan finds itself relatively isolated from global markets, and Turkey plays a pivotal role in creating economic opportunities in favor of Azerbaijan. The collaborative efforts between these two nations have been substantiated by academic studies.

Turkey is a country with a strong presence in the realm of scientific research. This robust scientific research environment can be attributed to Turkey's unique geopolitical position in the Eurasian region, fostering substantial scientific cooperation with Western nations and neighboring countries. Nevertheless, bibliometric studies investigating Turkey's research endeavors in the context of economic cooperation are currently limited. A bibliometric analysis focusing on economic relations between Azerbaijan and Turkey has not been identified within the available literature. Consequently, there is a need for more recent studies that explore international economic collaboration between these two nations.

Given this backdrop, a critical exploration of the qualities and the philosophical framework underpinning existing research in the literature is vital. This study aims to evaluate research on Turkey-Azerbaijan economic relations using the bibliometric analysis method. The bibliometric analysis method is applied to investigate academic literature found in the Web of Science database. This involves an examination of Turkey-Azerbaijan economic relations through an analysis of the references, publication venues, citations, authorship count, keywords, and collaborative authorships in relevant research.

The study's findings reveal that the majority of examined publications are in the form of articles, while other academic publication types such as proceeding papers

and reviews are relatively scarce. A keyword analysis uncovers prevalent terms like "Turkey" and "Azerbaijan," along with keywords such as "energy," "Caucasus," "Kazakhstan," "Russia," "pipeline," "oil," and "gas." Notably, the emphasis in the literature on Turkey-Azerbaijan economic relations primarily revolves around the energy sector. Despite this focus, there are additional sectors like construction materials, leather, petroleum gas, cotton yarn, furniture, metal and iron, steel, education, sport and tourism between these two nations, which receive investments. Yet, these domains seem to be either overlooked or inadequately addressed.

Regarding research methodologies, qualitative research methods are predominant, with political science journals being the primary avenue for publication, thus influencing the use of review and official document review methods. While this may align with the subject's nature, the presence of econometric model studies and quantitative analyses suggests that deeper economic relations between the two countries can be enhanced through the adoption of quantitative models and the exploration of different sectors. Although academic and scientific journals stand out, publications produced by newspapers and organizations are also cited as sources. This is the evidence that the journal sources that receive the most citations indicate that the topic has not yet reached the desired maturity.

The authorship analysis shows that the majority of studies are conducted by single author. This may be attributed to the use of qualitative research methods. In contrast, studies employing quantitative methods tend to involve three to four authors. This study underscores the limited number of works on this bilateral relationship in the literature. The literature primarily overlooks interdisciplinary themes and concentrates on specific topics, notably in the energy sector. Shifting the focus towards collaborative authorships and quantitative research is expected to enhance the quality of research and provide fresh perspectives. Further academic studies should delve deeper and explore a broader perspective in this context.

The study, pinpointing pivotal themes and influential authors shaping research on Turkey-Azerbaijan economic relations, provides a distinct perspective for future investigations in this field. Additionally, by compiling all available materials on the subject, this study serves as a foundational resource for meta-analyses. It offers a quantitative and verified literature review source that can be utilized in future research. The findings are presented and discussed using tables and figures, and the conclusions section elaborates on the results while providing recommendations for future research endeavors.

I. TURKEY-AZERBAIJAN ECONOMIC RELATIONS

With the dissolution of the Soviet Union and the establishment of independent governments in Central Asia and the Caucasus, Turkey now has the possibility to play a new economic and political role in the region (Rafi & Mazloumi, 2012). Turkey's geographic location, which connects the Caucasus to Europe, ties the region's energy and economy to the world economy, and redefines its strategic location, history, and geography as a center, which has an impact on the region's economic stability (Kardaş, 2011). Turkey's relations with Caucasus countries, particularly Azerbaijan, are very crucial (Goudarzi et al., 2015). Because of its cultural and linguistic proximity, as well as its significant oil resources, Azerbaijan is

of particular importance to Turkey. Azerbaijan wants to cut its ties with Russia and strengthen its ties with the European Union. For this reason, it supports the European Union-Turkey-sponsored Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia (TRACECA Passage). This corridor will allow energy resources from the Caspian Sea and Central Asia to be transported to Europe (Goudarzi et al., 2015).

Although more studies have been done on political and military elements on Turkey-Azerbaijan relations, the economic factor is as important as these elements. Economic relations create one of the solid foundations of relations between the two countries day by day. One of these foundations is cooperation in the field of energy. Turkey is also a major investor in the non-energy sector for Azerbaijan. Since Azerbaijan's economy is largely based on the energy sector, it is strategically important to receive investments from Turkey in non-energy fields. These sectors, in which investments are made other than energy, can be counted as construction materials, leather, petroleum gas, cotton yarn, furniture, metal and iron and steel. Although the economic relations are not one-sided, Azerbaijan has also invested in Turkey in various fields in recent years. In similar areas; energy, refinery construction, and shipping investments (Aslanlı, 2018).

The fact that Azerbaijan is geographically isolated and locked off from the rest of the world markets makes it difficult to export its natural resources. Azerbaijan needed new avenues to transport its natural products and Caspian oil and gas to global markets as production and mining surged (İpek, 2008). Azerbaijan's response to this problem was to build new oil and gas pipelines with the help of Western countries. The Baku-Tbilisi-Ceyhan petroleum pipeline and the Baku-Tbilisi-Erzurum natural gas pipeline were two projects that helped Turkey and Azerbaijan build substantial energy links. The Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline is 1,800 kilometers long, with a construction cost of \$2.4 billion. The pipeline began operations in 2006 and runs all the way to Turkey's Mediterranean coast (Bilgin, 2011). This initiative generates revenue for related countries, particularly Azerbaijan. Turkey feels that this project is critical to the country's foreign policy approach. The pipeline represents economic integration between Turkey and the region's Turkish-speaking countries (Goudarzi et al., 2015).

II.LITERATURE REVIEW

Despite the considerable time since gaining independence, achieving the anticipated socioeconomic relations with Azerbaijan remains unrealized. The current literature focuses on energy, economic ties, and diplomacy. When examining the regional dynamics in which Turkey and Azerbaijan are engaged, it becomes imperative to acknowledge the significant influence of major global powers such as Russia, the United States, and Iran, in addition to the Turkic States. These influential nations are redefining the dynamics of the center-periphery relationship without severing their ties with Russia, a crucial factor to consider (Çınar, 2013). Consequently, it's of paramount importance not to underestimate Russia's enduring impact on Azerbaijan and other Turkic States. In light of these complex dynamics, the pursuit of enhanced relations with Azerbaijan presents both collaborative and competitive opportunities for Turkish foreign policy.

The charter of the Turkish Speaking Countries Council, with Turkey and Azerbaijan as members, emphasizes enhancing commercial ties. It stresses creating favorable conditions for trade and investment, streamlining customs and transit processes, and facilitating the movement of goods, capital, services, and technologies through financial and banking transactions. Sobirov (2020) has pointed out that the economic and political integration opportunities among Turkish-speaking countries are limited. Before the establishment of the Turkish Speaking Countries Council, it has been noted that Azerbaijan had better trade relations with Turkey.

However, when we look at a more recent development, the Shusha Declaration signed between Turkey and Azerbaijan on June 15, 2021, can be considered a significant historical milestone for the Turkic world. This declaration, encompassing military, political, and economic aspects, serves as a crucial component for the future constitution of the Turkic world and outlines a roadmap for cooperation between Turkey and Azerbaijan (Shiraliyev, 2022). It has elevated their relationship from a "Strategic Partnership" to an "Alliance," not only addressing bilateral relations but also impacting regional ties and the broader Turkic world (Alkan & Mehdizadehoushanlouei, 2023).

Humbatov and Sari (2017) found that trade between Turkey and the Turkic Republics, including Azerbaijan, has historically been at very low levels. Despite significant potential and willingness for increased trade, the absence of an economic transportation route among these countries hinders the establishment of robust economic relations. Geographically distant from Turkey and lacking coastlines on open seas, these countries face logistical challenges in enhancing trade.

Azerbaijan, whose economy is heavily reliant on oil revenues, has emphasized the importance of economic diversification in its sustainable development goals and has expressed the need to break free from dependence on natural resources through the "Azerbaijan 2020: Vision for the Future" concept. To restructure the economy and address some of the barriers and limitations to non-oil diversification, the country requires innovative technologies, new management practices, and stronger connections to global markets. All of these add up to the increasing need for foreign direct investment and the much-needed expertise and knowledge that typically accompany it (Humbatov & Sari, 2017).

Technological advancements have redefined distance, accelerating international relations and collaborations. Agreements in international cooperation often revolve around sharing scientific knowledge, leading to activities like academic partnerships, exchange programs, workshops, and symposiums (Şahin & Candan, 2018). These activities contribute significantly to addressing common regional and global challenges, as well as raising awareness of potential strengths or threats.

The field concerned with measuring the productivity and effectiveness of scientific activities, academic research, and collaborations is known as "bibliometrics" (Reyes-Gonzales et al., 2016). Bibliometrics can be regarded as a response to the need for new approaches in evaluating scientific studies in the evolving academic landscape, characterized by a rapid increase in publications and citations, easier access to information, and the strategic importance of scientific production and collaboration. Data obtained from bibliometric analyses serve as

crucial indicators in shaping science policies and making future decisions for countries and international organizations, essentially forming a scientific roadmap (Şahin & Candan, 2018).

Bibliometric analyses are a prerequisite for shaping both national and international science policies (Pinto & Fernandez, 2015). Through bibliometric analysis and citation analysis, it is possible to gain insights not only into the impact of a publication but also into the characteristics of knowledge dissemination and international collaboration (Sooryamoorthy, 2017).

Turkey, known for substantial scientific research, is actively engaged in collaborations with Western countries and neighboring nations, reflecting its unique geopolitical position in the Eurasian region. However, bibliometric studies on Turkey's economic collaborations are limited, with no known study using this approach to analyze the economic relationship between Azerbaijan and Turkey. More up-to-date research on international economic cooperation between these countries is needed, although some relevant studies have been encountered.

In their bibliometric study on scientific productivity in the Turkic World, Şahin and Candan (2018) highlighted Turkey's dominance, producing more documents than Kazakhstan, Azerbaijan, and Kyrgyzstan combined. Turkey is engaged in 95.24% of collaborative works and ranks 28th globally in citation, while Azerbaijan ranks 98th among 151 countries.

When assessing scientific collaborations within countries, Turkey and Azerbaijan demonstrate higher levels of bilateral scientific activities compared to other members, with the most common co-authored works occurring with Turkey. Despite limited co-authored documents in the early 2000s, academic collaboration among Turkic Council member countries, particularly Turkey and Azerbaijan, has steadily increased since 2008, with Azerbaijan closely collaborating with Turkey and Russia in scientific endeavors.

Dölek et al. (2023) conducted a bibliometric analysis of studies conducted in the field of medicine among Turkic States. Although the number of publications from Turkey is high among Turkic States in the field of medicine, it was observed that the citation count did not increase in the same proportion. This was interpreted as an indication that the scientific infrastructure has not yet matured as much as in more developed countries. As the influence of the Soviet regime waned, countries saw an increase in their scientific outputs.

Factors contributing to low scientific productivity in Turkic States, beyond Soviet influence, include inadequate financial resources, limited clinical and laboratory infrastructure, a shortage of researchers, journal index absence, underdeveloped editorial competence, scientific isolation, high publication costs, and a lack of interest in academic careers. The study notes that in Turkic States, excluding Turkey, researchers trained in Russian may be a significant factor leading to lower scientific productivity in terms of academic collaboration. Despite mandatory English education, weak writing skills may lead researchers to publish in lower-impact journals.

The use of not only the Turkish language but also the differences between Azeri and Turkish languages constitutes one of the fundamental challenges in finding common ground between Turkey and Azerbaijan.

In his study, Toklu (2023), conducted a comparative performance analysis of science and technology activities in the Turkic World. He emphasized that the establishment of solid foundations for science and technology policies in these countries, along with their healthy implementation, would result in an increase in patents, industrial designs, and scientific publications. Encouraging researchers working in R&D and innovation, enhancing university-industry collaborations, and formulating long-term strategies were identified as factors that would positively contribute to the development of science and technology mechanisms.

Güvendi (2023) conducted a bibliometric analysis on 'Turkic World' publications in the Web of Science database, finding 1159 research articles out of a total of 1249 publications which make up the majority, were research articles. It was noted that there was a relative shortage of other publication types such as article reviews, editorial materials, and letters. Turkish academicians predominantly researched Health Sciences, while researchers from other regions focused on Social Sciences. The highest number of publications related to "Turkic World" in WOS categories were in Area Studies, Education, International Relations, Economics, Political Science, Sociology, Environment, and Occupational Health.

Çelik and Güllü (2023) conducted a bibliometric analysis of a total of 238 articles on the topic of "Turkic World" available on the DergiPark platform. They found that the majority of these articles, specifically 194 of them, were published between 2017 and 2021. The publications were in Turkish, English, Azerbaijani, and Kazakh Turkish languages. Furthermore, the journals in which these articles were published were primarily public-owned (60%), and approximately 80% of the articles were authored by a single author. The prevalent keywords in these articles included terms such as "Turk," "Turkic World," "Turkic Republics," "Turkic Culture," "Turkic Council," "Turkic World Students," "Turkic Geographies," and "Azerbaijan."

The increasing role of science as a production factor and its impact on a country's competitive power have amplified the importance of international scientific collaboration. Scientific collaboration is especially crucial for countries located in a region where it can act as a driving force for economic integration. Kravtsov (2019) examined Russia's scientific collaboration with the post-Soviet States during the years 2000-2017. According to the research findings, Russia engaged in scientific collaboration, particularly in the fields of chemistry and physics, with Azerbaijan, Kazakhstan, and Uzbekistan. This collaboration can be linked to the primary involvement in the petrochemical sector among these countries.

III. BIBLIOMETRIC ANALYSIS

Bibliometric analysis, a tool using statistical and mathematical methods, examines publication patterns and creates link maps (White and McCain, 1997). It includes impact indicators, bibliometric coupling, citation and co-citation analysis, and mapping, offering insights into studies' keywords, common citation patterns, referenced journals, country of origin, and more. The effectiveness of citation analysis depends on whether the writers cite the relevant sources they use in their

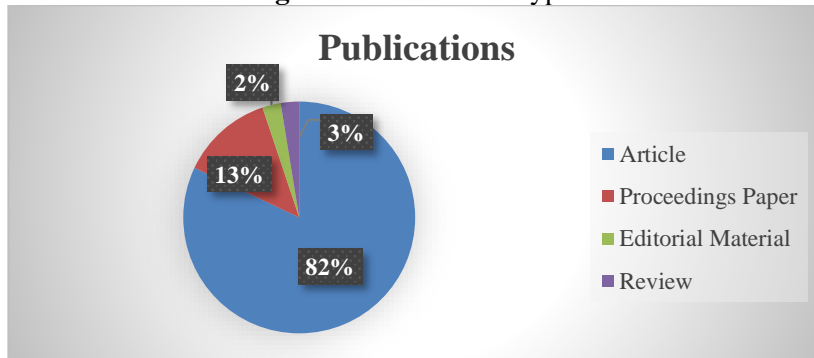
research (Allaham, 2022), and the frequency of mentions indicates a publication's importance in the field (Culnan, 1987). Co-citation analysis, utilizing academic databases and analytical methods, examines papers referring to a specific pair of references (McCain, 1990). Conducting this analysis involves searching for sources on a subject and collecting relevant data (Allaham, 2022).

IV.FINDINGS

In this study, we conducted searches in the Web of Science academic database using the keywords "Turkey Azerbaijan economic cooperation" and "Turkey Azerbaijan economic relation," and we listed the relevant results. 39 sources were used in the research after the results were filtered based on their relevance to the subject under investigation. The data went through data preparation processes. Vosviewer, a scientific mapping tool created for the depiction of bibliometric networks, was used to conduct the investigation. Figure 1 displays the several study kinds that were examined. The majority of the investigations are published in articles and conference proceedings. 82% of the studies are articles, 13% are proceedings papers, 3% are reviews, and 2% are editorial materials. The majority of the studies consist of article publications.

The dominance of articles indicates a preference for scientific journal sources among researchers in this field. Conference limitations may affect publication subjects, potentially excluding Turkey-Azerbaijan relations publications from the Web of Science database. Even a small number of editorial materials suggests a journal's special interest in or dedicated issue on Turkey-Azerbaijan economic relations, often providing a valuable resource for evaluation upon publication.

Figure 1: Publication Types

A. Publication Years

The articles were published between 1997-2022. Figure 2 lists the years that the studies were published as well as how many publications were made per year. Since the distribution of the publications by years is balanced, it is not possible to say that the studies gained momentum in some years. Although Turkey-Azerbaijan economic relations seem to be interesting for the authors after the declaration of independence of Azerbaijan, the number of studies is not sufficient. It can be said that the subject has been interesting but not studied enough since the 1990s.

Figure 2: Publication Years

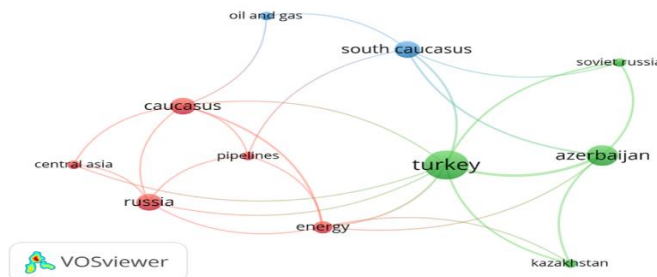
B. Co-occurrence of keywords

114 different keywords were used to analyze the keywords of the studies. Figure 3 shows 11 keywords that are used together at least twice. The round nodes on the map represent keywords. The size of the nodes indicates how often each keyword is used (Allaham, 2022). The distance between two nodes conveys the intensity of their bond. If the distance is short, there is a strong relationship, if it is long, there is a weaker relationship. In the ranking of the most frequently searched keywords, "Turkey" and "Azerbaijan" are at the top. It is expected that these words will be used the most as keywords due to the nature of the research. Other most commonly used words are "Energy", "Caucasus", "South Caucasus", "Kazakhstan", "Russia", "Soviet Russia", "Pipelines", "Central Asia" and "Oil and gas" as shown in Table 1. When the main theme of the keywords is examined, it is seen that geographically regional location, energy and natural resource exchange, and Russia-Turkey-Azerbaijan bilateral economic relations play an important role.

Table 1: Co-occurrence of Keywords

Keyword	Occurrence	Total Link Strength
Turkey	7	16
Azerbaijan	5	12
Energy	3	8
Caucasus	4	7
South Caucasus	4	7
Kazakhstan	2	5
Russia	4	5
Soviet Russia	2	5
Pipelines	2	4
Central Asia	2	3
Oil and Gas	2	2

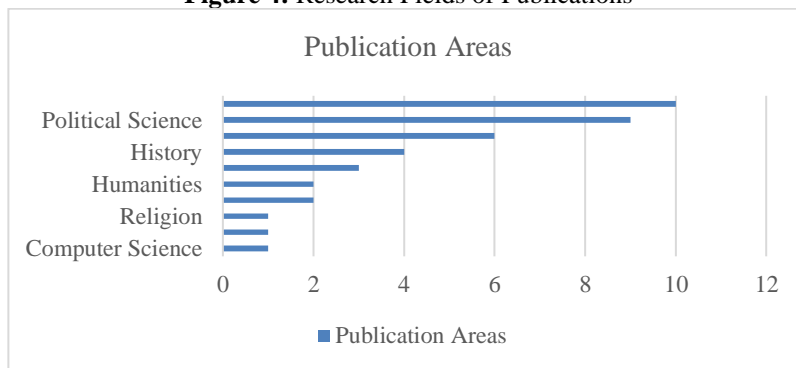
Figure 3: Co-occurrence Map of Keywords

C. Research fields of publications

Figure 4 shows the research fields of the publications. The publications were mostly published in the research fields of "Area Studies", "Political Science", "Economics". Area studies are called regional studies. They are interdisciplinary research areas related to specific geographical, national or cultural regions. This term refers to a broad category of research that includes both the social sciences and the humanities and encompasses a wide range of topics. International relations, strategic studies, history, political science, political economics, cultural studies, languages, geography, literature, and other related disciplines are examples of typical area studies. Figure 4 shows that the research areas with the most publications are "Area Studies". The following topics fall within the scope of area studies in the fields of politics, economics, history, international relations, humanities, religion, geography. The political dimension of Turkey-Azerbaijan economic relations is more prominent than the economic dimension. While other field research elements follow this economic relationship, the prominent element is computer science. Although few in number, it is remarkable that it focuses on technological subjects such as computer science. Despite this, deeper and more specific studies such as tourism, education, local products, textiles, which may be economically important, were not included in the research fields. We believe that the relations between these two countries, which share a common culture and history, extend beyond oil, energy, and political factors. Academic studies need to be further deepened and evaluated in a broader perspective.

Figure 4: Research Fields of Publications

D. Bibliometric coupling - Documents

Bibliographic coupling, an approach identifying documents citing common sources, is utilized to measure the number of shared references among publications, indicating references made to each other within the publications (Kessler, 1963; Rehn and Kronman, 2014). This is the case of making references to each other within the publications themselves. Common references in studies on Turkey-Azerbaijan economic relations are detailed in Table 2 and Figure 5, listing frequently cited studies along with authors, publication year, links to other publications, and page count. The highest link among all the studies within themselves belongs to the references of Goudarzi (2015), Çavuşoğlu (2019), Saari (2011), Herzig (2004).

Çavuşoğlu (2019), Saari (2011) and Herzog (2004) sources form a cluster within themselves. The general theme of these studies draws attention to issues such as regionalism, regional cooperation, alliance and geopolitical importance. Iran relations are also included in this regional theme. Especially in 2014-2016, there were developments such as the good relations between Iran and Azerbaijan and Iran's support for the TANAP project for gas transportation from Azerbaijan to Turkey. These developments are in harmony with the fact that Goudarzi (2015), which deals with Iran-Azerbaijan relations, acts as a bridge between the two themes in the theme shown in the figure. The sources of Kim (2016), Nurmammadov (2016) and İbrahimov (2015) reveal a theme that focuses heavily on energy resources in the economic relations of Turkey and Azerbaijan. The geopolitical position of Turkey, the fact that the surrounding countries (Russia, Iran, Iraq, Azerbaijan) have natural gas resources and want to transport these resources to Europe through Turkey, the potential to host energy corridors is increasing day by day and the clustering of articles in this direction emphasizes the importance of the subject.

The articles' research methods were manually examined, revealing 5 studies using quantitative research and 34 studies using qualitative research. Most publications have a single author, while those using the quantitative method typically involve three or four authors, suggesting collaborative and diverse perspectives in these studies.

The total link strength attributes for a given object show the number of links an item has with other items as well as the overall strength of those links. The total link strength of a researcher's co-authorship links with other researchers, for example, reflects the overall strength of that researcher's co-authorship links with other researchers.

Bibliographic coupling analysis is done according to the degree of relatedness of the researchers and the citation of the same publications. The more often two researchers cite the same publications, the stronger the relationship between them. Expressed by formula, N is the number of researchers included in the analysis and M to indicate the number of publications, respectively. $C = [c_{ik}]$ is used to denote an $N \times M$ citation matrix. The c_{ik} element of this matrix is equal to the number of citations that publication k receives from researcher i . In addition, n_k is used to indicate the total number of citations received by k publications from all researchers included in the analysis (Perianes-Rodriguez et al., 2016). Formula;

$$n_k = \sum_{i=1}^N c_{ik} \quad (1)$$

Publications with less than two citations do not provide any bibliographic links. Therefore, it is assumed that each publication included in the analysis receives at least two citations. This means that $n_k > 1$ for each publication. $V = [v_{ij}]$ is used to define the $N \times N$ full count bibliographic coupling matrix. The v_{ij} element of this matrix is equal to the number of full count bibliographic coupling links between researchers i and j and is expressed as;

$$v_{ij} = \sum_{k=1}^M c_{ik}c_{jk} \quad (2)$$

Therefore, the bibliographic coupling matrix V is given as: $V = CC^T$ (3)

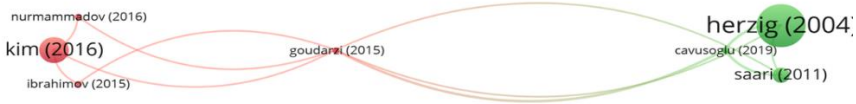
Table 2: Information of Examined Publications

	TLS	WoSC	Research Method	NA	Research Type	NP
Goudarzi (2015)	7	0	Review	3	Article	8
Cavusoglu (2019)	6	0	Interval number-based I/O analysis	4	Proceedings Paper	9
Saari (2011)	4	2	Review	1	Article	11
Herzig (2004)	4	17	Case-study	1	Article	16
Celikpala (2013)	3	1	Review	1	Proceedings Paper	18
Kim (2016)	3	6	Review	2	Article	19
İsmailov (2008)	3	7	Review	2	Article	16
Balci (2014)	3	1	Review	1	Editorial Material	10
Kim (2008)	2	7	Review	2	Article	22
Nagle (2008)	2	1	Review	1	Article	11
Nurmammadov (2016)	2	0	Experts Anecdote, Review, Comparative Perspective	1	Article; Book Chapter	25
Kok (2017)	2	0	Panel ARDL Method	3	Article	22
Emre (2021)	2	1	Case study (qualitative approach)	4	Article	15
Çınar (2013)	2	1	Review	1	Article	16
İbrahimov (2015)	2	0	Review	1	Article	18
Onifade (2021)	2	8	Empirical approach (Panel cointegration test, DOLS, FMOLS, Granger causality analysis)	4	Article	12
Bilgin (2010)	2	3	Review	1	Article	25
Shiriyev (2013)	1	0	Review	1	Proceedings Paper	15
Aslanli (2017)	0	1	Review	1	Article	25
Garibova (2018)	0	0	Survey, experimental observation, diachronic analysis, interview with experts	1	Article	27
Strakes (2013)	0	12	Analyzing the bilateral diplomatic instruments	1	Article	31
Naieni (2012)	0	2	Reviewing reports, interview	8	Review	7
Guzansky (2014)	0	8	Comparative Analysis	1	Article	18
Ambartsumyan (2019)	0	0	Review	1	Article	9
Mousavi (2010)	0	1	Review	1	Article	10
Uslu (2015)	0	0	Review	1	Article	14
Gahramanov (2019)	0	0	Review	1	Article	6
Dikkaya (2017)	0	0	Econometric model	3	Proceedings Paper	1
Karimli (2019)	0	0	Quantitative method	1	Proceedings Paper	8
Goksel (2015)	0	2	Review	1	Article	21
Yorgun (2018)	0	0	Review	1	Article; Book Chapter	25
Kluge (2010)	0	1	Review	1	Article	20

German (2012)	0	6	Review	1	Article	14
De Tapia (2012)	0	0	Review	1	Article	22
Bond (1997)	0	1	Review	2	Article	16
Yulu (2014)	0	0	Review	1	Article	16
İbrahim (2018)	0	0	Review	1	Article	6
Stergiou (2022)	0	0	Comparative Analysis	2	Article	18
Gunay (2021)	0	0	Comparative Analysis	2	Article	14

TLS: Total Link Strength, WoSC: Web of Science Citations, NA: Number of Authors, NP: Number of Pages

Figure 5: Bibliographic Coupling Publications

E. Number of authors

The number of authors of the publications is given in Figure 6. 26 of them have single author, 6 of them have 2 authors, 3 of them have 3 authors, 3 of them have 4 authors and 1 of them has 8 authors. It was observed that the majority of the studies were single-authored. It is thought that the lack of collaboration in the studies is not related to the interdisciplinary nature of the subject, but due to the conducting with qualitative research method as a research method. At this point, it is thought that the research method and the number of authors are related to each other.

Figure 6: Number of Authors

F. Citation - Countries

The country-based analysis of the most cited studies is given in Table 3. Country-based bibliometric analysis refers to the origins of publications. We believe that this analysis will contribute to laying the groundwork for future studies and collaborative authorship endeavors. England is the leading country with 2 publications and 23 citations. Ranking is based on the number of publications with the highest number of citations. Turkey follows England with 14 publications and 16 citations. Since there is no relationship or connection between the cited countries, mapping has not been done.

Table 3: Cited Countries

Country	Number of Publications	Number of Citations
England	2	23
Turkey	14	16
South Korea	3	13
USA	5	9
Azerbaijan	6	8
İsrael	1	8
Georgia	1	7
İran	3	3
Finland	1	2
Germany	1	1
Russia	2	1
Tajikistan	1	1
Cyprus	1	0
France	1	0
Greece	1	0

G. Co-citation – Cited references

Citations within the same field aid in finding similar publications and offer theoretical resources for researchers. Co-citation analysis, determining reference pairs cited together, helps understand the intellectual organization of a discipline and forms research clusters with common themes (Surwase et al., 2011). This method is suitable for mapping the entire research field (Allaham, 2022). Figure 7 shows a map of co-cited references, Table 4 shows information on co-cited references. 1182 cited references were examined on the condition of being cited at least twice. It was determined that 13 references were cited in a common way, and only 3 of them were linked. The most cited references are; Baran (2008), Starr and Cornell (2005), and Yalowitz and Cornel (2004). References that are related to each other are; Baran (2008), Torbakov (2008) and Aydin (2004).

The most cited and linked source is Zeyno Baran's "Will Turkey Abandon NATO?" published in Wall Street magazine in 2008 is a corner post. In the column about the American intervention in the crisis between Georgia and Russia and which side Turkey will take on the security of the Black Sea and whether it will leave NATO if it is on the Russian side, Azerbaijan and Armenia also follow this crisis closely and that Turkey's move has been the subject of interest. It draws attention because it is written with a critical paradigm, deals with a regional crisis and evaluates the situation in terms of other Black Sea neighboring countries.

Table 4: Co-Cited References

Cited References	Number of Citations	Total Link Strength
Baran Zeyno, 2008, Wall Street Journal	2	6
Starr S. F., 2005, Baku Tbilisi Ceyhan	2	3
Yalowitz Kenneth, 2004, Orbis,	2	3
Davutoğlu A, 2008, Insight Türk, v10, p77	2	2
İm ks, 2003, j econometrics, v115	2	2
Kalicki jh, 2001, foreign aff, v80	2	2
Kardaş s, 2011, Turk Stud, v12	3	2
Levin a, 2002, j econometrics, v108	2	2
Torbakov i., 2008, Georgia Crisis Russi	2	2
Aydın Mustafa, 2004, Turk Stad, v5	3	1

Figure 7: Network Structure of Co-Cited References

H. Co-citation – Cited sources

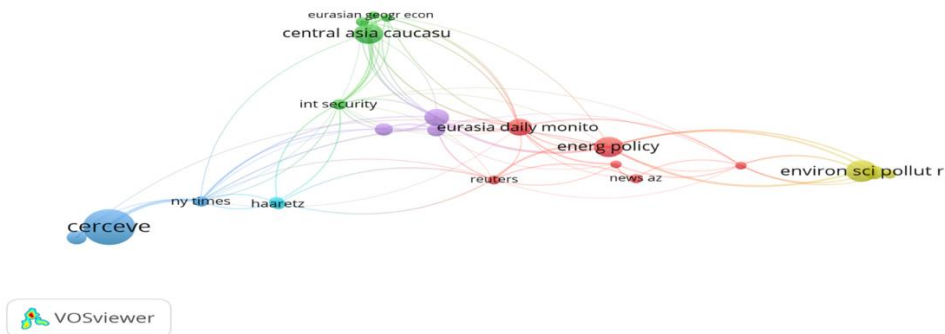
The cited sources are interesting in terms of evaluating the common citations of the journals, the journal selections, and the journal collection serving to publication-oriented researchers on a particular subject. Through the examination of journal titles, journal co-citation networks show the macrostructure of the scientific field. Table 5 and Figure 8 give the evaluation of the co-citation analysis of the publications in terms of published source. 883 cited sources were analyzed. The most cited source is "Çerçeve" magazine published by Müsiad. This resource is not in the status of an academic journal, but in the type of magazine that deals with the business world. Among the co-cited sources, the most linked source is the journal Environmental Science and Pollution Research.

The cited sources and journals are newspapers and magazines and columns that attract the attention of the business world rather than academic publications. This situation shows once again the inadequacy of academic resources on the subject. Authors can find what they are looking for in other media rather than academic views in their research.

Table 5: Co-Cited Sources – (Journals, magazines ect.)

Source Name	Number of Citations	Total Link Strength
Çerçeve Magazine (Müsiad)	23	92
Environmental Science and Pollution Research	14	252
Central Asia and The Caucasus Journal	13	137
Energy Policy	13	133
Europe-Asia Studies	11	125
Eurasia Daily Monitor	11	71
Science of the Total Environment	9	207
Hürriyet	9	28
New Geopolitics of Central Asia and the Caucasus	8	64
Turkish Studies	8	44
The New York Times	7	124
Haaretz (Israel)	7	70
Ynet (Israel News)	7	70
International Security	7	66
Post-Soviet Geography & Economics	7	0
Journal of Cleaner Production	6	156
Journal of Southeast European and Black Sea Studies	6	96
Reuters: Breaking International News & Views	6	60
News.az	6	26
Eurasian Geography and Economics	5	81
Orbis: FPRI's Journal of World Affairs	5	68
Turkish Policy Quarterly	5	51
AzerNews	5	36

Figure 8: Map of Co-Cited Sources – (Journals, magazines ect.)

CONCLUSION

This study presents a bibliometric analysis of publications on Turkey-Azerbaijan economic relations and cooperation between 1997-2022. By searching the Web of Science academic database with the keywords "Turkey-Azerbaijan economic cooperation" and "Turkey-Azerbaijan economic relations", 39 related publications were included in the research. 82% of the publications are articles, 13% are proceedings papers, 3% are reviews and 2% are editorial materials. Journal channels are mostly chosen as the publication organ in which the publications are published. Conferences are called for publication with a certain theme and subject limitation. A paper that deals with this bilateral country relationship can target conferences in the field of social sciences, which deal with the themes of political science and international relations. Especially the organization of conferences on Turkey and Azerbaijan relations will positively affect the number of papers on this bilateral relationship. Editorial materials are reviews by journal editors for journal issues published on a particular topic. They are important for the dissemination of scientific knowledge. Editorial materials summarize the publications published in the special issue in a general framework. It is seen that there is only one special issue published on Turkey-Azerbaijan economic relations. There are considerable specific issues on Turkey-Azerbaijan economic relations. The special issues show that their subjects are separated from traditional subjects, that the interest in the subject is high and that the editors care about this subject.

It was observed that the publications were distributed equally over the years. The distribution of publications was noted to be consistent across the years, and analyzing the yearly count of publications aids in understanding the inception of research, as well as fluctuations in authors' interest in the subject. In the year-based analysis made for this purpose, it was seen that this subject was studied in equal numbers every year, but the number of publications was not more than 4 per year. In any period, the intensity of interest in the subject has not been determined.

When the combined use of keywords is examined, it is seen that the keywords of Turkey and Azerbaijan are mostly used, followed by the words energy, Caucasus, Kazakhstan, Russia, pipeline, oil and gas. It has been seen that Russia and energy issues are important actors in Turkey-Azerbaijan relations. The publications were mostly published in the field research, policy and energy genres. Studies in the

literature also evaluate Turkey-Azerbaijan economic relations mainly in terms of energy and pipeline issues. However, there are sectors such as construction materials, leather, petroleum gas, cotton yarn, furniture, metal and iron and steel, which are invested in, apart from energy, between these two countries. It is also known that Azerbaijan receives Turkish tourists. It can be said that tourism, education, leather and textile issues are ignored or not adequately addressed.

Upon examining the methods discussed, it becomes evident that the qualitative research method is the most frequently chosen approach. Publishing mostly in political science as a research field brings along the use of review and official document review method, which is a method frequently used by this field. It is thought that publishing in the review type and using the qualitative research method is due to the nature of the subject, but the existence of econometric model studies and studies in which different quantitative analyzes are adopted shows that the economic relations between these two countries can be deepened by establishing quantitative models and considering different sectors.

The number of authors showed that the majority of the studies had a single author. It is thought that the lack of cooperation in the studies is not related to the interdisciplinary nature of the subject, but due to the use of qualitative research method as a research method. It has been observed that the number of authors in the studies adopting the quantitative method varies between three and four. In this study, how Turkey-Azerbaijan economic relations are studied within the framework of the literature has been examined. It has been observed that there are not enough studies in the literature on this bilateral relationship. Studies ignore interdisciplinary issues and focus on specific topics such as energy. It is thought that focusing on author collaborations and focusing on quantitative studies will increase the quality of the studies and add different perspectives. It is thought that the relations of these two countries, which have a common culture and history, are largely based on oil, energy and political elements. Academic studies need to be further deepened and evaluated in a broader perspective.

LIMITATIONS

Like any study, this one has limitations. The data are derived from publications in the Web of Science database, searched with specific keywords. While there are likely studies on Turkey-Azerbaijan economic relations outside this timeframe in the literature and other databases, not all are searchable in the Web of Science database. The study's scope is confined to the available data within this limitation.

Research and Publication Ethics Statement

Throughout the entire process of the article, we have adhered to the research and publication ethics principles of the Journal of Management and Economics.

Author Contributions

The authors have contributed to the article as follows: The 1. author contributed 40%, the 2. author contributed 40%, and the 3. author contributed 20%.

Declaration of Interests

The authors declare that they have no conflicts of interest with any individual or organization.

REFERENCES

- Alkan, M. N., & Mehdi-zadehyoushanlouei, M. (2023). Türkiye-Azerbaijan Relations in the First and Second Karabakh Wars. *UPA Strategic Affairs*, 4(2), 204-227.
- Allaham, M. V. (2022). Bibliometric Analysis of HR Analytics Literature. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(83), 1147-1169.
- Ambartsumyan, K. P. (2019). Грузия нужна нам как временный буфер: международные факторы большевистской советизации Южного Кавказа (1920–1921 годы). *Новый исторический вестник*, (1 (59)), 88-105.
- Aslanlı, A. (2017). The importance of the trans-caspian energy cooperation of the Turkish Republics. *Bilig*, 83, 27-51.
- Aslanlı, A. (2018). Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1), 15-27.
- Aydin, M. (2004). Foucault's pendulum: Turkey in Central Asia and the Caucasus. *Turkish studies*, 5(2), 1-22.
- Balci, B. (2014). Strengths and constraints of Turkish policy in the South Caucasus. *Insight Turkey*, 16(2), 43.
- Baran, Z. (2008). Will Turkey Abandon NATO?. *Wall Street Journal*, 29, 8.
- Bilgin, M. (2010). Geo-economics of European Gas Security: trade, geography and international politics. *Insight Turkey*, 185-209.
- Bilgin, M. (2011). Energy in Turkey: Security, Markets, Supplies and Pipelines. *Turkish Studies*, 12(3), 399-417.
- Bond, A. R., & Levine, R. M. (1997). Development of the copper and molybdenum industries and the Armenian economy. *Post-Soviet geography and economics*, 38(2), 105-120.
- Cavusoglu, B., Eyupoglu, S. Z., Sharghi, P., & Saner, T. (2018, August). An Interval Number Based Input-Output Analysis for a Regional Economy. In *International Conference on Theory and Applications of Fuzzy Systems and Soft Computing* (435-443). Springer, Cham.
- Culnan, M. J. (1987). Mapping the intellectual structure of MIS, 1980-1985: A co-citation analysis. *Mis Quarterly*, 341-353.
- Çelik, F., & Güllü, K. (2023). DergiPark'ta Yayımlanan Türk Dünyası İçerikli Makalelerin Bibliyometrik Analizi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12, 128-140.
- Çelikpala, M. (2013). Turkish foreign policy and cross-border cooperation in the South Caucasus. *Security and Cross-Border Cooperation in the EU, the Black Sea Region and Southern Caucasus*, 107, 119.
- Çınar, K. (2013). Turkey and Turkic Nations: A Post-Cold War Analysis of Relations. *Turkish Studies*, 14(2), 256-271.
- De Tapia, S. (2012). Le Compartiment Centrasiatique Et Azerbaïdjanais Du Champ. *Revue detudes comparatives Est-Ouest*, (1), 229-249.
- Dikkaya, M., Doyar, B. V., & Kanbir, O. (2017). The Effects of Oil Prices on Turkey's Foreign Trade Relations to Azerbaijan and Kazakhstan: 1996-2016.
- Dölek, Ü. C., Gökçe, M. K., & Azimkhanova, G. (2023). Scientific Publication Efficiency of Organization of Turkic States Scientists in the Field of Medicine: A Bibliometric Study. *Türkiye Klinikleri. Tıp Bilimleri Dergisi*, 43(2), 195-202.
- Emre, S. A., Iskandarov, O. I., Mahmudov, R. B., & Chernov, D. N. (2021). Does Turkey have a Central Asian Project?. *Вестник МГИМО Университета*, 14(3), 82-96.
- Gahramanov, Z. (2019). The Strong Energy Bridge Between Turkey and Azerbaijan. *Turkish Policy Quarterly*, 18(2), 121-126.
- Garibova, J. (2018). Formation of the language-identity relationship in Azerbaijan and the role of Turkish. *Turkiyat Araştırmaları Dergisi*, (44), 15-41.
- German, T. (2012). The Nagorno-Karabakh conflict between Azerbaijan and Armenia: security issues in the Caucasus. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 32(2), 216-229.
- Goudarzi, M. R., Lashaki, A. B., & Lakani, S. F. M. (2015). Turkish Foreign Policy in South Caucasus and Its Impacts in Iran-Azerbaijan Relationship. *J. Pol. & L.*, 8, 122.
- Göksel, O. (2015). Beyond countering Iran: A political economy of Azerbaijan-Israel relations. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 42(4), 655-675.

- Gunay, E. D., & Gunay, G. E. (2021). The Turkish and Azerbaijani laws on unfair competition via standardised terms of contract-assessments and suggestions. *Journal of Nusantara Studies*, 6(1), 309-322.
- Guzansky, Y. (2014). Israel's Periphery Doctrine 2.0: The Mediterranean Plus. *Mediterranean Politics*, 19(1), 99-116.
- Güvendi, N. E. (2023). Evaluation Of Research On The'Turkish World'In The Context Of Intercultural Communication and Communication Sociology. *Ulusal ve Uluslararası Sosyoloji ve Ekonomi Dergisi*, 5(2), 281-291.
- Herzig, E. (2004). Regionalism, Iran and Central Asia. *International Affairs*, 80(3), 503-517.
- Humbatov, M., & Sari, K. (2017). *Turkic Council Countries: Infrastructure, Trade, Logistics and Transportation. Center for Strategic Studies*, volume 18-19.
- Ibrahim, K. (2018). Tanap: Influencer Well Beyond Energy. *Turkish Policy Quarterly*, 17(3), 47-52.
- Ibrahimov, R. (2015). Turkish-Azerbaijani energy relations: significant leverage in the implementation of the foreign policy interests of both countries. *Insight Turkey*, 17(2), 83-100.
- Ismailov, E., & Papava, V. (2008). A new concept for the Caucasus. *Southeast European and Black Sea Studies*, 8(3), 283-298.
- İpek, P. (2008). Azerbaijan: Oil Boom and Challenges. In M. Kibarouglu (Ed.), *Turkey's Neighborhood. Foreign Policy Institute*.
- Kardaş, S. (2011). Turkish – Azerbaijani Energy Cooperation and Nabaco: Limits of the New Turkish Foreign Policy Rhetoric. *Turkish Studies*, 12(1), 55-77.
- Karimli, I. (2019). Structural model of economic development of Azerbaijan: challenges and outlooks. *Economic and Social Development: Book of Proceedings*, 253-260.
- Kessler, M. M. (1963). Bibliographic coupling between scientific papers. *American documentation*, 14(1), 10-25.
- Kim, Y., & Blank, S. (2016). The new great game of Caspian energy in 2013–14: 'Turk Stream', Russia and Turkey. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 18(1), 37-55.
- Kim, Y., & Eom, G. H. (2008). The Geopolitics of Caspian Oil: Rivalries of the US, Russia, and Turkey in the South Caucasus. *Global Economic Review*, 37(1), 85-106.
- Kluge, P. (2010). MÜSIAD, the Green capital of Turkey, and Armenia. *Iran and the Caucasus*, 14(2), 387-406.
- Kok, R., Ekinci, R., Yalcinkaya, A., & Ay, E. (2017). The Effect of Country Risk Components on Real Sector: The Case of Azerbaijan, Kazakhstan, Russia and Turkey. *Bilig*, (83), 281-302.
- Kravtsov, A. A. (2019). Russia's scientific collaboration with the Post-Soviet States: assessment on Web of Science publications. *Herald of the Russian Academy of Sciences*, 89, 351-369.
- McCain, K. W. (1990). Mapping authors in intellectual space: A technical overview. *Journal of the American society for information science*, 41(6), 433-443.
- Mousavi, M. (2010). Some notes on the Caspian energy and ethnic conflicts in the Caucasus. *Iran and the Caucasus*, 14(1), 159-168.
- Nagle, C. (2008). Whither Transcaucasia?. *Turkish Policy Quarterly*, 7(2), 71-81.
- Naieni, K. H., Malekafzali, H., Rashidian, A., Vazirian, P., Moradi, G., Mirzazadeh, A., ... & Shamshiri, A. (2012). Malaria status in economic cooperation countries; achievement and gaps toward United Nations Millennium Development Goals. *Iranian Journal of Public Health*, 41(7), 7.
- Nurmammadov, E. (2016). Azerbaijan–Turkey relations through the prism of economic transactions: A view from Azerbaijan. *Turkish-Azerbaijani Relations* (pp. 88-112).
- Onifade, S. T., Erdoğan, S., Alagöz, M., & Bekun, F. V. (2021). Renewables as a pathway to environmental sustainability targets in the era of trade liberalization: empirical evidence from Turkey and the Caspian countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(31), 41663-41674.
- Perianes-Rodriguez, A., Waltman, L., & Van Eck, N. J. (2016). Constructing bibliometric networks: A comparison between full and fractional counting. *Journal of Informetrics*, 10(4), 1178-1195.
- Pinto, M. J., & Fernandes, S. (2015). New questions arise: are bibliometric indicators adequate for evaluating the scientific production of the Social Sciences and Humanities?. *Qualitative and Quantitative Methods in Libraries*, 161-169.
- Rafi, H., & Mazloui, I. (2012). Obstacles toward Cooperation of Iran and Turkey in Central Asia and Caucasus. *Central Eurasia Studies*, 5(10), 79-98.

- Rehn, C., & Kronman, U. (2014). Bibliometric handbook for Karolinska Institutet, Karolinska Institutet. *Swedia: Thomson Reuters*.
- Reyes-Gonzalez, L., Gonzalez-Brambila, C. N., & Veloso, F. (2016). Using co-authorship and citation analysis to identify research groups: a new way to assess performance. *Scientometrics*, 108, 1171-1191.
- Saari, S. (2011). Managing distrust in the wider Black Sea region. *Southeast European and Black Sea Studies*, 11(3), 215-225.
- Shiraliyev, M. (2022). Uluslararası Hukuk Açısından Suşa Beyannamesi ve Önemi. *Kafkasya'nın Geleceği Kongresi*, 103-111.
- Shiriyev, Z. (2013). Impact of Afghanistan on Energy Security in the Caspian Sea Basin: The Role of Azerbaijan. In *Afghanistan and Central Asia: NATO's Role in Regional Security since 9/11* (112-126). IOS Press.
- Sobirov, J. (2020). International Relations Between Turkic Speaking States. *The American Journal of Political Science Law and Criminology*, 2(12), 144-149.
- Sooryamoorthy, R. (2017). Do types of collaboration change citation? A scientometric analysis of social science publications in South Africa. *Scientometrics*, 111(1), 379-400.
- Starr, F., & Cornell, S. (2005). *The Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline: Oil window to the west*. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program.
- Stergiou, A., & Kollias, C. (2022). The Political Economy of Turkish Foreign Policy. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 24(1), 42-59.
- Strakes, J. E. (2013). Situating the 'Balanced Foreign Policy': The Role of System Structure in Azerbaijan's Multi-Vector Diplomacy. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 15(1), 37-67.
- Surwase G., Sagar, A., Kademani, B. S., & Bhanumurthy, K. (2011). Co-citation analysis: an overview.
- Şahin, K., & Candan, G. (2018). Scientific productivity and cooperation in Turkic world: a bibliometric analysis. *Scientometrics*, 115, 1199-1229.
- Toklu, M., C. (2023). Türk Dünyasında Bilim ve Teknoloji: Karşılaştırmalı Performans Analizi. Şahin, K. ve Kol, S. (Ed.), *Bağımsızlığın 30. Yılında Türk Dünyası Analizleri* (s. 48-67). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları.
- Torbakov, I. (2008). *The Georgia Crisis and Russia-Turkey Relations*.
- Uslu, R. (2015). Turkey-Azerbaijan political relations (1920-1922) on the basis of Soviet Russian documents.
- White, H. D., & McCain, K. W. (1997). Visualization of literatures. *Annual review of information science and technology*, 32, 99-168.
- Yalowitz, K., & Cornell, S. E. (2004). The critical but perilous Caucasus. *Orbis*, 48(1), 105-116.
- Yorgun, S. (2018). Influence of economic and political changes on industrial relations between Turkey and Azerbaijan. In *Comparative Capitalism and the Transitional Periphery*. Edward Elgar Publishing.
- Yulu, A. (2014). The Effects of the Dilucu Border Gate on Iğdir. *Journal of Geography-Cografya Dergisi*, (28), 21-36.

İş Stresinin Kendini Kurgulama Davranışı Üzerindeki Etkisinde Mutluluğun Rolü

Edip ÖRÜCÜ* İtir HASIRCI** Fatma ZEYBEK***

ÖZ

Hangi çalışan kendini mutlu hissetmek istemez ki? Bu araştırma iş gören mutluluğunun önemine işaret etmek için hazırlanmıştır. Bu araştırmanın amacı, iş stresinin kendini kurgulama davranışı üzerindeki etkisinde mutluluğun aracılık rolünü tespit etmektir. Araştırmanın evrenini, Balıkesir ilinde faaliyette bulunan yaklaşık 900 iş göreni olan 400 yiyecek ve içecek işletmesi oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini bu sektörde çalışmakta olan 270 kişidir. Araştırmanın verileri anket tekniği ile toplanmıştır. Toplanan verilerin analizi için frekans analizi, güvenilirlik analizi, keşfedici faktör analizi, normallik testi, korelasyon analizi ve hiyerarşik regresyon analizi yapılmıştır. Korelasyon analizinin neticesinde; iş stresi ile kendini kurgulama davranışı arasında zayıf ve anlamlı bir ilişki, iş stresi ile mutluluk arasında negatif ve anlamlı bir ilişki, kendini kurgulama davranışı ile mutluluk arasında negatif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir. İş görenlerin iş stresi seviyeleri arttıkça kendini kurgulama davranışlarının arttığı, kendini kurgulama davranışları arttıkça ise mutluluk düzeylerinin azaldığı görülmüştür. Yapılan hiyerarşik regresyon analizinin sonucunda, iş görenlerin görev yaptıkları işletmelerde yaşadıkları iş stresinin kendini kurgulama davranışı üzerinde pozitif ve anlamlı etkisinin olduğu belirlenmiş, bu etkiye mutluluğun tam aracılık rolü bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kendini Kurgulama Davranışı, İş Stresi, Mutluluk
JEL Sınıflandırması: M10, M1, M19

The Role of Happiness in the Effects of Job Stress on Self-Monitoring

ABSTRACT

What employee doesn't want to feel happy? This research has been prepared to point out the importance of employee happiness. The aim of this research is to determine the mediating role of happiness in the effect of job stress on self-monitoring behavior. The universe of the research is 400 food and beverage sectors with approximately 900 employees operating in the province of Balıkesir. The sample of the research is 270 people working in this sector. The data of the research were collected by questionnaire technique. Frequency, reliability, exploratory factor, normality, correlation and hierarchical regression were performed for the analysis. As a result of the correlation analysis, it was determined that there was a weak and significant relationship between work stress and self-monitoring, a negative, significant relationship between work stress and happiness, a negative and significant relationship between self-monitoring behavior and happiness. It has been observed that as employees' job stress levels increase, their self-construal behaviors increase, and as their self-construal behaviors increase, their happiness levels decrease. As a result of the hierarchical regression analysis, it was determined that the job stress experienced by the

*Prof. Dr., Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İşletme Bölümü, eorucu@bandirma.edu.tr, ORCID Bilgisi: 0000-0002-3301-7496

**Dr. Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İşletme Bölümü, itir8686@gmail.com, ORCID Bilgisi: 0000-0002-5449-2640

***Doktora Öğrencisi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İşletme Bölümü, fatmazeybek1525@gmail.com, ORCID Bilgisi: 0000-0003-3525-0520

employees in the businesses they work in had a positive and significant effect on the self-monitoring behavior and the full mediating role of happiness was found in this effect.

Key Words: *Self-Monitoring Behavior, Job Stress, Happiness*

JEL Classification: *M10, M1, M19*

GİRİŞ

Örgütlerin amaçlarına ulaşabilmesi için iş görenlerin iş stresinden uzak durmaları, işlerinde mutlu olmaları ve iyi bir iş hayatına sahip olmaları oldukça önemlidir. İnsan merkezli yaklaşımların oluşumu ile bireylerin iş hayatına dair algıları da değişim göstermeye başlamıştır. Bazı iş görenlere makinist rolü verilirken, zaman içerisinde bu yaklaşımın uygulanabilir nitelikte olmadığı anlaşılmıştır. Bu nedenle iş görenlerin düşüncelerini ve duygularını ön planda tutan yaklaşımlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Stres faktörü ile çalışma mecburiyetinde olan iş görenler, bu durumla başa çıkma noktasında güçlüklerle karşılaşmakta, zaman içerisinde görev yaptıkları işletme ile ilgili olumsuz duygular geliştirmektedirler. Bu olumsuz duygular, duygu odaklı başa çıkma stratejisiyle birlikte görevlerine ilişkin endişelerini en aza indirmektedir. İş görenlerin çalıştıkları işletmeye en üst seviyede yarar sağlayabilmeleri, görevlerine karşı gösterdikleri tutumlar ile yakından ilişkilidir. İş görenin tutumları tüm davranışlarının kaynağında yer almakta, yaptıkları işten haz duydukları vakit olumlu tutum sergilemektedirler. İş görenlerin yaptığı işten memnun olmasının sebebi; işin anlamlı olması, bilgilerinin rahatlıkla kullanabilmesi, işletme içerisinde oluşabilecek çatışma sürecinde dahi iş gören ile işletme sahibi arasında kolay bir şekilde uzlaşmaya varılması ve yakın ilişkilere önem verilmesidir.

Yoğun rekabet ortamı içerisinde uzun vadeli kârlılığı hedefleyen işletmeler, piyasa koşullarına uyum sağlayabilmek için iş görenlerine uygun bir çalışma ortamı hazırlama gayreti içerisindeyler. Ancak hizmet kalitesinin artırılması ve müşteri memnuniyetinin sağlanması için iş görenlere ve işletme sahiplerine de önemli roller düşmektedir. Yoğun çalışma temposu ve müşterilerle yakın temas halinde çalışma şartları, iş görenlerin yüksek düzeyde iş stresi yaşamalarına sebep olmakta ve bu durum mutsuzluk, düşük performans, devamsızlık gibi olumsuz durumları beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla iş stresinde yaşanan artış işletmelere ek maliyetler yüklemekte, iş gören duygu durumunda ve işletmenin kârlılığında olumsuz geri dönüşler yaratmaktadır. Olumsuz duygu durum ve davranış içerisinde olan iş görenlerin müşteri tatmini noktasında beklenen hizmeti sağlayamayacağı için işletmelerde stres faktörlerinden kaynaklanan durumlara karşı çözümlerin üretilmesi ve iş gören mutluluğunun sağlanması, bu araştırmanın ana amacını oluşturmaktadır. Kendini kurgulama davranışının ulusal ve uluslararası literatürde yeterince irdelenmemesi, ilgili literatürde örgütlerde kendini kurgulama davranışı ve yaşanan iş stresinin iş görenlerin mutluluk seviyeleri üzerindeki etkisinde aracılık rolünün ele alınmaması, bu çalışmanın önemini ve özgünlüğünü vurgulamaktadır. Literatürde

hem bu üç değişkenin birlikte uygulandığı araştırma örneğine rastlanmamış olması hem de bu üç değişken hakkında yiyecek-içecek sektörü açısından değerlendirmeler sunacak olması, araştırmanın gerekçesini oluşturmaktadır.

I. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Araştırmada, örgütlerde kendini kurgulama davranışı ile iş stresi arasındaki ilişkide mutluluk seviyelerinin rolü değerlendirilecektir. Bu kapsamda kendini kurgulama, iş stresi ve iş görenlerin mutluluk kavramları sırasıyla açıklanacaktır.

A. İş Stresi

İş stresi bireyin olumsuz uyarılması, fiziksel semptomlara maruz kalması veya psikolojik bozukluklar gibi zorlanma reaksiyonlarına yol açabilecek çalışma ortamındaki faktörleri ifade etmektedir. İş stresi, iş sorumluluklarının aşırı yüklenmesinden kaynaklanan bireylerin fiziksel tepkileriyle ilgilidir. Herhangi bir iş ortamında iş görenler mevcut çalışma ortamıyla başa çıkamadığında, fiziksel ve zihinsel refahından ödün verdiğinde ortaya çıkmaktadır (Seňová and Antořová, 2014).

Luthans (2006) iş stresini; bir kişinin üzerinde çok fazla talep oluşturan çevresel eylem, durum veya olayların bir sonucu olarak bireysel farklılıklar ve psikolojik süreçler tarafından belirlenen belirli durum veya koşullara verilen psikolojik ve fiziksel bir tepki olarak açıklamıştır (Luthans, 2006; Aktaran: Kar and Mishra, 2016). İş stresi; fiziksel stres faktörleri, görevle ilgili stresler, rol stresleri, sosyal stresler, kariyerle ilgili stresler, travmatik olaylar ve stresli değişim süreçleri gibi çeşitli kategorilerde gruplandırılabilir (Dodanwala vd, 2022). Literatürdeki araştırmalarda iş stresleri arasında; iş görenlerin görevle ilgili stresleri (örneğin, zaman baskısı ve aşırı iş yükü, işin karmaşıklığı, kesintiler ve görev performansına potansiyel olarak müdahale eden durumsal kısıtlamalar), rol stresleri (rolün aşırı yüklenmesi, rol çatışması ve rol belirsizlikleri) ve sosyal stresler (Kabalık, şiddet, taciz ve taciz edici denetim vb. durumlar) yer almaktadır (Dodanwala vd, 2022).

Bireysel açıdan iş stresi, bireylerin işle ilgili baskı veya gerginlik yaşamaları durumunda hissettikleri fiziksel tepkiler, duygular, düşünceler ve davranışlardaki değişiklikler gibi çeşitli psikolojik etkilere neden olabilir. Örgütsel açıdan iş stresi ise iş görenlerin fiziksel ve psikolojik olarak iş ortamındaki koşullardan memnun olmaması ile görülmekte olup, örgütteki iş görenlerin ruh sağlıklarının bozulmasına ve çeşitli psikolojik belirtiler göstermelerine, tükenmişliğin başlamasına ve duygusal tükenmelerine sebebiyet verebilmektedir (Chen, 2020; Park vd, 2020; Sidhu vd, 2020). Bireyler arası yaşanan farklılıklar strese verilen tepkilerin de değişik olmasına sebep olmakta, bazı iş görenler ağır stres şartları altında yaşamaktadırlar. Ağır ve uzun vadeli işler, iş görenlerin hem fiziki hem de ruh sağlıklarına olumsuz dönüşler yapmaktadır. İnsan kaynağında yaşanan olası gerilemeler işletmelerin kârlılıklarında ve verimliliklerinde azalmalara sebep olmaktadır (Dodanwala vd, 2022). İş stresinin işletmeler açısından yaratabileceği olumsuz sonuçlar arasında; işlerin yavaşlaması, mola sürelerinin uzatılması, iş tatmininde yaşanan

yetersizlikler, iş gücü devir oranında artış, örgüte olan bağlılığın azalması, sağlık ile ilgili maliyetlerin artışı, müşterilerden gelen şikâyetlerin ve iş yeri şikâyetlerinin artışı, iş birliğinin, yardımlaşmanın ve iş görenler arası iletişimin azalması, zaman kaybı, üretim kalitesinin düşmesi yer almaktadır (Aruldos vd, 2021).

Bireyler daha mutlu ve kaliteli bir yaşam sürebilmek, sorunlarına çözüm üretebilmek, tatmin edici bir yaşam sürebilmek ve kendilerini geliştirmek için bünyelerini harekete geçiren bir enerjiye de ihtiyaç duymaktadırlar. Bu enerjinin asıl kaynağını stres oluşturmakta ve yeterli oranda stres ile bireyler harekete geçmektedirler. Uygun seviyede stres ile bireyler, daha üretken olmakta, engelleri aşabilmekte, sorunlarla başa çıkmakta ve bireysel gelişimleri için motive olmaktadır (Dodanwala vd, 2022). Optimum düzeyi aşan stres sosyal, zihinsel, duygusal ve fiziksel birçok belirtiyeye sebep olabilir. Bu belirtiler arasında diğer bireylere karşı fazla savunmacı olmak, muhakeme yeteneğinin zayıflaması, insanlara karşı güvensizlik, depresyon, öfke hali, enerji kaybı yer almaktadır. Yaşanılan stresin kaynakları fiziksel, bireysel ve örgütsel alanda incelenmektedir. Fiziksel kaynaklar arasında çevre şartları, teknolojiye yaşanan değişimler, ekonomik koşullar, sosyo-kültürel değişimler yer almaktadır. Bireysel kaynaklar arasında kişilik tipleri, örgütsel kaynaklar arasında iş görenler arası ilişkiler, fiziki koşullar, örgüt içi politikalardan kaynaklı problemler, örgütsel yapıya dair sorunlar bulunmaktadır (Mawardi, 2022). İş stresi, rol belirsizliği ve rol çatışması olmak üzere iki temel yapıya ayrılır. Rol çatışması, iş görenlerin rolleriyle ilgili birden fazla beklenti içinde olmaları ve bu beklentilerinin aynı anda karşılanmadığı durumdur. Rol belirsizliği, iş görenlerin rollerinde kararsız olduklarında veya rollerinde uygun bir ustalıktan yoksun olduklarında ve iş yerinde istedikleri rol beklentilerine ulaşamadıklarında hissettikleri duyguları ifade etmektedir (Omar vd, 2020). İş stresinin içsel ve dışsal nedenleri olmak üzere iki kategoride ele alınmaktadır. İç nedenler; iş görenin zihnindeki problemler, düşünce ve davranışları içerir. İş görenin ruhsal yapısından, algılama durumundan ve psikolojik hayatından kaynaklanmaktadır. Çevrede herhangi bir tehdit olmasa bile iş gören, gözünü korkutan bir durum veya kişi ile karşılaşabilir ve bu durumu iş göreni strese sokabilir (Panigrahi, 2016). Dış nedenler ise bir firmadaki iş görenlerin performansını olumsuz yönde etkileyen firma içerisindeki çok sayıda dış faktörü kapsar. Dış nedenler; iş yerindeki çalışma saatlerini, iş güvencesizliğini, yönetim tarzını ve iş yükü adaletsizliğini kapsamaktadır. Bazen davranış değişiklikleri gerektiren durumlar da herhangi bir iş göreni stres altına sokabilmektedir (Panigrahi, 2016).

B. Kendini Kurgulama Davranışı

Kendini kurgulama kavramı ilk kez Snyder'ın (1974) çalışmasında ele alınmış ve ilerleyen yıllarda araştırmacıların dikkatini çekmeyi başarmıştır. Slama ve Celuch'ın (1995) araştırmasında, pazarlama çalışmalarında bireyin kişiler arası etki içinde kendini oluşturmasının önemli olduğu ve bu durumun tüketici

davranışını incelemedeki önemini vurgulamışlardır. Kendini kurgulama (öz yönlendirme), bireyin kendini ifade ederken sosyal çevresini gözlemleyerek davranış sergilemesinin derecesini ifade eder. Yüksek kendini kurgulama derecesine sahip olan ve yüksek özgüvenli bireyler, istedikleri veya uygun gördükleri davranışları gösterebilirler. Detaylı düşünme becerilerine sahiptirler ve bu becerilerine göre kendi davranışlarını oluştururlar, gerektiğinde davranışlarını değiştirirler. Kendini kurgulama düzeyi düşük olan bireyler, sosyal çevrelerinden elde ettikleri detaylı bilgilere karşı daha duyarsızdırlar. Farklı durumlar söz konusu olduğunda, mevcut davranışlarında tutarlı olma eğilimi sergilerler (Synder, 1974). Snyder'in kendini kurgulama teorisine göre; bireyler davranış şekillerini iki kaynağa dayandırır. Birincisi; bireyin içinde bulunduğu koşulların özelliklerine göre davranış tarzı sergilemesidir. İkincisi ise bireyin kendi duygu, davranış ve kişilik özelliklerine göre gösterdiği davranış tarzıdır. Kendini kurgulama beş öğeyi kapsamaktadır ve bunlar aşağıda ifade edilmektedir (Snyder, 1974).

- Bireyin sosyal davranışları veya durumun uygunluğunu dikkate alması.
- Bireyin sosyal karşılaştırma bilgilerinin farkında olması.
- Bireyin kendini gösterirken kontrollü olması ve grup olarak hareket edebilmesi.
- Bireyin sadece belirli durumlarda kontrol edilmesi ve organize olabilmesi.
- Çeşitli durumlar ortaya çıktığında bireyin sosyal davranışını değiştirme becerisi.

C. Mutluluk

Hartmann (1934) mutluluk kavramını “yalnızca memnuniyetten olumlu olmaya kadar değişen, baskın olarak kabul edilebilir duygularla karakterize edilen nispeten kalıcı bir iyi olma hali” olarak açıklamıştır. Rath ve Harter (2010) mutluluğun; iş görenlerin kariyer hayatlarından, sosyal hayatlarının iyi olmasından, ekonomik durumlarından, ruhsal ve fiziksel durumlarından, toplumsal yaşantı faktörlerinden etkilendiğini vurgulamışlardır. Bu faktörlerden herhangi birinin etki düzeyi diğer faktörlerden yüksek olduğu durumda iş görenlerin mutluluk düzeyinin azalacağını, iş görenlerin mutluluk düzeylerinin yükselmesi için tüm faktörlerin eşit düzeyde ya da eşit düzeye yakın olması gerektiğinin altını çizmişlerdir (Rath and Harter, 2010: 123). Seligman ve diğerleri (2005); örgütlerde mutluluğun, çalışma arkadaşlarının ilişkileri ve bu ilişkilerin sonucu olduğunu iddia etmektedir. İş görenlerin yaptıkları işlerin sonucunda takdir edilmek, fark yaratmak ve değer katmak gibi sonuçları elde ettiğinde, çalışma arkadaşları ve yöneticileriyle güçlü iletişim kurduğunda çalışma ortamında mutluluk düzeylerinin artacağını belirtmiştir (Seligman vd, 2005).

Mutlu iş görenler iyi duygulara sahip olmakla birlikte aynı zamanda daha sağlıklı, daha üretken, başarılı, sosyal olarak meşgul olma, olumlu duyguları sık sık yaşama ve daha mutlu bir evlilik hayatı yaşama eğilimindedirler (Diener vd, 2002; Lyubomirsky vd, 2005). Bununla birlikte, iş görenlerin mutluluğunu arttırmak için onların zihniyetlerini genişletmek ve işteki gelişmelerini kolaylaştırmak gerekmektedir (Fredrickson vd, 2003). Dolayısıyla iş görenlerin

mutluluk seviyelerinin yükselmesi için pozitif psikolojiye sahip olmaları gerekmektedir (Seligman vd, 2005). İnsanların mutluluk seviyelerini arttırmak için pek çok yaklaşım ortaya atılmıştır ve bunlar genellikle “pozitif psikoloji müdahaleleri” olarak bilinmektedir. Pozitif psikoloji müdahalelerinin mutluluğu artırmak için en sık kullanılan etkinliklerinden biri, minnettarlıktır. Minnettarlık kavramı, firmaların iş görenlerine bir dış kaynak tarafından sağladığı olumlu kazancı veya faydayı fark etmelerini sağlama ve takdir etme yeteneğini ifade eder (Weiner, 1985). Firmaların çeşitli nedenlerle iş görenlerin mutluluğunu artırması için gerçekleştirmeleri gereken bazı unsurlar söz konudur. Bunlar aşağıda sırasıyla ifade edilmiştir.

- Minnettar düşünme; iş görenlerin içinde bulunduğu koşullardan mümkün olarak en yüksek zevki almasını sağlayarak, onların olumlu yaşam deneyimlerini beslemeye teşvik etmektir (Sheldon and Lyubomirsky, 2006).
- Bilinçli takdir etme davranışı; iş görenlerin iyi anlarını yeniden deneyimlemelerini sağlama ve yaşamlarındaki iyi şeyleri doğal karşılımlarını engelleyerek “hedonik adaptasyonun” etkilerine doğrudan karşı koyabilmelerini kapsar (Lyubomirsky vd, 2005b).
- İş görenlerin yaşam koşullarını ve durumlarını takdir etme yeteneği; herhangi bir zorlu yaşam şartları karşısında başa çıkma stratejisi sağlayabilmeleridir (Fredrickson vd, 2003).
- Minnettarlığı ifade etme; toplum yanlısı eylemler gibi ahlaki davranışları teşvik edebilme ve sosyal bağları güçlendirmeye yardımcı olabilmektir. Örneğin, iş yerindeki çalışanları nezakete teşvik etme davranışı (McCullough vd, 2001).
- Şükran duyma davranışının olumsuz duygularla uyumsuz olması doğaldır ve bu nedenle iş görenler kıskançlık, acı, öfke veya açgözlülük duygularını engelleyebilirler (McCullough vd, 2002).

Pryce-Jones (2010) çalışmasında, iş yerinde mutlu olan iş görenlerin bazı özelliklere sahip olduğu bilgisine ulaşmıştır. Pryce-Jones (2010) çalışmasına göre iş görenler; çalışma ortamında daha tatminkâr ve yüksek özgüvene sahip, daha yaratıcı fikirler üretirler ve hedeflerine daha hızlı ulaşırlar, çalışma ortamında daha etkindirler, iş görenlerin motivasyonları ve performansları daha yüksektir, iş görenler çalışma arkadaşları ve üstleriyle daha iyi etkileşimde bulunurlar, iş görenlerin işe bağlılıkları ve iş tatminleri daha yüksektir, iş görenler çalışmaya hevesli oldukları için işlerinde daha hızlı, öğrenmeye açıktırlar ve iş görenlerin işteki başarı oranları yüksektir, iş görenler özel hayatlarında daha mutlu olurlar ve sağlıklıdırlar.

Örgütlerde mutluluğun artırılması için yapılması gereken bazı kıstaslar bulunmaktadır (Fisher, 2010: 398). Bunlar;

- Saygılı, iyi ilişkilerin kurulduğu ve teşvik edici örgüt kültürünün oluşturulması.

- Her iş seviyesi için işlerinde uzman yöneticilerle çalışılması.
- İş görenlere eşit muamele, güvenlik ve tanınırlık sağlama.
- İş planının motive edici, özerk ve geri bildirimle açık olacak şekilde tasarlanması.
- İş görenlerin becerilerini artırmak için eğitimini destekleme ve gelişimini kolaylaştırma.
- İş gören-örgüt ve iş gören-iş uyumunu dikkate alma.
- Sosyalleşme uygulamalarını kullanarak iş görenlerin işe uyumunu artırma.
- İş yerindeki anlaşmazlıklara çözüm üretme ve iş görenlerin moralini yüksek tutma.
- Performansı yüksek iş uygulamalarını benimseme.

Mutlu iş görenlerin performanslarının değerlendirilmesine yönelik yapılan çalışmalara bakıldığında, mutlu iş görenlerin daha yüksek performans gösterdikleri belirlenmiştir (Biçen and Koç, 2019; Wright and Cropanzano, 2000). Bununla birlikte, mutlu iş görenlerin çalışma ortamındaki fırsatlara karşı daha duyarlı ve atılgan oldukları, çalışma arkadaşlarıyla daha güçlü iletişim içerisinde oldukları ve daha pozitif bakış açısına sahip oldukları saptanmıştır (Cropanzano and Wright, 2001). Mutluluk kavramı demografik özellikler açısından ele alındığında ise bireylerin eğitim düzeyinin mutluluk düzeylerini etkilediği belirlenmiştir. Bunların yanı sıra eğitim hayatı devam eden bireylerin mutluluk kavramının içerisinde güç ve başarı ölçütlerinin önemini büyük olduğu belirlenmiştir. Medeni duruma göre; bekar bireyler mutluluk kaynağı olarak kendilerini görmekte, boşanmış bireyler ise kariyerlerini mutluluk kaynağı olarak açıklamaktadır. Araştırmanın sonucunda, demografik değişkenlerin bireylerin mutluluk düzeylerini %50 oranında etkilediği de görülmektedir (Bülbül and Giray, 2011).

II. LİTERATÜR TARAMASI

Literatür incelendiğinde üç değişkenin birlikte ele alındığı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Yapılan hiyerarşik regresyon analizinin aşamalarına istinaden değişkenler arası ilişkileri yansıtan araştırma örnekleri sunulmaktadır. Butt ve diğerleri (2019); Jiangsu Üniversitesi'nde çalışan 211 akademik personelle iş stresi, mutluluk, işin kalitesi ve iş tatmini ilişkisini inceleyen bir araştırma gerçekleştirmiş, personelin yaşadığı iş stresinin mutluluk seviyelerini azalttığı sonucuna ulaşmıştır. Hao ve diğerleri (2018); Tayvan'da bulunan bir firmanın 252 çalışanıyla iş stresi, mutluluk, iş performansı ilişkisini inceleyen bir araştırma hazırlamış, iş stresi yaşayan personelin mutluluk seviyelerinin azaldığını belirlemiş, bu durumun iş performanslarında da düşüşe sebep olduğunu tespit etmiştir. İş stresi ve mutluluk ilişkisini ele alan bir diğer çalışmayı Naseem (2018); bir telekomünikasyon firmasının 350 personeliyle gerçekleştirmiş, iş stresi yaşayan personelin mutluluk seviyelerinin azaldığını belirlemiştir. Akgündüz ve diğerleri (2022) ise Türkiye'de bulunan 5 yıldızlı otellerde çalışan 362 personelle bir araştırma gerçekleştirmiş, artan iş stresinin mutluluk seviyesini de azalttığı sonucuna ulaşmıştır. Özer ve diğerleri (2022) ise bir üniversite

hastanesinin 195 sağlık personeliyle iş stresi, mutluluk ve iş güvenliği ilişkisini inceleyen bir araştırma gerçekleştirmiş ve araştırmada, iş güvenliği ile iş stresi arasında negatif yönlü, iş güvenliği ve iş stresi arasında negatif yönlü bir ilişkinin varlığı saptanmıştır. Hwang (2018); Güney Kore’de bulunan 17 hastanenin 226 çalışanıyla iş stresi ve mutluluk ilişkisini inceleyen bir araştırma gerçekleştirmiş ve araştırmada, işyerinde stres altında kalan personelin mutluluk seviyelerinin azaldığını tespit etmiştir. Veenhoven ve diğerleri (2019); rastgele seçilen 5411 bireyle gerçekleştirdikleri araştırmada mutluluk düzeyi yüksek olan kişilerin kendini kurgulama davranışlarının düşük olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Kendini kurgulama davranışı literatürde mutluluk ve iş stresi kavramları ile birlikte sınırlı araştırmalarda kullanılmıştır. Bu araştırmalardan bir tanesi Herpen ve Olff (2021) tarafından Hollanda’da bulunan metro istasyonunda çalışan 139 personelle gerçekleştirilmiş ve çalışmada, iş stresi fazla olan personelin kendini kurgulama düzeylerinin de azaldığı belirlenmiştir. Literatürde kendini kurgulama davranışı değişkeni psikolojik sermaye, örgütsel değişim, örgütsel adalet, bilgi saklama gibi değişkenlerle ilişkilendirilmiş, Zain-Ul-Abedeem ve diğerleri (2022); Pakistan’da bulunan bir bankanın 124 çalışanıyla bu değişkenler arasındaki ilişkiyi ele alan bir çalışma gerçekleştirmiştir. Yapılan analizler, örgütsel adaletin bilgi gizleme davranışı üzerinde anlamlı etkiye sahip olduğunu, kendini kurgulama davranışının bu ilişkide aracı etkisinin bulunduğunu ifade etmektedir. Nwanzu ve Babalola (2019); Nijerya’da bulunan 21 firmanın 169 personeliyle öz yeterlilik, örgütsel değişim, kendini kurgulama davranışı, psikolojik sermaye ilişkisini ele alan bir araştırma gerçekleştirmiş ve araştırmalarında; öz yeterlilik, psikolojik sermaye ve örgütsel değişimin kendini kurgulama davranışını olumlu etkilediği belirlenmiştir. Cingöz (2013); kendini kurgulama davranışını politik yetenekler ve algılanan kariyer başarısı değişkenleri ile ilişkilendirmek amacıyla Kayseri OSB’de bulunan 8 imalat firmasında çalışan 293 idari personelle bir araştırma gerçekleştirmiş ve çalışmasında, kendini kurgulama davranışının kariyer başarısı ve politik yetenekler üzerinde anlamlı etkisinin olduğu sonucuna ulaşmıştır.

İş stresi kavramı ile ilgili benimsenen en önemli kuram, sistem kuramıdır. Bu kurama göre, iş gören yöneltilen bir talebi kabiliyetleri ve kaynakları doğrultusunda karşılayamadığı takdirde iş stresi ortaya çıkmaktadır. Bu talebin karşılanamaması, iş görenin bireysel ve profesyonel hayatıyla ilgili hedeflerine ulaşması için engel teşkil etmektedir (Efeoğlu and Özgen, 2007). Aristoteles mutluluk kavramını, kişilerin yapmış oldukları faaliyetler sonucunda oluşan bir durum olarak açıklamaktadır. Mutluluğu; kişinin hedeflerine ulaştığında ve bu hedeflere yönelik planlar gerçekleştirdiğinde elde eden erek kuramı, yapılan faaliyetlerden ziyade sürece odaklanmayı benimseyen etkinlik kuramı ve yeni koşullara zaman geçtikçe alışabileceklerini ifade eden uyum kuramı ile açıklamaktadır (Özgüleş, 2019). Mutluluk kavramını açıklayan bir diğer kuram, sosyal değişim teorisidir. Bu kurama göre; iş gören ile örgüt arasında var olan ancak açık bir şekilde ifade edilmeyen, ifade edildiği takdirde olumsuz sonuçlar

yaratılan zorunluluklar bulunmaktadır. Örgütler, iş görenlerin mutluluğuna yatırım yaparak, bu durumun doğru algılanması için sosyal değişimi başlatıp, devam ettirmek mecburiyetindedirler (Turunç and Çelik, 2010).

III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

A. Araştırmanın Amacı, Önemi, Modeli ve Hipotezleri

Araştırmada nicel yöntemlerden biri olan anket tekniğinin uygulanmasıyla iş stresi, kendini kurgulama davranışı ve iş görenlerin mutluluk seviyeleri değişkenlerine hiyerarşik regresyon analizinin gerçekleştirilmesi ile değişkenler arasındaki aracılık etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Aracı (mediator) değişken, bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisini açıklamaya çalışmaktadır. Bu sebeple aracı değişken, iki bağımsız değişken arasındaki ilişkinin nasıl ve neden kaynaklandığının anlaşılmasını sağlamaktadır (Baron ve Kenny, 1986). Bu kapsamda çalışmada; iş görenlerin iş stresinin kendini kurgulama davranışı üzerindeki etkileri, iş görenlerin iş stresinin mutluluk üzerindeki etkisi, iş görenlerin mutluluk seviyelerinin kendini kurgulama davranışı üzerindeki etkisi incelenerek, iş görenlerin iş stresi ile kendini kurgulama davranışı arasında mutluluk seviyelerinin aracılık rolünün olup olmadığı incelenmiştir. Araştırmanın yöntemi kapsamında; araştırmanın modeli, evren ve örnekleme, veri toplama araçları ve araştırma etiği ifade edilecektir.

Bu araştırmanın amacı, iş stresinin kendini kurgulama davranışı üzerindeki etkisinde iş görenlerin mutluluk seviyelerinin aracılık etkisini tespit etmektir. Araştırmacılara ve işletme sahiplerine iş stresini azaltıcı, mutluluğu artırıcı öneriler sunulacak olması araştırmanın önemini oluşturmaktadır. Mevcut kuramlar ışığında araştırmanın hipotezleri aşağıda belirtilmiştir;

H₁: İş stresi kendini kurgulama davranışını etkilemektedir.

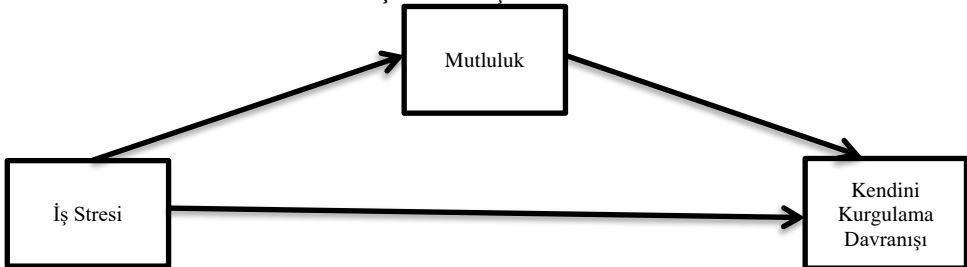
H₂: İş stresi mutluluğu etkilemektedir.

H₃: Mutluluk kendini kurgulama davranışını etkilemektedir.

H₄: İş stresinin kendini kurgulama davranışı üzerindeki etkisinde mutluluğun tam aracılık etkisi vardır.

Söz konusu araştırmanın modeli aşağıda sunulmuştur;

Şekil 1. Araştırmanın Modeli

B. Araştırmanın Evreni, Örnekleme ve Veri Toplama Araçları

Araştırmanın anakütlesini, Balıkesir ilinde faaliyette bulunan yaklaşık 900 iş göreni olan yiyecek ve içecek sektöründe faaliyet gösteren 400 işletme oluşturmaktadır. Araştırmanın örnekleme büyüklüğünü, basit tesadüfi örnekleme yöntemiyle belirlenen 270 yiyecek ve içecek sektörü çalışanı oluşturmaktadır.

Belirtilen formül neticesinde örneklemin, evreni temsil ettiği görölmektedir (Bartlett vd, 2001: 45).

Araştırmanın verileri, anket tekniği ile elde edilmiştir. Verilerin toplanması amacıyla iş stresi ölçeği, mutluluk ölçeği ve kendini kurgulama davranışı ölçeğinden yararlanılmıştır. İş görenler iş stresi seviyelerini ölçmek için House ve Rizzo (1972) tarafından geliştirilen, Ekinci (2022) tarafından Türkçe'ye çevrilen 7 maddelik ölçek kullanılmıştır. Mutluluk seviyelerinin ölçümü için Hills ve Argyle (2002) tarafından geliştirilen 8 maddelik Oxford mutluluk ölçeğinin Balçişek (2020) tarafından Türkçe'ye çevrilen 7 soruluk kısa hali kullanılmıştır. Kendini kurgulama davranışının ölçümü için Synder (1974) tarafından geliştirilen, Synder ve Gongestad (1986) tarafından yeniden düzenlenen, Apaydın (2004) tarafından dilimize çevrilen 18 maddelik ölçekten yararlanılmıştır. Demografik sorular hariç, iki ölçekte çalışanların ifadelere katılım düzeyleri 5'li Likert Ölçeği ile hazırlanmıştır (1=Kesinlikle Katılmıyorum... 5=Kesinlikle Katılıyorum). Anket formunda toplam 35 soru bulunmaktadır. Anket neticesinde elde edilen veriler, SPSS paket programı yardımıyla analiz edilmiştir.

Anket çalışmasını uygulayabilmek için Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulu'ndan 2022-10 toplantı nolu ve 05/12/2022 tarihli etik kurul onayı alınmıştır.

IV. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

A. Frekans Analizi Bulguları

Tablo 1. Frekans Analizi Bulguları

Değişken	Alt Gruplar	Frekans	%
Cinsiyet	Kadın	162	60
	Erkek	108	40
Yaş	18-24 arası	18	6.7
	25-31 arası	57	21.1
	32-38 arası	70	25.9
	39-45 arası	73	27
	46 ve üzerü	52	19.3
Medeni Durum	Evli	168	62.2
	Bekar	102	37.8

Tablo 1'de ifade edilen demografik bulgular incelendiğinde, araştırmaya 162 kadın (%60) ve 108 erkek (%40) çalışanın katılım sağladığı görölmektedir. Katılımcıların yaş aralığının 70 kişı ile 32-38 arası (%25.9) ve 73 kişı ile 32-38 (%27), medeni durumlarının ise 168 kişı ile evli (%62.2) ve 102 kişı ile bekar (%37.8) olduğu ifade edilmektedir.

B. Güvenilirlik Analizi ve KMO Değerleri

Güvenilirlik analizi ile bir ölçüm aracının ne kadar tutarlı ölçüm yaptığı görölmektedir. İş tutarlılığın ölçüsü olarak kabul edilen Cronbach's alpha değerü,

maddelerin homojen yapılarını belirlemek amacıyla kullanılır. Cronbach's alpha katsayısı yüksek olan ölçekte bulunan maddelerin tutarlı yapıda olduğu, aynı özelliği hesapladıkları söylenebilir.

Tablo 2. Güvenilirlik Analizi Bulguları ve KMO Değerleri

Ölçek	Cronbach's Alpha	Ortalamalar	KMO Değeri	Ki Kare
İş Stresi	0.79	3.10	0.849	457.907
Mutluluk	0.74	3.23	0.796	284.652
Kendini Kurgulama	0.70	2.29	0.693	677.714

Tablo 2 incelendiğinde, ölçek maddeleri arasındaki iç tutarlılık değerinin kabul edilebilir olduğu görülmektedir. Cronbach's alpha katsayısı 0.70 değerinin üstünde olduğu için ölçeklerin güvenilir olduğu kabul edilmektedir (Gürbüz and Şahin, 2017).

C. Normallik Analizi Değerleri

Araştırma kapsamındaki değişkenlerin dağılım biçimlerini ortaya çıkarmak, yapılarının anlaşılır hale gelmesini sağlamak için önem arz etmektedir. Bu dağılım biçimleri, çarpıklık ve basıklık hesaplamasıyla tespit edilebilir (Gürbüz and Şahin, 2017).

Tablo 3. Basıklık ve Çarpıklık Değerleri

Değişken	Çarpıklık	Basıklık
İş Stresi	.177	-.377
Mutluluk	-.120	.090
Kendini Kurgulama	.111	-.265

Tablo 3'te görüldüğü üzere değerler -1.5 ve +1.5 aralığında yer aldığı için değişkenlerin normal dağılım gösterdiği tespit edilmiştir (Gürbüz and Şahin, 2017).

D. Korelasyon Analizi Değerleri

Tablo 4. Değişkenler Arası İlişkiler

Değişken	(İST)	(KKD)	(M)
İş Stresi (İST)	1		
Kendini Kurgulama (KKD)	.122*	1	
Mutluluk (M)	-.241**	-.212**	1

N= 270 **p<0,01

Tablo 4'te verilen korelasyon analizinin neticesinde iş stresi ile kendini kurgulama davranışı arasında anlamlı ve zayıf bir ilişkinin (N= 270 0.122), iş stresi ile mutluluk arasında negatif ve anlamlı bir ilişkinin (N= 270 -0.241), kendini kurgulama davranışı ile mutluluk arasında negatif ve anlamlı bir ilişkinin (N= 270 -0.212) olduğu belirlenmiştir.

E. İş Stresinin Kendini Kurgulama Davranışı Üzerindeki Etkisinde Mutluluğun Aracılık Rolü

Tablo 5. İş Stresinin Kendini Kurgulama Davranışı Üzerindeki Etkisi (1. Adım)

	B	Std. Hata	Beta	t	R	R ²	Sig.
Sabit	3.889	.167		23.351			.000
İş Stresi	-0.212	.052	-.241	-4.067	.241	.058	.000

Bağımlı Değişken: Kendini Kurgulama

Tablo 5'te verilen aracı regresyon analizinin ilk adımına göre iş stresinin kendini kurgulama davranışını etkilediği görülmektedir. Elde edilen bu sonuç doğrultusunda H₁ hipotezi kabul olmuştur. Literatürde, iki değişkenin birlikte yer aldığı araştırma örneği mevcut değildir. Bu araştırmanın sonucunda, iş stresinin kendini kurgulama davranışını etkilediği görülmektedir.

Tablo 6. İş Stresinin Mutluluk Üzerindeki Etkisi (2. Adım)

	B	Std. Hata	Beta	t	R	R ²	Sig.
Sabit	2.018	.144		13.991			.000
İş Stresi	0.091	.045	.122	2.016	.122	.015	.045

Bağımlı Değişken: Mutluluk

Tablo 6'da verilen aracı regresyon analizinin ikinci adımına göre, iş stresinin mutluluğu etkilediği görülmektedir. Elde edilen bu sonuç doğrultusunda H₂ hipotezi kabul olmuştur.

Tablo 7. Mutluluğun Kendini Kurgulama Davranışı Üzerindeki Etkisi (3. Adım)

	B	Std. Hata	Beta	t	R	R ²	Sig.
Sabit	2.880	.167		17.244			.000
Mutluluk	-.180	.051	-.212	-3.555	.212	.045	.000

Bağımlı Değişken: Kendini Kurgulama Davranışı

Tablo 7'de verilen aracı regresyon analizinin üçüncü adımına göre, mutluluğun kendini kurgulama davranışını etkilediği görülmektedir. Elde edilen bu sonuç doğrultusunda H₃ hipotezi kabul olmuştur.

Tablo 8. İş Stresi ve Mutluluğun Kendini Kurgulama Davranışı Üzerindeki Etkisi (4. Adım)

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	B	Std. Hata	Beta	t	Sig.
Kendini Kurgulama Davranışı	İş Stresi	.056	.046	.075	1.228	.220
	Mutluluk	-	.052	-.194	-3.157	.002
F= 7.084		Tahmini Std. Hata=.57087		R ² = .050	Düzeltilmiş R ² = .043	Anova = .001

Tablo 8'de verilen aracı regresyon analizinin dördüncü ve son adımına göre, iş stresinin kendini kurgulama davranışı üzerindeki etkisinde mutluluğun tam aracılık etkisine sahip olduğu belirlenmiştir. Regresyon analizinin birinci adımında verilen sonuçta iş stresinin kendini kurgulama davranışı üzerindeki

anlamli etkisi dördüncü ve son adımda anlamsız hale gelmiştir. Bu durumda H₄ hipotezi kabul edilmiştir.

SONUÇ

Günümüzde birçok işletme, mutlu iş görenlere sahip olmayı hayal etmektedir. Bu hayali gerçekleştirebilmek adına farklı yollar aramakta, başarı ve kâr gibi kavramların mutlu iş görenler ile sağlanabileceği bilincini taşımaktadırlar. Mutlu iş gören her zaman işine dört elle sarılmakta, işini sahiplenmekte ve iş yerinde verimliliğin artışına katkı sağlamaktadır. İnisiyatif alabilen mutlu iş gören, ek sorumluluklar almaya da hevesli olacaktır. Öznel bir kavram olarak nitelendirilen mutluluk kavramını sağlayabilmek, tek bir unsura odaklanmak ile gerçekleşebilecek bir durum değildir. Mevcut sektörde bulunan rakiplere kıyasla ücretin yüksek olması, ilk aşamada iş görenleri mutlu edebilir. Ancak zaman içerisinde mutluluklarını etkileyen diğer faktörlerin varlığı, onları mutsuz etmeye başlar. Tüm iş yerlerinin benzersiz oluşu, iş görenleri mutlu ve mutsuz eden faktörlerin de farklı olmasına neden olmaktadır. Bu sebeple iş yerlerinin öncelikle kendi mutluluk formüllerini bulmak adına iş görenleri mutlu ve mutsuz eden faktörleri analiz etmeleri gerekmektedir. İş görenlerinin mutluluğunu önemseyen bir işletme kültürü yaratmanın yolları aşağıdaki gibi açıklanabilir:

-İşletmelerin buldukları pazarda lider konumuna gelebilmeleri için müşterilerin ürünlere ve hizmetlere güven duyması gereklidir. Bu durumda çalıştığı işletmeye, yöneticilerine, mevcut ürün ve hizmetlere inanan iş gören işletmenin amaçlarına ulaşması için çaba göstermeyecek, işine kendisini adanmayacaktır. Dolayısıyla işletmeye düşen görev; iş görene verilen sözlerin tutulması, dürüst olunması ve açık iletişim politikasının uygulanmasıdır.

-Kişiliklerine, deneyimlerine ve uzmanlıklarına saygı gösterilmeyen iş görenlerin mutlu olması ve işletmenin başarısına katkıda bulunması beklenemez. Uzmanlıklarına ve deneyimlerine bakarak işe alınan iş görenler, işletmeye katkı sağlamalarına izin verilmediğinde psikolojik açıdan ezilmiş hissetmekte, mutlu olamamaktadırlar. Bu nedenle kurum kültürü iş görenlerin kişiliklerine, uzmanlık alanlarına ve deneyimlerine saygı duyacak şekilde yapılandırılmalı, yöneticiler de iş görenlerine saygı çerçevesinde yaklaşmalıdırlar.

-İşletmelerdeki yöneticiler, kayırmacılık göstermemeye dikkat etmelidir. Performansı yüksek olan ve yöneticiye yakın iş göreni önemseme eylemi, diğer çalışanlar arasında olumsuz durumların ortaya çıkmasına sebep olmakta, dolayısıyla diğer iş görenlerin yöneticilik konumunuzu sorgulamasına yol açmaktadır. Bu durumda eşit muamelenin bir norm haline geldiği işletme kültürünü benimsemek için belirli aksiyonlar almak şarttır.

-İş görenler terfi almayı hak ediyor ve işletmenin büyümesini destekliyorsa üstleri, onları ödüllendirmelidir.

-Liderlerin güvenilir olabilmeleri için duygularını bir kenara bırakarak, daha rasyonel ve yapıcı davranmaları gerekmektedir. İş görenlerin şikâyetlerini belirtebilmeleri için kendilerini rahat hissedebilecekleri bir ortam yaratmaları, sorunları önemsiz bir detay gibi göstermeleri gerekir. Dolayısıyla iş görenlerin

bakış açılarına değer verilmeli, iş görenlerin farklı fikirlerini sunabilmeleri için ortam yaratılmalıdır.

-İş görenler arası oluşabilecek anlaşmazlıkları çözüme kavuşturabilmek için adil bir sistem kurulmalıdır. Yargı ve eleştiriden uzak, işletmeyi ileriye götüren yapıcı bir geri bildirim kültürü, iş görenlere verilebilecek en güzel hediye olarak düşünülmelidir.

-İş görenlere yeni sorumluluklar verilmeli ve onlara güven duyulduğu hissettirilmelidir. Bu sorumlulukların karşılığında gösterdikleri performansa göre onları motive edecek ödüller sunulmalı, iş baskısı ve stres gibi olumsuz faktörler azaltılmalıdır.

-İş görenlerin iletişim kurabileceği ve sosyalleşeceği eğlenceli bir çalışma ortamının oluşturulması; iş hayatlarındaki stresi azaltarak, onları gelişmeye ve çalışmaya teşvik edecektir.

-İşletme için esnek çalışma saatleri uygulamasını hayata geçirmek mümkünse bu unsur devreye sokulmalıdır. Bazı iş görenler için alınan maaştan ziyade esnek çalışma saati uygulaması, daha çok önem arz edebilmektedir.

-İş görenler, kabiliyetleri artıçça daha fazla yetkiye sahip olmak istemekte, iş hakkındaki konularda kendi karar verme yetkileri çerçevesinde gerçekleştirmeyi arzulamaktadırlar. Bu nedenle işletme sahipleri iş görenlerine hangi konularda yetki sahibi olmak istediklerini sorgulayarak, kontrol edilebilir şekilde geçiş sürecini kolaylaştıran yetki devri yapmalıdırlar.

-Yeni bir durum ile karşı karşıya gelmeden önce kısa bir bilgilendirme almak gerekmektedir. Bu durumda iş görenlerin iş yüklerini verimli bir şekilde yönettiklerinden emin olunması, oluşabilecek sorunların üstesinden gelmeye yardımcı olacaktır.

-Stresin farklı yönleri ve nasıl üstesinden gelinebileceğine dair elde edilen bilgiler hem işletme sahibinin hem de iş görenin içinde bulunduğu iş stresinin anlaşılmasına yardımcı olabilir.

- İş ortamında iş görenlerin fiziksel ve duygusal sağlıklarına olumsuz etkiler yaratan koşullar belirlenerek, bu koşulların sağlanması için gerekli çaba gösterilmelidir.

-İş görenlerin ihtiyaçlarının çalışma arkadaşları tarafından karşılanması için sosyal faaliyetlerle destek sağlanmalıdır. Sosyal destek için verilebilecek örnekler arasında; iş haricinde bir araya gelmek, iş görenler ve aileleri arasında yakınlık kurmak, stres yönetimi yer almaktadır.

-İşletmelerde iş stresini en aza indirebilmek için gerçekleştirilen zaman yönetimi uygulamaları sayesinde, iş görenin motivasyonu ve işletmeye bağlılığı da artış gösterebilir.

-İş görenlerin işletme içi kararlara katılımı hususunda etkili olması, iş yeri stresini azaltacağı gibi verimliliğin artışına da katkıda bulunacaktır. İşletme içi rollerin belirlenmesi ile olası çatışma ve rol belirsizliği gibi sorunların da önüne geçilebilecektir.

-İşletmelerde yaşanan stresi en aza indirebilmek için iş görenlere sunulacak iyileştirmelerden bir diğeri fiziksel ortamlarında ve ücretlerinde yapılacak düzenlemelerdir. Adaletli olan ve verimliliği ölçü alan ücretlendirme, olası iş stresinin önüne geçebilecektir.

-Sürdürülebilir bir şekilde yapılandırılan performans ve aidiyet duygusunun oluşturulması hali, iş görenlerin stres seviyelerini en aza indirmelerini sağlayacaktır. Bu durumun, sağlıklı ve rahat bir iş ortamıyla da desteklenmesi oldukça önem kazanmaktadır.

Araştırmada, iş stresinin kendini kurgulama davranışı üzerindeki etkisinde iş görenlerin mutluluk seviyelerinin aracılık etkisinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla basit tesadüfi örnekleme yöntemiyle belirlenen 270 yiyecek ve içecek sektörü çalışanına anket tekniği uygulanmıştır. Araştırmaya 162 kadın (%60) ve 108 erkek (%40) çalışanın katılım sağladığı, katılımcıların yaş aralığının 70 kişi ile 32-38 arası (%25.9) ve 73 kişi ile 32-38 (%27), medeni durumlarının ise 168 kişinin evli (%62.2) ve 102 kişinin ise bekar (%37.8) olduğu belirlenmiştir. Araştırmada elde edilen veriler ile analizler gerçekleştirilmiştir ve gerçekleştirilen analizlerin neticesinde kurulan ilk hipotez olan “H₁: İş stresi kendini kurgulama davranışını etkiler.” hipotezi kabul edilmiştir. Literatürde iki değişkenin birlikte yer aldığı araştırma örneği mevcut değildir. Yalnızca Knight ve diğerleri (2001) tarafından Amerika’da bulunan iki perakende firmasının 179 çalışanıyla yapılan çalışma rol stresi ve kendini kurgulama davranışı ilişkisini ele almaktadır. Kurulan ikinci hipotez olan “H₂: İş stresi mutluluğu etkiler.” hipotezi kabul edilmiştir. Literatürde benzer bir çalışmayı Akyol and Işık (2018) Türkiye’de farklı üniversitelerde görev yapan 346 akademik personelle gerçekleştirmiştir. Araştırmanın sonucunda, iş stresinin mutluluğu etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Kurulan üçüncü hipotez olan “H₃: Mutluluk kendini kurgulama davranışını etkiler.” hipotezi kabul edilmiştir. Literatürde benzer başlıkları içeren araştırma örneği Veenhoven ve diğerleri (2019) tarafından rastgele seçilen 5411 bireyle gerçekleştirilmiştir. Araştırmada, mutluluk düzeyi yüksek olan kişilerin kendini kurgulama davranışlarının düşük olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Aracılığı test etmek için kurulan “H₄: İş stresinin kendini kurgulama davranışı üzerindeki etkisinde mutluluğun tam aracılık etkisi vardır.” hipotezi kabul edilmiştir. İş stresi, kendini kurgulama davranışı ve mutluluk ilişkisinin belirlendiği bu çalışmada iş stresinin iş görenler üzerinde yarattığı olumsuzluklara dikkat çekmek amaçlanmış, uygulayıcılara ve araştırmacılara farkındalık yaratmak, konuya dikkat çekmek istenmiştir. Bu nedenle literatürden ve analiz sonuçlarından hareketle işletme sahiplerinin iş görenlerin iş streslerini nasıl azaltabilecekleri üzerinde durulmuş, mutluluk seviyelerini arttırabilmeleri için tavsiyeler sunularak, bu konularla ilgili ilerleyen zamanlarda araştırma yapmak isteyenlere bilgiler verilmiştir.

Araştırmanın bazı kısıtları bulunmaktadır. Bu araştırma, Balıkesir ilindeki yiyecek-içecek sektörü çalışanlarını kapsamaktadır. Araştırmanın ikinci kısıtı, sadece Balıkesir ilindeki yiyecek içecek sektör çalışanlarını kapsıyor olmasıdır. Diğer şehirlerde gerçekleştirilecek çalışmalardan elde edilecek sonuçlar, bu

çalışmada ulaşılan sonuçların açıklanması açısından önem arz etmektedir. Ayrıca ulusal literatürde kendini kurgulama davranışı, iş stresi ve mutluluk arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmaların olmaması araştırmanın önemini vurgulamakta olup, bu araştırma sonraki çalışmalara örnek teşkil etmektedir. Araştırmamızda elde edilen sonuçlar, araştırmamızın evreni ile kısıtlıdır ve dolayısıyla genellenememektedir. Gelecekteki çalışmalarda araştırma değişkenlerine yenileri eklenerek, örneklem büyüklüğü genişletilerek ve farklı sektörler bazında ele alınarak daha farklı çalışmalar yapılabilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Yönetim ve Ekonomi Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

1. yazar %40 oranında, 2. yazar %30 oranında, 3. yazar %30 oranında katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Akgunduz, Y., Bardakoğlu, O. and Kızılcıhoğlu, G. (2022). Happiness, Job Stress, Job Dedication and Perceived Organizational Support: A Mediating Model. *Journal of Hospitality and Tourism Insights*, Vol. 6, Iss.2, 654-673.
- Akyol, E.Y. and Işık, Ş. (2018). Akademisyenlerde Mutluluğun Yordayıcıları Olarak Farkındalık ve Stresle Başa Çıkma Tutumları. *The Journal of Happiness & Well-Being*, Cilt 6, Sayı 1, 1-17.
- Apaydın, M. D. (2004). Çift Kariyerli Ailelerde İş-Aile ve Aile-İş Çatışmalarının Kendini Kurgulama Düzeyleri ile İlişkisi (Tez No. 144248) (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Aruldoss, A., Kowalski, K.B. and Parayitam, S. (2021). The Relationship Between Quality of Work Life and Work-Life-Balance Mediating Role of Job Stress, Job Satisfaction and Job Commitment: Evidence From India. *Journal of Advances in Management Research*, Vol 18, Iss. 1, 36-62. <https://doi.org/10.1108/JAMR-05-2020-0082>
- Balççek, M. M. (2020). Yurtdışında Bulunan Türk Çalışanların Kültürel Zekâlarının Mutluluk Düzeyleri İle İlişkisi Ve Yurtdışı Deneyimlerinin Moderatör Rolü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Baron, M. and Kenny, D.A. (1986). The Moderator-Mediator Variable Distinction in Social Psychological Research: Conceptual, Strategic and Statistical Considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol 5, Iss. 6, 1173-1182.
- Bartlett, J.E., Körtlik, J.W. and Higgins, C.C. (2001). Organizational Research: Determining Appropriate Sample Size in Survey Research. *Information Technology, Learning and Performance Journal*, Vol 19, Iss.1, 43-50.
- Bıçen, G. and Koç, H. (2019). İşgören Mutluluk Düzeylerinin İş Tatmini ve İş performansı üzerine etkileri: Konaklama işletmelerinde bir inceleme. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 4, 1450-1468.
- Butt, R., Altaf, S., Chohan, I. and Ashraf, S. (2019). Analyzing the Role of Quality of Work Life and Happiness at Work on Employees' Job Satisfaction With the Moderation of Job

- Stress, Empirical Research of Jiangsu University. *International Journal Of Scientific & Technology Research*, Vol 8, Iss.10, 1905-1915.
- Bülbül, Ş. ve Giray, S. (2011). Sosyo-Demografik Özellikler ile Mutluluk Algısı Arasındaki İlişki Yapısının Analizi. *Ege Akademik Bakış*, Cilt 11 (Özel Sayı), 113-123.
- Chen, J. (2020). Relationship Between Psychological Capital, Job Stress and Job Burnout of Special Education Workers. *Revista Argentina De Clinica Psicologica*, Vol 29, Iss.1, 1325-1331.
- Cingöz, A. (2013). Politik Yetenekler ve Öz Yönlendirmenin (Kendini Kurgulamanın) Algılanan Kariyer Başarısı Üzerindeki Etkisini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 13, Sayı 26, 153-179.
- Cropanzano, R. and Wright, T. A. (2001). When A “Happy” Worker is Really A “Productive” Worker: A Review and Further Refinement Of The Happy-Productive Worker Thesis. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*, Vol 53, Iss. 3,182-199.
- Cuiping, H., Fuguo, Y., Jing, S. and Feng, T. (2018). The Mediating Effects of ICU Nurses Psychological Capital on Job Stress and Job Satisfaction. *Chinese Journal of Practical Nursing*, Vol 36, 1252-1256.
- Dodanwala, T.C., Santoso, D.S. and Shrestha, P. (2022). The Mediating Role of Work-Family Conflict on Role Overload and Job Stress Linkage. *Built Environment Project and Asset Management*, Vol 12, Iss. 6, 924-939.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2017). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri Felsefe-Yöntem-Analiz. Seçkin Yayıncılık.
- Efeoğlu, D.İ.E. ve Özgen, P.D.H. (2007). İş-Aile Yaşam Çatışmasının İş Stresi, İş Doyumu ve Örgütsel Bağlılık Üzerindeki Etkileri: İlaç Sektöründe Bir Araştırma. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 16, Sayı 2, 237-254.
- Ekinci, M. T. (2022). *Liderlik Tarzlarının İş Stresine Etkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Fisher, C. D. (2010). Happiness At Work. *International Journal Of Management Reviews*, Vol 12, Iss. 4, 384-412.
- Fiske, S. T., Gilbert, D. T. and Lindzey, G. (2010). *Handbook of Social Psychology*. John Wiley & Sons.
- Fredrickson, B. L., Tugade, M. M., Waugh, C. E. and Larkin, G. (2003). What Good Are Positive Emotions in Crises? A Prospective Study of Resilience and Emotions Following the Terrorist Attacks on the United States On September 11th, 2001. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol 84, Iss. 2, 365-376.
- Hartmann, G.W. (1934). Mutluluktaki Farklılıklarla İlişkili Kişilik Özellikleri. *Anormal ve Sosyal Psikoloji Dergisi*, Cilt 29, Sayı 2, 202-212.
- Herpen, M.M. van, Brake, H. te and Olf, M. (2022). Stress At Work: Self-Monitoring of Stressors and Resources to Support Employees. *Stress & Health*, Vol 38, Iss. 2, 402-409.
- House, R.J. and Rizzo, J.R. (1972). Role Conflict and Ambiguity as Critical Variables in a Model of Organizational Behavior. *Organizational Behavior & Human Performance*, Vol 7, Iss. 3, 467-505.
- Hwang, E. (2019). Effects of the Organizational Culture Type, Job Satisfaction and Job Stress on Nurses’ Happiness: A Cross-Sectional Study of the Long Term Care Hospitals of South Korea. *Japan Journal of Nursing Science*, Vol 16, Iss. 3, 263-273.
- Hills, P. and Argyle, M. (2002). The Oxford Happiness Questionnaire: A Compact Scale for the Measurement of Psychological Well-Being. *Personality and Individual Differences*, Vol 33, Iss. 7, 1073-1082.
- Kar, B. and Mishra, B. (2016). A Literature Review on Occupational Stress and Job Performance. *International Journal of Engineering and Management Research (IJEMR)*, Vol 6, Iss. 1, 402-407.
- Khalida, N. (2018). Job Stress, Happiness and Life Satisfaction: The Moderating Role of Emotional Intelligence Empirical Study in Telecommunication Sector Pakistan. *Journal of Social Sciences and Humanity Studies*, Vol 4, Iss. 1, 7-14.

- Knight, T.R., Kurtz, A., Bajt, M. L., Hinson, J.A. and Jaeschke, H. (2001). Vascular and Hepatocellular Peroxynitrite Formation During Acetaminophen Toxicity: Role of Mitochondrial Oxidant Stress. *Toxicological Sciences*, Vol 62, Iss. 2, 212-220.
- Lyubomirsky, S., King, L. A. and Diener, E. (2005a). The Benefits of Frequent Positive Affect: Does Happiness Lead to Success?. *Psychological Bulletin*, Vol 131, Iss. , 803-855.
- Lyubomirsky, S., Sheldon, K. M. and Schkade, D. (2005b). Pursuing Happiness: The Architecture of Sustainable Change. *Review of General Psychology*, Vol 9, Iss. 2, 111-131.
- Mawardi, M.C. (2022). Alternative Work Arrangements, Work Environment and Job Stress on Job Satisfaction and Turnover Intention. *Golden Ratio Of Human Resource Management*, Vol 2, Iss. 1, 27-39.
- McCullough, M. E., Kilpatrick, S. D., Emmons, R. A. and Larson, D. B. (2001). Is Gratitude a Moral Affect?. *Psychological Bulletin*, Vol 127, Iss. 2, 249-266.
- McCullough, M. E., Emmons, R. A. and Tsang, J. (2002). The Grateful Disposition: A Conceptual and Empirical Topography. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol 82, Iss. 1, 112-127.
- Omar, M.K., Aluwi, A.H., Fauzi, M.W. and Hairpuddin, N.F. (2020). Work Stress, Workload, Work-Life Balance and Intention to Leave Among Employees of an Insurance Company in Malaysia. *International Journal of Business, Economics and Law*, Vol 21, Iss. 2, 70-78.
- Özer Ö, Özkan O, Özmen S. and Çıraklı Ü. (2022). Investigation of the Perception of Occupational Safety, Work Stress and Happiness in Healthcare Workers. *Journal of Health Management*, 1-7.
- Özgüleş, B. (2019). İşe Bağlılık ve İş Yaşamında Mutluluk Kavramlarının Epistemik Olarak İncelenmesi. *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, Cilt 6, Sayı 14, 72-83.
- Panigrahi, A. (2016). Managing Stress at Workplace. *Journal of Management Research And Analysis*, Vol 3, Iss. 4, 154-160.
- Park, I.J., Kim, P.B., Hai, S. and Dong, L. (2020). Relax From Job, Don't Feel Stress! The Detrimental Effects of Job Stress and Buffering Effects of Co-Worker Trust on Burnout and Turnover Intention. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, Vol 45, 559-568.
- Pryce-Jones, J. (2010). Happiness At Work: Maximizing Your Psychological Capital For Success. Wiley-Blackwell.
- Rath, T. and Harter, J. (2010). Wellbeing. The Five Essential Elements. Gallup.
- Seligman, M. E. P., Steen, T. A., Park, N. and Peterson, C. (2005). Positive Psychology Progress: Empirical Validation of Interventions. *American Psychologist*, Vol 60, Iss. 5, 410-421.
- Seňová, A. and Antořová, M. (2014). Work Stress As A Worldwide Problem in Present Time. *Procedia Social And Behavioral Science*, Cilt 109, 312-316.
- Sheldon, K. M. and Lyubomirsky, S. (2006). How to Increase and Sustain Positive Emotion: The Effects of Expressing Gratitude and Visualizing Best Possible Selves. *Journal of Positive Psychology*, Vol 1, Iss. 2, 73-82.
- Sidhu, A. K., Singh, H., Virdi, S. S. and Kumar, R. (2020). Job Stress And Its Impact On Health Of Employees: A Study Among Officers and Supervisors. *Journal of Management Development*, Vol 39, Iss. 2, 125-144.
- Slama, K. and Celuch, M. (1995). Getting Along and Getting Ahead as Motives For Self-Presentation: Their Impact on Advertising Effectiveness. *Journal of Applied Social Psychology*, Vol 25, Iss. 19, 1700-1713.
- Snyder, M. (1974). Self-Monitoring of Expressive Behavior. *Journal of Personality And Social Psychology*, Vol 30, Iss. 4, 526-537.
- Snyder, M. (1982). Choosing Social Situations: Two Investigations of Self-Monitoring Processes.
- Veenhoven, R., Bakker, A., Burger, M., Van Haren, P. and Oerlemans, W. (2019). Effect on Happiness Of Happiness Self-Monitoring And Comparison With Others: Using The

Happiness Indicator. Springer: Evidence-Based Positive Psychological Interventions in Multi-Cultural Contexts.

Weiner, B. (1985). An Attributional Theory of Achievement Motivation And Emotion. *Psychological Review*, Vol 92, Iss. 4, 548-573.

Wright, T. A. and Cropanzano, R. (2000). Psychological Well-Being And Job Satisfaction As Predictors Of Job Performance. *Journal of Occupational Health Psychology*, Vol 5, Iss. 1, 84-94.

SUMMARY

In order to organizations to achieve their goals, it is very important for employees who have financial difficulties to stay away from work stress, to be happy in their jobs and to have a good business life. With the formation of human-centered approaches, individuals' perceptions of business life have also begun to change. While some employees were given the role of machinist, over time it was understood that this approach was not applicable. For this reason, approaches that prioritize the thoughts and feelings of employees have begun to emerge. Employees who have to work with the stress factor encounter difficulties in coping with this situation and develop negative feelings about the business they work in over time. These negative emotions, together with the emotion-focused coping strategy, minimize their anxiety about their task. The ability of the employees to provide the highest level of benefit to the business they work for is closely related to the attitudes they show towards their duties. Attitudes of the employee are at the source of all their behaviors, and they display positive attitudes when they enjoy their work. The reason why the individual is satisfied with his job is that the job is meaningful, he can use his knowledge easily, that even in the process of conflict that may occur within the enterprise, it is easy to reach an agreement between the employee and the owner of the business and close relations are given importance. Businesses that aim for long-term profitability in an intensely competitive environment are in an effort to prepare a suitable working environment for their employees in order to adapt to market conditions. However, in order to increase service quality and ensure customer satisfaction, employees and business owners also have important roles. Intensive work tempo and working conditions in close contact with customers cause employees to experience high levels of work stress, which brings with it negative situations such as unhappiness, low performance and absenteeism. Therefore, the increase in job stress imposes additional costs on businesses and creates negative returns on employee mood and profitability.

The main purpose of this research is to produce solutions against situations arising from stress factors in businesses and to ensure employee happiness, since the employee who is in negative mood and behavior cannot provide the expected service at the point of customer satisfaction. As a result of the correlation analysis, it was determined that there was a weak and significant relationship between work stress and self-monitoring behavior, a negative and significant relationship between work stress and happiness and a negative and significant relationship between self-monitoring behavior and happiness. It has

been observed that as the job stress levels of the employees increase, their self-monitoring behaviors increase and as their self-editing behaviors increase, their happiness levels decrease. As a result of the hierarchical regression analysis, it was determined that the job stress experienced by the employees in the businesses they work in had a positive and significant effect on the self-monitoring behavior, and the full mediating role of happiness was found in this effect.

The fact that self-monitoring behavior is not adequately examined in the national and international literature and the mediating role of self-monitoring behavior in organizations and the effect of job stress on the happiness levels of employees in the relevant literature emphasizes the importance and originality of this study. The reason for the research is that there is no research sample in which three variables are applied together in the literature and that it will provide evaluations about these three variables in terms of the food and beverage sector.

On İkinci Kalkınma Planı ve Tarım ve Orman Bakanlığı Stratejik Planında Biyokorsanlıkla Mücadele Yaklaşımı

Erdal GÜLER*

ÖZ

Bu çalışmada, Türkiye'deki biyokorsanlıkla ilgili mücadeleye dair güncel sorunları ve ihtiyaçları sınıflandırmak amaçlanmıştır. Bu bağlamda, biyoçeşitliliğe dayalı geleneksel bilgilerin korunması ve kayıtlanmasına yönelik politika araçlarının tespit edilmesi, üst kamu politikası belgeleri taranarak gerçekleştirilmiştir. Alanyazında, resmi politika belgelerinden On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028) ve Tarım ve Orman Bakanlığının Stratejik Planı (2024-2028) dâhil edilerek ilk kez değerlendirildiğinden önemlidir. Bu çalışma, kamu yönetiminin biyokorsanlık konusunu farklı boyutlarda daha fazla gündem edinmesine ve politika geliştirmesine, uygulamasına katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Biyokorsanlık, Politika Belgeleri, Türkiye.

JEL Sınıflandırması: Q20, Q18, Q38.

Approach To Combating Biopiracy in The Twelfth Development Plan and The Strategic Plan of The Ministry of Agriculture and Forestry

ABSTRACT

In this study, aimed to classify current problems and needs regarding the fight against biopiracy in Turkey. The identification of policy tools for the protection and recording of traditional knowledge based on biodiversity was carried out by scanning top public policy documents. The study is important as it is evaluated for the first time in the literature by including the Twelfth Development Plan (2024-2028) and the Strategic Plan of the Ministry of Agriculture and Forestry (2024-2028), which are official policy documents. This study will contribute to the public administration's systematic agenda of biopiracy and its policy development and implementation.

Key Words: Biopiracy, Policy Documents, Türkiye.

JEL Classification: Q20, Q18, Q38.

GİRİŞ

Biyokaçakçılık, biyolojik materyallerin yasal izinler alınmadan toplanması, taşınması veya satılmasıdır. Bu biyolojik materyaller arasında canlı hayvanlar, bitkiler, tohumlar, mikroplar, genetik materyaller ve biyolojik ürünler sayılabilmektedir (Dayıoğlu vd., 2019). Biyokorsanlık ise biyokaçakçılıktan daha geniş anlamda kullanılmaktadır. Diğer bir ifadeyle, herhangi bir canlı türünün izinsiz taşınması dışında biyokorsanlıkla mülk edinme süreci yaşanmaktadır. Böylelikle genetik kaynağın kökenine sahip topluluklar ekonomik, kültürel, ekolojik yıkımlara uğrayabilmektedirler. Biyokorsanlık kavramı, biyoçeşitliliğe ve geleneksel bilgiye sahip topluluklardan fayda paylaşımı anlaşması yapılmadan,

* Öğr. Gör. Dr., Bartın Üniversitesi, Ulus Meslek Yüksekokulu, e.guler@bartin.edu.tr, ORCID Bilgisi: 0000-0002-4787-4800.

rızaları alınmadan ve tazminat ödenmeden gerçekleştirildiğini açıklamaktadır (Mgbeoji, 2006). Tabii ki bu izinleri almayan ve fayda paylaşımını gerçekleştirilmeyenler daha çok yeni ürün piyasaya sürerek tekel oluşturmak isteyen kimyasal, zirai, tarım ve eczacılık alanındaki biyoteknoloji şirketleri veya bu alandaki araştırmacılarıdır.

Geleneksel bilgi, çiftçiler, yerli topluluklar tarafından yüzyıllara dayanarak öğrenilen bilgi birikimini ifade etmektedir (Lopez ve Paramo, 2016: 67). Shiva'ya göre biyokorsanlıkla küresel şirketler sadece çiftçilerin hasadını çalmamakta aynı zamanda genetik mühendisliği ve teknolojileri sayesinde canlı organizmalar üzerinde de patent oluşturarak ekolojinin de hasadını çalmaktadırlar (Shiva, 2016: 25). Bu durumun korsanlık olarak belirtilmesi, yüzyıllardır ortaklaşa kullanılan ve topluluklar tarafından bilinen geleneksel bilgilerden üretilmesi ve yeni bir şey gibi ortaya konulmasındandır. Dolayısıyla mülkiyet edinme sürecinin sonucunda korsanlık-gasp ortaya çıkmaktadır (Özdil, 2013: 196). Geleneksel bilginin, fikri mülkiyet hukuku kapsamında tam koruma sağlamasına ilişkin net bir hukuksal çerçeve bulunmamaktadır. Geleneksel bilginin asıl sahibi fikri mülkiyet hukukundaki gibi bireyler değildir, kabileler veya topluluklardır. Fikri mülkiyetin amacı, bireysel koruma ve ödüllendirme ve buluşun korunması için yenilik ve teknik nitelik şarttır. Geleneksel bilgi, hem yeni değildir, hem de teknik niteliği söz konusu değildir. Dolayısıyla geleneksel bilginin patent ve fikri mülkiyet yöntemi ile korunmasında bazı sorunlar devam etmektedir (Soysal, 2019:1632-1634). Patent, buluş sahibine buluşla ilgili belirli bir süre diliminde üretme, kullanma, satma veya ithal etme hakkı tanımaktadır. Patentli alınan bir ürünün bütün hakları patent sahibine geçmekte ve ondan izinsiz kullanılmamaktadır. Örneğin tohum patentleri ile çiftçilerin tohumları koruyup paylaşmaları tohum alışverişinde bulunmaları “fikir haklarına karşı suç” unsurunu ortaya çıkarmaktadır (Shiva, 2019: 56).

Türkiye, zengin biyoçeşitlilik ve doğal güzellikleri nedeniyle yabancı araştırmacılar ve koleksiyoncuların ilgi odağındadır. Dolayısıyla bu durum, ülkemizin biyoçeşitliliğini ve geleneksel bilgilerini tehdit eden unsurlardan birini oluşturmaktadır. Biyokaçakçılık, bilimsel, teknolojik, turizm, kültürel, estetik ve koleksiyonculuk gibi farklı amaçlarla gerçekleştirilmektedir (Topdağ, 2023: 13). Türkiye'nin biyokorsanların hedefi olmasının en önemli unsurlardan biri de birçok türün kayıt altına alınmaması ve tespit edilememesidir (Polat, 2016). Bununla birlikte Türkiye, biyoçeşitlilik açısından zenginliği ile korsanlığa karşı suçlardaki cezai yaptırımların ağır olmaması nedeniyle de hedef ülkelerden birisi konumundadır.

Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü, geleneksel bilginin korunması amacıyla özellikle gelişmekte olan ülkelerin talep ve ihtiyaçlarına göre uluslararası müzakereler yapmakta ve bu konuda ortak politikalar geliştirmeye çalışmaktadır. Bu kapsamda Dünya'da biyokorsanlıkla mücadele yaklaşımlarında “negatif koruma” ve “pozitif koruma” modelleri en yaygın yöntemlerdendir. Biyoçeşitliliğe dayalı geleneksel bilgilerin kayıtlanması yani yabancıların fikri mülkiyetine izin verilmeden tedbir alınması, savunma-negatif korumadır. Bu

koruma sayesinde patent ofisleri tarafından yerli insanlardan onaysız geleneksel bilgiye dayalı fikri mülkiyet kullanımının önüne geçilmektedir. Pozitif koruma ise geleneksel bilgiye sahip yerli halkın telif ücreti, fayda paylaşımı gibi fikri mülkiyetten elde edilenden pay alması ve haklarının desteklenmesi ifade etmektedir (Ruiz vd., 2004). Yani araştırma şirketi ile yerli topluluk arasında anlaşma yapılmaktadır. Örneğin Kosta Rika hükümeti ile ABD’li ilaç firması Merck arasındaki anlaşma en bilinen örneklerdendir (Reid, 2009: 94). Türkiye’de son yıllarda uyguladığı yasal değişiklikler ve politik düzenlemelerle bu iki koruma modellerine yönelik politikalara yönelmektedir.

Dünya’da biyoçeşitliliğe dayalı geleneksel bilginin korunmasında Hint veri tabanı sistemi “*Geleneksel Bilgi Dijital Kütüphane*” uygulaması en yaygın savunma-negatif koruma yöntemlerinden biridir. Kütüphane, verilerin elektronik ortamda depolanarak ilaç-tedavi pratik bilgilerin sınıflandırılmasına dayalıdır. Veri tabanının amacı, biyoçeşitliliğe dayalı geleneksel bilgilerin izin dışı patent başvurularını yakalamaktır yani biyokorsanlığı önlemektir (Güler, 2022). Türkiye’de 2017 yılında “Geleneksel Bilgi Dijital Kütüphanesini” örnek olarak saha çalışmalarına başlamıştır. Böylelikle Türkiye’de kendi veri tabanı sistemini oluşturmayı amaçlamaktadır. Tarım ve Orman Bakanlığı (Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü) 2020 yılında veri girişine başlamış ve veri girişine devam etmektedir. Bu projede tahmini 95.000 biyoçeşitliliğe dayalı geleneksel bilgi kayıtlanmıştır. 2022 yılında 20 ilin daha saha çalışmalarına başlanmıştır. Bu projenin tamamlanmasından sonra “genetik kaynaklar ve bağlantılı geleneksel bilgiye erişim ve fayda paylaşımı” düzenlenmesinin ardından patent ofislerine ve araştırmacıların kullanımına açılacaktır (İdare Faaliyet Raporu, 2023: 160).

Türkiye’de yurt dışından başvurusu yapılan biyoçeşitliliğe dayalı geleneksel bilgilerle ilgili patentlere karşı da 2016 yılında yasal düzenleme gerçekleştirilmiştir. 6769 sayılı Sınai Mülkiyet Kanunu 90. maddesinde: “*Buluş, genetik kaynağa veya genetik kaynaklarla bağlantılı geleneksel bilgiye dayanıyorsa bu kaynağın nereden alındığına ilişkin açıklamaya, patent başvurularında yer verilir*” maddesi eklenerek biyokorsanlığı önlemek amaçlanmıştır. Türkiye’nin hem biyoçeşitliliğe dayalı geleneksel bilginin kayıtlanma projesi hem de sınai mülkiyet kanununda değişiklik yaparak bu türlerle ilgili kaynağın kökenin açıklanma şartı, biyokorsanlık sorununa fikri mülkiyet çerçevesinde fayda paylaşımını gerçekleştirmeye yönelik atılmış politik adımları göstermektedir.

I. YÖNTEM

Çalışmada, doküman analizi yöntemi tercih edilmiştir. Doküman analizini, nitel araştırma yönteminin bir veri toplama tekniği olarak değerlendiren veya bunun dışında bağımsız bir yöntem olarak kabul eden tartışmalar bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle, doküman analizi başlı başına bir araştırma yöntemi olarak kullanıldığı gibi nitel araştırma yöntemlerinde ek bilgi kaynağı olarak da tercih edilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 217). Bu tartışmaların dışında kalarak doküman analizi, belirli bir hedefe dair eserleri okumayı, sınıflandırmayı ve değerlendirmeyi kapsamaktadır. Veri toplama ve analiz

teknikleri, herhangi bir araştırmada iki önemli bileşen olarak (Chu ve Ke, 2017) doküman analizi yöntemi, dokümanları incelemek/değerlendirmek için sistematik bir işlemdir. Nitekim doküman analizi, anlam çıkarmak ve ampirik bilgi geliştirmek için verilerin değerlendirilmesini ve yorumlanmasını gerekli gördüğünden bir araştırma yöntemi de olmaktadır (Sak, v.d, 2021: 241). Doküman analizi yönteminde, resmi rapor, tutanak, arşiv belgeleri, ses kayıtları gibi fiziki kaynaklar incelenerek olgu hakkında ayrıntılı bilgi edinmek amaçlanmaktadır. Dokümanlar, bir araştırmacının müdahalesi olmadan oluşturulan belgelerin veri setine dayanır. Araştırmacı, veri setini oluşturmak için seçtiği dokümanları, araştırma problemi ve amacına uygunluğunu göre sınırlandırmakta ve analiz etmektedir (Kıral, 2020).

Alanyazında doküman analizi yöntemi ile Güler tarafından yapılan çalışmada, biyokorsanlıkla mücadeleye yönelik politikalar hükümet programları, kalkınma planları, TBMM tutanakları, stratejik planlar, parti programları üzerinden 2023 yılına kadarki süreçle sınırlı olarak değerlendirilmiştir (Güler, 2022). Bu çalışma ise 2024-2028 dönemi üst kamu politika belgelerini kapsamaktadır. Diğer bir ifadeyle, kamu yönetimi politikalarının planlanmasına ve uygulanmasına dayanak olan On İkinci Kalkınma Planı ve biyokorsanlıkla mücadelede esas sorumlu kuruluş olan Tarım ve Orman Bakanlığı'nın Stratejik Planı değerlendirilmiştir. Bu raporlara Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı ile Tarım ve Orman Bakanlığı'nın resmi internet adreslerinden ulaşılmıştır. Ülkemizde biyokorsanlık konusuna dair çalışmaların, resmi politika dokümanlarında yaklaşık son yirmi yıldır işlendiği ileri sürülmektedir (Güler ve Mutlu, 2022: 274). Fakat, bu soruna karşı yasal ve yönetsel düzenlemelerin ve tartışmaların devam ettiği bilinmektedir. Bu nedenle, 2024-2028 dönemi ile politika belgeleri değerlendirilerek Türk kamu yönetiminin biyokorsanlıkla mücadelede yaklaşımına güncel resmi raporlar aracılığıyla yer verilmiştir. İçerik analizinde sınıflandırma “geleneksel bilgi”, “biyoçeşitlilik”, “biyokaçakçılık”, “fikri mülkiyet” ve “gen kaynakları” kavramlarından oluşmaktadır.

II. BULGULAR

Türkiye’de kamu politikası belgelerine göre biyokorsanlıkla mücadeleye yönelik yaklaşımın detaylandırılmaya ve sınıflandırılmaya başlandığı görülmektedir. Alanyazında, resmi politika belgelerinden On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028) ve Tarım ve Orman Bakanlığının Stratejik Planı (2024-2028) ilk kez değerlendirilmiştir. Çalışma, biyokorsanlıkla ilgili güncel sorunları ve ihtiyaçları sınıflandırdığından önemlidir.

A. On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028)

Kalkınma planları, Türkiye kamu yönetiminde ekonomi, eğitim, sağlık, ulaşım, adalet, vb. konularda kalkınmayı ve gelişmeyi hedefleyen ve kamu yönetiminde uygulanacak politikalar hakkında eylemler ve stratejiler sunan üst politika belgelerinden biridir. 1963-2018 dönemleri arasında kalkınma planlarında çevrenin, biyoçeşitliliğin korunması, genetik kaynakların araştırılması ve korunması gibi konulardan bahsederken biyokorsanlıkla mücadele yaklaşımına yönelik stratejiler On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023) ile ortaya çıkmaya

başlamıştır. Biyoçeşitliliğe dayalı geleneksel bilgilerin fikri mülkiyetle arasındaki ilişkiye odaklanılarak korunması konusu On Birinci Kalkınma Planı'nda farklı başlıklarda kapsamlı şekilde yer verilmiştir. Özellikle biyokorsanlığın, tür kaçırma faaliyetinin ötesinde fikri mülkiyet esaslı boyutuna değinilmiştir (Güler ve Mutlu, 2022: 280). Planın tarım bölümünde tedbirlerde, biyoçeşitlilikle bağlantılı geleneksel bilgilerden üretilen faydaların paylaşımına dair sistemin kurulacağı ve bu kurulacak mekanizma sayesinde bilgilerin Ar-Ge amaçlı kullanıma sunulacağı bahsedilmektedir (On Birinci Kalkınma Planı, 2019: 91). Yani plana göre, amaçlardan biri de biyokorsanlıkla mücadelede “pozitif koruma” yönteminin Türkiye’de kurmak olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca çevrenin korunması başlığında da soruna fayda paylaşımı boyutuyla değinilmiştir. Bu kapsamda planda, biyoçeşitliliğin ve genetik kaynakların korunması, kaçakçılığın önlenmesi ve biyoçeşitlilikle bağlantılı geleneksel bilgilerden üretilen faydaların ülkemiz tarafından yararlanılacağı ifade edilmiştir. Böylelikle biyoçeşitliliğe dayalı geleneksel bilgilerin başka ülkelere patentlerinin alınmasının önüne geçilerek “negatif koruma” modeli kurulması da amaçlanmıştır.

On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028), TBMM Genel Kurulunun 31.10.2023 tarihli on beşinci birleşiminde onaylanmıştır. Planın giriş kısmında 47. madde de “*Teknolojik Gelişmelerle Dönüşen Üretim Yapısı ve Hizmet Sunum Biçimleri*” başlığında teknolojinin geliştirilmesinde yönetim mekanizması ve işbirliğine dikkat çekilmiştir (On İkinci Kalkınma Planı, 2023: 9): “*Ar-Ge ve yenilik süreçlerinde üniversite-sanayi-kamu işbirliğinin artırılması, açık bilim ve yeniliği destekleyen altyapılar ile yenilikçi finansman modellerinin geliştirilmesi, nitelikli insan kaynağına erişimin güçlendirilmesi, beyin göçü gibi sorunlarla mücadele edilmesi, toplumun odağa alınması, birlikte geliştirme ve katılımcılığın artırılması önemini korumaktadır.*” Biyokorsanlıkla mücadelede biyolojik ve genetik kaynakların korunması konusunda bu tür işbirliğine ihtiyacın olduğu da sık sık diğer raporlarda da vurgulanmaktadır.

Öncelikli gelişme alanlarında tarım ve gıda başlığında: “*Üretimin ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlarını bütüncül olarak ele alan, teknoloji kullanım düzeyi ve verimliliği yüksek, örgütlü, rekabetçi, arz-talep dengesi çerçevesinde planlı üretim yapılan, doğal kaynakları etkin ve sürdürülebilir kullanan, toplumun yeterli ve dengeli beslenmesini sağlayan bir tarım sektörünün oluşturulması temel amaç*” olduğu belirtilmektedir (On İkinci Kalkınma Planı, 2023: 98-101). Politikalar ise 1)Yöresel ve coğrafi işaretli ürünlerin tanıtımına yönelik faaliyetler artırılabilecektir, 2)Kamu yönetimi, üniversite ve özel sektör işbirliğinde hayvan ve bitki ıslahı, hassas tarım, biyoteknoloji, biyoçeşitliliğin korunması ile iklim dostu ürün ve uygulamaların geliştirilmesi alanları öncelikli olmak üzere yürütülen Ar-Ge faaliyetleri desteklenecektir. Bu başlıkta On Birinci Kalkınma Planındaki gibi biyoçeşitliliğe dayalı geleneksel bilginin korunması konusuna değinilmemiştir.

Turizm politika ve tedbirlerde başlığında da biyokorsanlıkla ilişkili tedbirler bulunmaktadır: “*Ekosistemin korunmasını ve sürdürülebilir kullanımını*

sağlamaya yönelik planlama ve uygulamalarla korunan alanların etkin yönetimi gerçekleştirilecektir.” Dolayısıyla turizm faaliyetleri kapsamında yurt dışı kaynaklı biyokaçakçılara karşı alınması gereken tedbirlerden birine dikkat çekilmiştir. Yine turizm ve biyoçeşitliliği koruma arasındaki ilişkiye dayalı olarak bilinçlendirme faaliyeti vurgulanmıştır: “*Turizmin çevreye, sosyal ve kültürel dokuya karşı oluşturabileceği olumsuz etkilerinin en aza indirilmesi amacıyla ziyaretçilerin sorumlu turizm anlayışına sahip olmaları için bilinçlendirme faaliyetleri yürütülecektir”* (On İkinci Kalkınma Planı, 2023: 110). Nitekim turist görünümü biyokaçakçıların canlı türlerini kaçırmanın yanında nesli tehlike altında olan canlılardan elde edilen ürünleri de satın aldıkları tespit edilmiştir (Eren ve Seven, 2023: 147). Araştırma merkezleri veya şirketlerde çalışan biyologlar, turist görünümü altında bitki veya hayvan türlerini izinsiz toplayabilmektedir (Dayıoğlu vd., 2019: 79). Turizm işletmeleri, tur rehberleri gezinilen yer hakkında daha fazla turistlerin memnun kalmaları için türlerin toplanmasına veya parçalarının alınmasına izin verebilmektedir. Bu durum biyokaçakçılığı önleme konusunda turizm işletmelerinin personeli bilgilendirmenin önemini ortaya koymaktadır (Topdağ, 2023: 206). Dolayısıyla turizm bileşenlerinin sistematik ve koordineli şekilde çalışması biyokaçakçılık ile mücadeleye katkı sağlayacaktır (Eren ve Seven, 2023: 156). On İkinci Kalkınma Planı’nda turizm ve çevre koruma arasındaki ilişkiye değinmesi biyokaçakçılıkla mücadele açısından önemli bir aşamadır.

Bilim, teknoloji ve yenilik başlığında politika ve tedbirlerde Ar-Ge faaliyetlerinin nitelikli insan kaynağının güçlendirileceği, üniversiteler bünyesinde Ar-Ge projesi yürüten araştırmacıların projelerdeki idari ve mali süreçleri kolaylaştırılacağı, üniversiteler-özel sektör Ar-Ge faaliyetlerinin geliştireceği gibi geniş kapsamlı politikalar bahsedilmiştir (On İkinci Kalkınma Planı, 2023: 119). Üniversitelerin biyokorsanlıkla mücadelede açısından birçok işlevi ve katkısı bulunmaktadır. Üniversiteler, biyolojik materyallerin araştırma, koruma ve sürdürülebilir kullanımı ile ilgili çalışmalar yürütmekte ve biyoçeşitliliği korumaya yönelik çözümler üretmektedir. Üniversitelerin bu mücadeledeki görevleri şunlardır (Topdağ, 2023: 45):

• **Araştırma ve Eğitim:** Üniversiteler, biyolojik materyallerin korunması, sürdürülebilir kullanımı ve biyokaçakçılıkla mücadele konularında araştırmalar yürütmekte ve öğrencilerine bu konuda eğitim vermektedir.

• **Yasa ve Yönetmeliklerin Geliştirilmesi:** Üniversiteler, biyokaçakçılıkla mücadele için yasa ve yönetmeliklerin geliştirilmesinde ve uygulanmasında yer almakta ve bu alanda politika önerileri sunmaktadır.

• **İş birliği ve Ağ Oluşturma:** Üniversiteler, ulusal ve uluslararası düzeyde biyokaçakçılıkla mücadele için iş birliği ve ağ oluşturma çalışmalarına katılmaktadır. Bu sayede, üniversiteler arasında bilgi ve deneyim paylaşımı gerçekleştirilmekte ve etkili bir biyokaçakçılıkla mücadele için iş birliği sağlanmaktadır.

•**Toplumsal Farkındalık:** Üniversiteler, biyolojik çeşitlilik ve biyokaçakçılıkla ilgili olarak toplumsal farkındalık yaratmakta ve toplumun bu konuda bilinçlenmesine yardımcı olmaktadır.

Fikri mülkiyet başlığında politika ve tedbirlerde Türkiye’de fikri mülkiyet konusunda bilinçlendirme faaliyetlerinin artırılacağı belirtilmektedir. Toplumda bu bilinçlendirmenin yaygınlaşması, yargıda ihtisas mahkemelerinde görev yapacak hakimler ve savcılara kadar eğitim verileceği, ilköğretimdeki eğitim müfredatına kadar telif haklarına yönelik içerik ekleneceği belirtilmektedir (On İkinci Kalkınma Planı, 2023: 125). Türkiye’de fikri mülkiyet haklarının geliştirilmesi biyokorsanlıkla mücadelede fikri mülkiyet boyutuna katkı sağlayacaktır. Bununla birlikte “*bitki ıslahçı hakları korumasında yapılan iş ve işlemlerde etkinliğin artırılması ve kamuoyunda farkındalık yaratılması için paydaşlara yönelik eğitim faaliyetleri düzenleneceği*” vurgulanarak toplumda bilinçlenmeye katkı sağlayacağı beklenmektedir. Türkiye’de genetik kaynakların yurt dışında fayda paylaşımı gerçekleşmeden patent ve fikri mülkiyet kapsamında kayıtladığı bilinmektedir. Bu bağlamda ülkemizde patent araştırmalarının da yaygınlaşmasına ihtiyacı tespit edilmiştir. Bu kapsamda politika ve tedbirlerde bu ihtiyaca yönelik faaliyetler bahsedilmiştir: “*Mühendislik ve temel bilimler alanında öğrenim gören öğrencilerin patent araştırması konusunda bilgi ve becerilerini artırmaya yönelik faaliyetler gerçekleştirilecektir*” (On İkinci Kalkınma Planı, 2023: 125). On İkinci Kalkınma Planına göre biyokorsanlıkla mücadele açısından önemli sayılan diğer politikalar şunlar sayılabilir (On İkinci Kalkınma Planı, 2023):

- 1)Sahtecilik ve korsanla mücadele edilmesine yönelik mekanizmalar oluşturulacaktır,
- 2)Mevzuat ve uygulamalar teknolojik gelişmeler ve ihtiyaçlar doğrultusunda geliştirilecektir,
- 3)Bitki ıslahçı haklarına ilişkin kurumsal yapı geliştirilecek, personel ve hizmet kalitesi artırılabilecektir,
- 4)Bitki ıslahçı hakları sisteminin etkinliği artırılacak ve ülkemiz ıslah çeşitlerinin uluslararası alana çıkarılması sağlanacaktır,
- 5)Bitki ıslahçı hakları alanında faaliyet gösteren uluslararası kuruluşlarla işbirliği geliştirilecektir,
- 6)Gümrük personelinin fikri mülkiyet haklarının korunmasına yönelik farkındalığı ve yetkinliği artırılabilecektir.

Yukarıda sayılan politikalar genel olarak fikri mülkiyet sisteminin geliştirilmesi ve koruma politikalarına dayalıdır. Ancak biyoçeşitliliğe dayalı geleneksel bilginin fikri mülkiyet sistemi ile korunmasına yönelik politika net olarak belirtilmemektedir.

Biyokaçakçılıkla mücadelede kolluk kuvvetlerinden biri olan gümrük personellerinin fikri mülkiyet konusunda farkındalık oluşturma girişimleri, biyokorsanlık sorununa fikri mülkiyet boyutuyla yaklaşıldığını gösteren önemli bir aşamadır. Gümrük, biyokaçakçılık faaliyetlerine karşı mücadelede iki temel görevi yerine getirmektedir. Birincisi, yasalara uygun olmayan veya izinsiz olarak

ülkeye getirilen canlı veya cansız doğal kaynakları tespit edip el koymaktır. İkinci olarak biyokaçakçılık faaliyetlerini önlemek amacıyla, yasalara uygun olarak ülkeye giriş yapacak olan canlı veya cansız doğal kaynakların belirlenmesi, denetlenmesi ve gerektiğinde müdahale edilmesidir. Gümrük birimleri, bu görevleri yerine getirirken çeşitli teknolojik cihazlar ve yöntemler kullanmaktadır. Örneğin, x-ray tarama cihazları, biyolojik örneklerin analizi, köpeklerin kullanımı gibi yöntemlerle yasa dışı yollardan ülkeye sokulmaya çalışılan biyolojik materyaller tespit edilmektedir (Topdağ, 2023: 41-42).

Çevrenin korunması başlığında biyokorsanlıkla mücadeleye ilişkin hükümler bulunmaktadır: “*Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA) doğrultusunda iklim değişikliğinin etkilerine karşı dirençli ve düşük karbonlu bir ekonomiye geçişin sağlanması, sosyal adalet anlayışıyla çevre ile doğal kaynakların korunması ve yönetilmesi, toplumun çevreye karşı duyarlılığı ve bilincinin artırılması temel amaç*” olduğu belirtilmiştir. Bu amaca bağlı olarak politikalar ve tedbirler sıralanmıştır. Biyoçeşitliliğin, genetik kaynakların, geleneksel bilginin korunması hususunda politika ve tedbirler şunlar sıralanabilir (On İkinci Kalkınma Planı, 2023):

- 1)Tüm paydaşlara yönelik eğitim, bilinçlendirme ve kapasite geliştirme faaliyetleri yaygınlaştırılacaktır,
- 2)Ekolojik sürekliliği, ekosistem bütünlüğünü ve biyolojik çeşitliliği korumaya yönelik canlıların barınma ve beslenme amacıyla kullanabileceği korunan alanlar ve doğal yaşamı destekleyen diğer alanlar arasında bağlantıyı sağlayan ekolojik koridorlar belirlenecektir,
- 3)Alanların etkin bir şekilde korunması ve yönetilmesi amacıyla korunan alanlar için planlama, projelendirme ve uygulama çalışmaları yürütülecektir,
- 4)Nesli tehlike altında olan ve koruma altına alınan yaban hayvanlarının üretimi ve uygun doğal alanlara yerleştirilmesine ilişkin envanter ve izleme çalışmaları yapılacak, av ve yaban hayatının sürdürülebilir yönetimi sağlanacaktır,
- 5)İklim değişikliğinin biyolojik çeşitlilik, ekosistem hizmetleri ve arazi tahribatı üzerindeki etkilerinin belirlenebilmesi için araştırma, izleme ve değerlendirme faaliyetleri sürdürülecektir,
- 6)Genetik kaynakların toplanması, saklanması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması için arazi ve tohum gen bankalarında korunan bitki ve tohum çeşidi ile sayısı artırılacak, Ar-Ge çalışmaları yürütülecektir.

Bu planda biyokaçakçılık/biyokorsanlıkla ilişkili alanlar incelendiğinde tarım ve gıda, turizm, bilim ve teknoloji, fikri mülkiyet, çevre koruma boyutuyla geniş kapsamlı ilişkilendirilmiştir. Ancak bu planda doğrudan biyokorsanlık, biyokaçakçılık, biyoçeşitliliğe dayalı geleneksel bilgi kavramlarına yer verilmemiştir. Yukarıda görüleceğe üzere On Birinci Kalkınma Planında biyoçeşitliliğe dayalı geleneksel bilgilerden üretilen faydaların kazandırılacağı bahsedilirken On İkinci Kalkınma Planı'nda böyle bir strateji ve politika ortaya konmamıştır.

B. Tarım ve Orman Bakanlığı Stratejik Planı (2024-2028)

Stratejik planlar, kamu politikaları belgelerinden biridir. Bu planlar, kamu kaynaklarının etkili, verimli şekilde elde edilmesi, kullanılması ve kamu kurumlarının politika araçları ve geleceğini kamuoyuna şeffaf şekilde sunması bakımından önemlidir.

Biyokorsanlıkla mücadelede Tarım ve Orman Bakanlığı'na bağlı hizmet birimi olan Doğa Koruma ve Milli Parklar (DKMP) müdürlüğü önemli bir kuruluştur. DKMP, bu mücadele için çeşitli yöntemler kullanmaktadır. Bu yöntemler operasyonlar, saha denetimleri, bilinçlendirme faaliyetleri ve uluslararası iş birliğidir. DKMP, yasa ve yönetmeliklerin oluşturulması, eğitim ve farkındalık oluşturma, denetim ve kontrol faaliyetleri gibi çalışmaları da gerçekleştirmektedir (Topdağ, 2023: 38). DKMP il şube müdürlükleri de biyolojik çeşitliliği korumak ve biyokaçakçılığı önlemekle sorumlu ve yetkilidir (Güler ve Bildir, 2023: 855). Yine Tarım ve Orman Bakanlığına bağlı Tarımsal Araştırma ve Politika Oluşturma hizmet biriminin "*biyoçeşitlilik ve genetik kaynaklar araştırmaları*" faaliyet alanları bulunmaktadır. Bu bağlamda Tarım ve Orman Bakanlığı 2024-2028 Dönemi Stratejik Planındaki hedef ve göstergeler biyokorsanlıkla mücadele yaklaşımının ortaya konması açısından katkı sağlayacaktır.

Tarım ve Orman Bakanlığı'nın misyonu; "*Tarım, orman ve su kaynakları ile doğal ekosistemleri koruyarak, verimli ve sürdürülebilir tarımsal üretimi, yeterli ve güvenilir gıdaya erişimi ve kırsal kalkınmayı sağlamak amacıyla politikalar belirlemek ve uygulamak*" olarak tanımlanmaktadır. Vizyonu ise "*Türkiye yüzyılında; tarım, orman ve su kaynaklarında sürdürülebilir ve güvenli bir gelecek*" şeklinde hedeflenmiştir. Tarım ve Orman Bakanlığı'nın 1924 tarihinden günümüze kadar bakıldığında Tarım Bakanlığı, Tarım Orman ve Köyişleri Bakanlığı, Çevre ve Orman Bakanlığı, Orman ve Su İşleri Bakanlığı, Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı gibi birçok hizmet alanı ile ilişkisi kurulmuştur. Tarım ve Orman Bakanlığı'nın Türk kamu yönetiminde köklü bir geçmişe sahip olmasına rağmen birçok kez başka adlar altında kurulup kaldırılmıştır. Bu bağlamda, kurumlar arasında koordinasyon sorunu, yönetim boşluğu, hukuksal çatışmalar dikkate alındığında biyokorsanlıkla mücadele araçlarının uygulanmasında gecikmeler veya sorunlar yaşanmaktadır.

Tarım ve Orman Bakanlığı, 2018 tarihinde son yapısal dönüşümünü gerçekleştirmiştir. 2018 yılındaki 1 Numaralı "*Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi*" ile Tarım ve Orman Bakanlığının görev ve yetkileri belirtilmektedir. Bu kapsamda bakanlığın görev ve yetkilerinde özellikle biyoçeşitliliğin, tabiatın korunması ve politikaların oluşturulması biyokorsanlıkla mücadelede koruyucu politikaların oluşturulmasıyla ilişkili hükümler bulunmaktadır.

Tarım ve Orman Bakanlığı, üst politika belgelerini de esas alarak 2024-2028 yıllarını kapsayan stratejik planında 7 amaç, 32 hedef ve 153 performans göstergesi belirtmiştir. Birinci amaç, yeterli, erişilebilir ve sürdürülebilir tarım ürün arzını sağlamaktır. İkinci olarak üretimden tüketime kadar gıda ve yem

güvenirliliğini sağlamaktır. Üçüncü amaç olarak kırsal alanda yaşam kalitesini, refah seviyesini ve ekonomik çeşitliliği geliştirmektir. Dördüncü amaç, planlı, dirençli ve gelişime açık bir tarım sektörünü oluşturmaktır. Beşinci amaç başlığı “*Toprak ve Su Kaynakları İle Biyolojik Çeşitliliğin Sürdürülebilirliğini Sağlamak*” olarak belirtilmiştir. Bu amaç altında beş alt hedefte biyokorsanlıkla mücadele için doğa koruma yöntemine dayalı hükümler yer almaktadır. Birinci hedef, toprağı koruyarak verimli kullanılmasını sağlamaktır. İkinci hedef, su kaynaklarının miktar ve kalite olarak korunmasını ve verimli kullanılmasını sağlamaktır. Üçüncü hedef, genetik kaynakların ve biyolojik çeşitliliğin sürdürülebilirliğini sağlamaktır. Dördüncü hedef, korunan alan sayısını artmak ve etkin yönetimini sağlamaktır. Beşinci hedef ise yaban hayatı ve av yönetiminde sürdürülebilirliği sağlamaktır (Tarım ve Orman Bakanlığı Stratejik Planı, 2024-2028:5). Dolayısıyla biyokorsanlıkla mücadele açısından fikri mülkiyet ve ekoloji arasındaki ilişkiye 7 amaç dahilinde doğrudan değinilmemiş fakat, beşinci başlık altında “*genetik kaynakların ve biyoçeşitliliğin sürdürülebilirliğini sağlamak*” hedefiyle biyokorsanlıkla mücadeleyi koruma yöntemi ile sağlanacağı ileri sürülmüştür. Altıncı hedef olarak iklim değişikliğine uyum kapasitesini ve dirençliliğini arttırmak ve son olarak yedinci amaç ise kurumsal kapasiteyi geliştirmek yer almaktadır. Bu raporda biyokorsanlıkla mücadele ile ilgili tespitler ve ihtiyaçlar aşağıdaki tablolarda belirtilmektedir.

Tablo 1. Stratejik Planına Göre Tespitler

- Bakanlığın çalışma alanının genişlemesi (fikri mülkiyet ve genetik kaynak ilişkisi vb.) nedeniyle hantallaşması,
- Biyokaçakçılıkla ilgili yaptırımların yetersiz kalması,
- Doğa koruma ve biyoçeşitlilik ilgili kurum kuruluşlar arasında görev yetki çakışmaları,
- Kanunların günün şartlarına göre güncellenmemesi,
- Araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin kamu-özel sektör işbirliğinde yeterli seviyede olmaması,
- Tarımsal üretimde fikri mülkiyet hakları ile korunan etkin bir yapının bulunmaması,
- Biyoçeşitlilik ve bağlantılı geleneksel bilgilere erişim fayda paylaşımı mekanizmasının eksikliği,
- Biyoçeşitliliğin azalması, yaşlı nüfusun azalması, geleneksel bilgiye ulaşımın zorlaşması,
- Gençlerin geleneksel bilgi hakkında farkındalığının oluşmaması.

Kaynak: (Tarım ve Orman Bakanlığı Stratejik Planına göre yazar tarafından oluşturulmuştur)

Tablo 2. Stratejik Planına Göre İhtiyaçlar

- Biyoçeşitliliğin korunması ve av turizmi ile ilgili sorunların giderilmesine yönelik düzenleme yapılması,
- Biyokaçakçılıkla ilgili etkin mücadele için adli ve idari yaptırımların caydırıcılığın artması,
- Gen kaynakları ve bitki çeşitlerimizin kayıt altına alınması ve muhafazası ile ilgili mevzuatta günün şartlarına uyumlaştırma ile ilgili düzenlemelerin yapılması,
- Biyoçeşitlilik konusunda okullardan başlayarak tüm kamuoyun bilinçlendirilmeli,
- Av ve avcılık konusunda eğitim ve denetimler ile nesli tehlike altındaki yaban hayvanlarının üretimi de dahil korunmasına yönelik tedbirler alınmalı,
- Yerli gen kaynaklarımızın korunmasına ve ıslahına yönelik projelerin artırılması,
- Ar-Ge programlarında kamu-özel sektör iş birliğinin geliştirilmesine yönelik desteklerin artırılması,
- Biyoçeşitliliğe dayalı geleneksel bilgilerin korunması ve sürdürülebilir kullanımına yönelik tedbirlerin korunması,
- Biyokaçakçılığın önlenmesine yönelik tedbirlerin artırılması,
- Biyoçeşitliliğin belirli periyotlarla tür ve ekosistem düzeyinde izlenmesi, geleneksel bilginin ivedilikle kayıt altına alınması,
- Biyoçeşitliliğin farkındalığının artırılması için paydaş bakanlıkla protokol yapılarak eğitim programlarının artırılması ve müfredata doğa eğitiminin eklenmesi
- Tohum gen bankalarında eksik kalan bitki genetik kaynaklarının toplanmasının sağlanması,
- Nuh'un Gemisi Ulusal Biyolojik Çeşitlilik Veri İzleme modülünün eklenerek, karar destek sistemlerine girdi sağlayacak olan sorgulama ve raporlamanın yapılması

Kaynak: (Tarım ve Orman Bakanlığı Stratejik Planına göre yazar tarafından oluşturulmuştur)

Akademisyenler, ilgi alanlarına göre akademik çalışmaları sayesinde bakanlıkla ortak projelerde yer almaktadır. Fakat, stratejik plana göre de bakanlık görev ve sorumluluk alanlarına yönelik ilgili kurum, kuruluş ve üniversiteler ile iş birliğinin artırılması da ihtiyaçlar arasında olduğu görülmektedir. Bununla birlikte bazı mevzuatta güncelleme, bekleyen kanun tasarılarının yasallaşması gibi ihtiyaçlar yanında kurumsal altyapının yeniden düzenlenmesi gerekli çalışmaların yapılacağı ortaya konmuştur (Tarım ve Orman Bakanlığı Stratejik Planı 2024-2028: 13).

Türkiye’de biyokaçakçılıkla ilgili mücadele yaklaşımında vakaların/olayların tespiti, biyolojik veya endemik türlerin yabancılar tarafından izinsiz alınmasına bağlı olarak gerçekleşmektedir. Örneğin biyokaçakçılık vakaları 2020 yılında 1, 2021 yılında 2, 2022 yılında ise 3 olarak tespit edilmiştir (URL-1). Dolayısıyla her yıl bu sayılar Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından takip edilmektedir. Ancak biyokaçakçılık vakalarının resmi kayıtlar dışında daha fazla olduğu ve tespit edilemediği de bilinmektedir (Güler ve Mutlu, 2018). Nitekim biyoçeşitliliğe dayalı geleneksel bilgilerin yurt dışında patentlendiği bilindiği halde patent iptal davalarına rastlanılmamıştır. Bu nedenle salt biyokaçakçıları yerinde yakalamaya yönelik stratejilerin yetersiz kaldığı anlaşılmış ve politika araçları genişletilmiştir. Başka bir deyişle, Türkiye’nin biyokaçakçıları yerinde yakalama hususundaki tespitlerinden öte fikri mülkiyet ve hukuk çatısı altında politikalara yöneldiği ve yeni stratejiler geliştirildiği görülmektedir.

SONUÇ

Türkiye’de son yıllarda biyokorsanlıkla ilgili bilimsel çalışmalar arttığı gibi bu konuda üst politika belgelerinde politika araçlarına daha çok yer vermeye başlanmıştır. Bu kapsamda On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028) ve Tarım ve Orman Bakanlığı Stratejik Planı (2024-2028) gibi üst politika belgelerinde biyokorsanlıkla mücadelede yaklaşımı değerlendirildiğinde eğitimden turizme, tarıma, fikri mülkiyet hukukuna, ekonomiye ve yönetsel/örgütsel gibi farklı kamu hizmet alanlarına bağlı olarak daha geniş kapsamlı stratejiler geliştirildiği ve çözümler üretildiği görülmektedir. İki raporda özellikle araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin kamu-özel sektör işbirliğinde yeterli seviyede olmaması ve geliştirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bunun yanı sıra iki raporda, gen kaynakları ve bitki çeşitlerinin kayıt altına alınması ve muhafazası ile ilgili mevzuatta günün şartlarına uyumlaştırma ile ilgili düzenlemelerin yapılması, biyokaçakçılık konusunda ilköğretimden başlayarak okullarda farkındalığın artırılması, nesli tehdit altında olan yaban hayvanlarının üretimi ve doğal alanlara yerleştirilmesine ilişkin envanter ve izleme faaliyetleri yapılması, biyolojik çeşitliliği korumaya, korunan alanların yönetimi, fikri mülkiyet ve genetik kaynakları ilişkisi ve korunması ortak nitelikler olarak tespit edilmiştir. Özellikle her iki raporda, biyoçeşitliliğe dayalı geleneksel bilgilerin yurt dışındaki fikri mülkiyetine ilişkin takibini sağlayacak teknik ve hukuki düzenlemelerin gerçekleştirilmesi üzerinde durulmuştur. On İkinci Kalkınma Planı, fikri mülkiyet konusunda farkındalığın oluşması amacıyla toplumdan yargı

kuvvetine kadar bilinçlendirme eğitimine dikkat çekmiştir. Ayrıca biyokorsanlıkla mücadeleye katkı sağlayacak bir gelişme de ilk kez gümrük personellerinin fikri mülkiyet haklarına ilişkin bilinçlenmesi ve yetkinliğini artırma politikasıdır. Sonuç olarak 2024-2028 dönemi kamu politikaları belgelerinde biyokorsanlık konusunun daha önceki üst politika belgelerine göre daha kapsamlı strateji ve yaklaşımla ele alındığı görülmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Yönetim ve Ekonomi Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı Dr. Erdal GÜLER tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Chu, H. and Ke, Q. (2017). Research methods: What's in the name?. *Library & Information Science Research*, 39(4), 284-294.
- Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023), <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/07/OnbirinciKalkinmaPlani.pdf>, (22.02.2024).
- Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028), https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/12/On-Ikinci-Kalkinma-Plani_2024-2028_11122023.pdf, (22.02.2024).
- Dayıoğlu, H., Yılmaz, A., Başaran, G. (2019). Türkiye’de Biyokaçakçılık, DPÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 43, 74-90.
- Eren, F. ve Seven, E. (2023). Biyokaçakçılığın turizm ile ilişkisi: turist görünümlü biyokaçakçılık!. *Journal of Current Debates in Social Sciences*, 6(1), 147-160.
- Güler, E. (2022). Çevre politikası ve yönetimi bakımından Türkiye’de biyokorsanlık sorunu. (Doktora tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun.
- Güler, E. ve Bildir C. (2023). Biyokorsanlıkla mücadelenin taşra teşkilatı boyutu ile incelenmesi: Bartın doğa koruma ve milli parklar örneği. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 6(3), 852-862.
- Güler, E. ve Mutlu, A. (2018). Türkiye’de biyokaçakçılık sorunu: Küre dağları milli parkı örneği. 12. Uluslararası Kamu Yönetimi Sempozyumu. 25-27 Ekim 2018, Kırıkkale, 500-514.
- Güler, E. ve Mutlu, A. (2022). Biyokorsanlık sorunu ve Türkiye’de biyokorsanlığa yönelik politikalar. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, Özel Sayı, 271-300.
- Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, 170-189.
- Lopez, M. and Paramo, F. (2016). The identification of biopiracy in patents. *World Patent Information*, 67-74.
- Mgbeoji, I. (2006). *Global biopiracy: Patents, plants and indigenous knowledge*. University of British Columbia Press, Canada,
- Özdil, K. (2013). Fikri mülkiyetin küresel ekonomi politiği. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Polat, N. (2016), biyokaçakçılıkta balıkçılığın yeri ve önemi. 23. Ulusal Biyoloji Kongresi Bildiriler Kitabı. 5-9 Eylül 2016 - Gaziantep, Gaziantep BB Yayını, 20-21.
- Reid, J. (2009). Biopiracy: The struggle for traditional knowledge rights. *American Indian Law Review*, 34/1, 77-98.
- Ruiz, M., vd, (2004). The protection of traditional knowledge in peru: a comperative. *Washington University Global Studies Law Review*, 3/3, 755-797.

- Sak, R., Sak, İ., Şendil, Ö., Nas, E. (2021). Bir araştırma yöntemi olarak doküman analizi, Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi, 4(1), 227-250.
- Shiva, V. (2016). Çalınmış hasat (çev. Ali K. Saysel). İstanbul: BGST Yayınları.
- Shiva, V. (2019). Tohumun hikayesi (çev. Ayşe Caner), İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Soysal, T. (2019). Bir fikri mülkiyet hak kategorisi olarak geleneksel bilgi ve geleneksel bilginin istismarı olarak biyolojik korsanlık. Terazi Hukuk Dergisi, 14(156), 1630-1644.
- Tarım ve Orman Bakanlığı. 2022 Yılı Faaliyet Raporu, https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/Bakanl%C4%B1k_Faaliyet_Raporlar%C4%B1/TOB%202022%20YILI%20I%CC%87DARE%20FAALI%CC%87YET%20RAPO RU.pdf, (22.02.2024).
- URL-1, <https://www.tarimorman.gov.tr/>, (20.02.2024).
- Tarım ve Orman Bakanlığı. 2024-2028 Stratejik Plan, <https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/stratejikplan.pdf>, (22.02.2024).
- Topdağ, C. (2023). Türkiye’de biyokaçakçılığa (yaban hayatı kaçakçılığı) ilişkin farkındalık analizi, son 20 yıl içerisindeki değişim ve mücadele yönetimi hakkında güncel değerlendirme. (Yüksek Lisans Tezi). Çankırı Karatekin Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

SUMMARY

Biosmuggling is the collection, transportation or sale of biological materials without legal permits. These biological materials include living animals, plants, seeds, microbes, genetic materials and biological products. Biopiracy has a broader meaning than biosmuggling. In other words, apart from the problem of unauthorized transportation of any living species, biopiracy is a process of property acquisition and causes economic, cultural and ecological losses to the communities that own the resource. Biopiracy occurs without compensation from communities with biodiversity and traditional knowledge, without benefit-sharing agreements and without their consent. Of course, those who do not receive these permits are mostly chemical, agricultural and biotechnology companies in the agricultural field. Traditional knowledge refers to the accumulation of knowledge learned by farmers and indigenous communities over centuries.

In the study, the document analysis method was preferred. There are debates regarding document analysis as a data collection technique of the qualitative research method or as an independent method. In other words, document analysis can be used as a research method in itself as well as an additional source of information in qualitative research methods. In this research, the 12th Development Plan, which is among the official documents covering the period 2024-2028, and one of the important reports in the upper policy-making process, and the Strategic Plan of the Ministry of Agriculture and Forestry, which is the main institution in the fight against biopiracy, were evaluated. These reports were accessed from the official websites of the Presidency of Strategy and Budget and the Ministry of Agriculture and Forestry. However, discussions regarding the prevention of legal and administrative regulations against this problem continue. The aim of the study is to identify current problems and needs regarding the fight against biopiracy in Turkey. Content analysis in the research consists of the concepts of "traditional knowledge", "biodiversity", "biosmuggling", "intellectual property" and "gene resources". The study is important as it is evaluated for the

first time in the literature by including the 12th Development Plan (2024-2028) and the Strategic Plan of the Ministry of Agriculture and Forestry (2024-2028), which are official policy documents.

As scientific studies on biopiracy have increased in Turkey in recent years, it can be seen that policy instruments related to biopiracy have begun to be included more in top policy documents. It is seen that strategies have been developed and solutions have been produced for more comprehensive biopiracy incidents. The Twelfth Development Plan drew attention to awareness-raising training for the society and the judiciary in order to raise awareness about intellectual property. In addition, a development that will contribute to the fight against biopiracy is the policy of increasing the awareness and competence of customs personnel for the protection of intellectual property rights for the first time. As a result, the issue of biopiracy in the policy documents for the 2024-2028 period has more comprehensive strategies and approaches than the previous upper policy documents. However, technical and legal conditions should be urgently adopted to combat biosmuggling, rather than merely detecting people who collect species without permission on the land, and to monitor the intellectual property of traditional knowledge based on biodiversity abroad.

Türkiye ve Almanya’da Yaşayan Türk İşçilerin Sinizm Düzeyi Üzerine Bir Araştırma

Erhan USLU *

ÖZ

Bu araştırmada, Türkiye ve Almanya’da yaşayan iş görenlerin sinizm ve işyerinde sinizm düzeyleri araştırılmıştır. Araştırmanın amaçlarından birisi: farklı ekonomik ve sosyal yapılara sahip bu ülkelerde çalışan iş görenlerin sinizm açısından benzerlik ve farklılıklarını tespit etmektir. Diğer amaç, sinizm ile işyerinde sinizm arasındaki ilişkinin tespit edilmesidir. Araştırmada tarama yöntemi kullanılmıştır. Araştırma sonunda sinizm ile işyerinde sinizmin birbirinden bağımsız olduğu, bu iki değişken arasında anlamlı korelasyon bulunmadığı tespit edilmiştir. İlaveten, sinizm ifadelerine verilen cevapların ortalaması, işyerinde sinizm ifadelerine verilen cevapların ortalamasından yüksek çıkmıştır. Yani katılımcıların toplumla ilgili güvensizlik ve karamsarlığı işyeriyle ilgili güvensizlik ve karamsarlığından yüksek çıkmıştır. Araştırmanın bir başka sonucu, Türkiye ve Almanya’da yaşayan Türk işçiler arasında sinizm ve işyerinde sinizm bakımlarından anlamlı bir fark bulunmadığıdır. Araştırmada ulaşılan bir diğer sonuca göre, sinizm bakımından demografik özellik grupları (cinsiyet, medeni durum, yaş, tecrübe, haftalık çalışma saati) arasında anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. Öte yanda, işyerinde sinizm düzeyleri yaş, tecrübe ve medeni durum gruplarına göre farklılaşmaktadır. Daha ileri yaşta ve daha fazla iş tecrübesine sahip iş görenlerin işyerinde sinizm düzeylerinin daha yüksek olduğu bulgusu elde edilmiştir. İlaveten, evlilerin işyerinde sinizm düzeyi bekarlardan yüksek çıkmıştır ve bu durum yine yaşa bağlı olarak değerlendirilmelidir. Çünkü katılımcılar arasında bekarların yaş ortalaması evlilere oranla düşüktür. Sonuçta, yaş ve tecrübeye göre sinizm düzeyinin artış göstermemiş olmasına rağmen işyerinde sinizm düzeyinin arttığı görülmüştür. Bu bulgu dikkate alındığında, işyerinde sinizmin daha ileri yaşta ve daha fazla tecrübeye sahip iş görenlerde daha yüksek olması bireylerin özelliklerinden değil işyerinin tutumlarından kaynaklanan bir sonuç olarak görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sinizm, işyerinde sinizm, iş gören sinizmi, örgütsel sinizm.
JEL Sınıflandırması: M10

A Study on Cynicism Level of Turkish Employees Living In Germany and Turkey

ABSTRACT

This study investigates cynicism levels of employees living in Turkey and Germany as well as their levels of cynicism at work (CaW). The first purpose of the study is to explore any differences or similarities in cynicism levels of employees working in these countries with different economic and social structures. The second purpose is to investigate the correlation between cynicism and CaW. The study features screening method. The findings show that there is no correlation between cynicism and CaW. In addition, employees' cynicism level is found to be higher than their level of CaW. In other words, participants' distrust and pessimism about society is higher than their distrust and pessimism about their workplace. The findings also reveal that employees living in Turkey and Germany don't markedly differ in terms of cynicism and CaW. According to another finding, there are no differences in cynicism levels based on demographic variables, including gender, marital

* Öğr.Gör. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sivrihisar MYO, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Bölümü, dr.erhanuslu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4449-5282

(Makale Gönderim Tarihi: 31.01.2024 / Yayına Kabul Tarihi:25.04.2024)

Doi Number: 10.18657/yonveek.1429405

Makale Türü: Araştırma Makalesi

status, age, experience, or weekly working hours. However, CaW levels differ according to age, experience, and marital status. The older and more experienced employees display higher level of CaW. The CaW levels of the married is higher than those of the single, which should be considered against participants' relative age. That is because single participants' mean age is lower than that of married participants. Overall, we find that while cynicism at work increases with age and work experience, cynicism is stable. This finding provides evidence that higher levels of cynicism at work due to age and experience is a consequence of organizational policies rather than individual factors.

Key Words: *Cynicism, cynicism at work, employee cynicism, organizational cynicism.*

JEL Classification: *M10*

GİRİŞ

Oxford İngilizce Sözlük sinizm kavramını “insanların samimi ve iyi niyetli olduğuna inanmama eğilimi” olarak tanımlamaktadır (Dean, Brandes & Dharwadkar 1998: 341). Andersson (1996) sinizmi tanımlarken bir kişiye, topluma ya da örgüte karşı güvensizlik, umutsuzluk ve küçümseme tutumlarından bahsetmiştir. Wanous, Reichers & Austin (1994), örgütlerdeki değişim çabalarının çoğunun sonuçsuz kalmasının bireyleri sinik hale getirdiğini ifade etmiştir. Örgütsel değişimleri gerçekleştirmekle görevli kişilerin yetersizliğinden kaynaklanan başarısızlıklar örgüt üyelerinde karamsarlığa neden olmakta ve yeniden hayal kırıklığı yaşamak istemeyen bireyler bu duruma karşı bir tepki geliştirmektedirler (Wanous vd., 1994: 269). İşyerinde sinizm tecrübeler sonucunda ortaya çıkan (Scott & Zweig, 2008: 97), işyerinin eylemlerine karşı bir eleştirel değerlendirme tutumu (Cole, Bruch & Vogel 2006: 463) ve yönetime inanmama tutumudur (Stanley, Meyer & Topolnytsky, 2005: 436).

Yapılmış olan bu tanımlar sinizm kavramını, bireylerin sonradan üzülmemek için kötümser tavır sergileme ve artık olumlu beklenti içine girmeme tutumuna dayandırmaktadır. Bu tutum, bireyin zihninde zamanla oluşan bir tepkidir. Sinizm ve iş yerinde sinizm kavramlarını aşağıdaki gibi tanımlamak mümkündür. Sinizm, bireylerin yaşadıkları hayal kırıklıklarının sonucunda, tekrar üzülmemek için bir tepki olarak geliştirdikleri güvensizlik, kötümserlik, umutsuzluk ve boş vermişlik halidir. İş yerinde sinizm, çalışanların işyerindeki tecrübelerinin sonunda ortaya çıkan, işyerine karşı güvensizlik, kötümserlik, umutsuzluk ve boş vermişlik halidir.

Sinizm, bireylerin toplumda ve işyerinde sergiledikleri tutum ve davranışlar üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir. İşyerinde sinizm kavramı iş tatmini, örgütsel bağlılık ve iş performansı gibi önemli örgütsel değişkenlerle arasındaki ilişki nedeniyle yönetim bilimi açısından bir önem taşımaktadır. İnsan kaynaklarının verimliliği üzerinde belirleyici bir faktör olarak karşımıza çıkan işyerinde sinizm, çevresel ve kişisel unsurların etkisi altında ortaya çıkmaktadır. Toplumun sosyoekonomik yapısı, örgüt kültürü ve bireylerin kişilik özellikleri sinizm düzeyinin belirleyicileri konumundadır. Literatürde sinizm kavramından ayrı bir kavram olarak örgütsel sinizm ya da iş gören sinizmi kavramları üzerinde durulduğu görülmektedir. Bu çalışmamızda, sinizm ile işyerinde sinizm kavramları arasındaki ilişki değerlendirilerek bu iki kavramın birbirlerinden farklı oldukları özellikle ifade edilmektedir. Bu çalışmanın odaklandığı diğer bir konu

ise farklı sosyoekonomik yapıları olan iki ülkede yaşayan, buna karşın aynı milliyete mensup iş görenlerin sinizm düzeylerinin karşılaştırılmasıdır. Bu sayede, toplumun sosyoekonomik yapısının sinizm üzerindeki belirleyiciliği test edilmektedir.

Sinizme neden olan unsurlar ve sinizmin sonuçları üzerine çok sayıda araştırma yapılmıştır. Wanous vd. (1994) sinizm ile –örgütsel bağlılık, iş tatmini ve negatif duygulara sahip olmak- arasındaki ilişkileri araştırmışlardır. Söz konusu araştırmanın sonucunda sinizm ile iş tatmini ve örgütsel bağlılık arasında negatif yönlü ilişki; sinizm ile negatif duygulara sahip olmak arasında ise pozitif yönlü zayıf bir ilişki tespit edilmiştir (Wanous vd., 1994: 271). Yazarlar, daha sonraki çalışmalarında (Wanous, Reichers & Austin, 2000) örgütsel değişim sinizmi ile kararlara katılım düzeyi arasında negatif korelasyon bulmuşlardır.

Brandes (1997) örgütsel sinizme yol açan etkenler olarak adaletsizlik, örgüt tarafından desteklenmemek, üst yönetime güvensizlik gibi unsurları işaret etmiş, örgütsel sinizm ile örgütsel bağlılık arasında negatif korelasyon bulmuştur. Eaton (2000) iş gören sinizmi ile iş tatmini, örgütsel bağlılık, yetki devri ve iyimserlik arasında negatif yönlü ilişki bulmuştur (Eaton, 2000: 41-44).

Cole vd. (2006) iş gören sinizminin göstergeleri olarak üstlerin desteğini algılamak ve psikolojik dayanıklılık etkenlerini araştırmışlar, duyguların sinizm üzerindeki etkilerine dikkat çekmek istemişlerdir. İş gören sinizmi ile hem üstlerin desteğini algılamak hem de psikolojik dayanıklılık arasında negatif yönlü bir ilişki tespit eden araştırmacılar, daha pozitif duygulara sahip olan bireylerin daha az sinik olduğunu, daha negatif duygulara sahip bireylerin ise daha çok sinik olduğunu gösteren bulgularını aktarmışlardır (Cole vd., 2006: 475). Benzer bulgulara ulaştığını belirten Zweig (2008), durumları olumlu yönde değerlendirme eğilimi sergileyen bireylerde daha az sinizm görüldüğünü, genelde olumsuz değerlendirmeler yapan bireylerde ise daha fazla sinizm görüldüğünü ifade etmiştir. İlaveten, kurumlarıyla ilgili olarak sinik tutum ifade eden bireylerin iş tatmini düzeylerinin de daha düşük olduğu raporlanmıştır (Zweig, 2008: 108).

Örgütlerde sinizme yol açan faktörler üzerine bir araştırma yapan James (2005) adaletsizlik, örgüt tarafından desteklenmemek ve örgüt politikaları gibi unsurları örgütsel sinizmin önemli belirleyicileri olarak bulmuş ve bireylerin kendi algılarının da sinizm üzerinde etkili olduğunu öne sürmüştür. Örgüt tarafından desteklendiğini algılayan bireylerde daha düşük düzeyde sinizm görülürken, örgüt tarafından desteklenmediğini algılayan bireylerde yüksek düzeyde sinizm görülmüştür (James, 2005: 71). Bireylerin sinizm tutumları üzerinde liderlerin rolünü araştıran Rubin, Dierdorff, Bommer & Baldwin (2009) liderlerin sinizm konusunda ne ekerse onu biçtiğini, yani sinizm tutumu sergileyen liderlerin izleyicilerinin de sinik tutum sergilediğini bulmuşlardır. Olumlu yönde değişimlerin gerçekleşmesinin mümkün olduğuna inanan liderlerin daha yüksek performans sonuçlarına ulaşabildiğini ve izleyicilerinin tutumları üzerinde pozitif etki yaratabildiğini, yüksek düzeyde sinizm tutumu içindeki liderlerin ise başarısız olduğunu ve izleyicileri üzerinde de negatif etki

yarattıklarını ifade etmişlerdir (Rubin vd., 2009: 686). İzleyicilerin örgütsel sinizm düzeyi üzerinde liderin etkisinden bahseden başka bir araştırma ise Bernerth, Armenakis, Field & Walker (2007) tarafından yapılmıştır. Söz konusu araştırmanın bulgularına göre, örgütsel adaleti geliştiremeyen liderlerin izleyicilerinde kızgınlık, hayal kırıklığı ve sinizm görülmektedir (Bernerth vd., 2007: 323). Örgütsel sinizm ile algılanan örgütsel adaletsizlik ilişkisini araştıran bir çalışma yapan FitzGerald (2002), örgütsel adaletsizlik algısının iş gören sinizmi için önemli bir gösterge olduğunu ve arada anlamlı bir korelasyon bulunduğunu rapor etmiştir.

Kim, Bateman, Gilbreath & Andersson (2009) iş gören sinizmi ile -iş performansını, örgütsel bağlılık, üst yönetime güvensizlik ve üst yönetimin liyakatsiz olduğuna inanmak- arasındaki ilişkileri araştırmışlardır. Yazarların elde ettikleri bulgulara göre duygusal sinizm ile hem performans hem de örgütsel bağlılık arasında negatif yönlü ilişki vardır. İlaveyen, duygusal sinizm ile üst yönetime güvensizlik ve üst yönetimin liyakatsiz olduğuna inanmak arasında pozitif yönlü ilişki bulunmaktadır (Kim vd., 2009: 1451).

Sinizm ile ilgili olarak yapılan araştırmalar sadece nedenler ve sonuçlara odaklanmakla kalmamıştır. Lepore (1995), bireylerin sinizm tutumları ile tansiyon ve stres düzeyleri arasındaki ilişkileri konu edinen bir araştırma yapmıştır. Hem yüksek hem de düşük sinizm tutumları sergileyen katılımcıların bir kısmına yoğun stres anında sosyal destek konuşmaları yapılmış, tüm katılımcıların stres seviyeleri ve tansiyonları ölçülmüştür. Yoğun stres anında yapılan sosyal destek konuşmalarının, yüksek sinizm tutumu gösteren katılımcıların stres seviyeleri ve tansiyonlarına herhangi bir faydasının olmadığı görülmüştür. Buna karşın bu destek konuşmaları, düşük sinizm tutumu gösteren katılımcıların stres seviyeleri ve tansiyonları üzerinde olumlu bir etki yaratmıştır (Lepore, 1995: 213). Bu sonuç değerlendirildiğinde, sinik bireylerin güvensiz, umutsuz ve karamsar olmaları, onlara yapılan telkinlerin yararlı olmasını önlemiş gibi görünmektedir.

Mirvis & Kanter (1991) en iyi şirketlerin sinizmin iş gören tutumları üzerindeki etkilerini görüp iş zenginleştirme, çalışma grupları kurma, daha iyi ödeme sistemleri geliştirme, daha insancıl örgüt kültürü oluşturma çabalarına giriştiklerini ve çalışan ihtiyaçlarına göre şirket politikalarını ve uygulamalarını değiştirmeye çalıştıklarını dile getirmişlerdir (Mirvis & Kanter, 1991: 50). Eaton (2000) örgütlerin, iş gören sinizmi üzerinde önemli rol oynadıklarını ve atacakları adımlarla sinizm düzeylerini kontrol edebileceklerini destekleyen araştırma bulgularına ulaşmışlardır (Eaton, 2000: 87). Görüldüğü üzere, sinizm ve işyerinde sinizmin yönetim açısından önemi, yapılmış olan çok sayıda araştırmanın sonuçlarıyla kanıtlanmıştır.

I. YÖNTEM

Bu araştırma için Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler İnsan Araştırmaları Etik Kurulu'nun 19.07.2023 tarih ve 2023-11 no'lu toplantısı 1 sayılı kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

Araştırmanın konusu iş görenlerin sinizm ve işyerinde sinizm düzeylerinin tespit edilmesi olduğu için, bu çalışmada tarama yöntemi tercih edilmiştir. Mevcut bir durumun ortaya konmasını amaç edinen araştırma yaklaşımı, tarama yöntemi olarak adlandırılmaktadır. İş görenlerin sinizm düzeyleri, işletmelerde insan kaynaklarının etkinliğini ve verimliliğini doğrudan etkileyen bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Literatürde yer alan, iş görenlerin sinizm düzeyi ile iş performansı, iş tatmini ve örgütsel bağlılık arasında korelasyon tespit eden araştırmalara bir önceki bölümde yer verilmişti. Diğerlerinden farklı olarak bu çalışmada, çevresel faktörlerin sinizm üzerinde etkilerinin olup olmadığının test edilmesine katkıda bulunmak amacıyla, farklı ekonomik ve sosyal yapılara sahip iki ülkede yaşayan, buna karşın aynı milliyete sahip olan iş görenlerin sinizm düzeyleri ölçülerek analiz edilmiştir. Bunun yanında, iş görenler yaş, cinsiyet, medeni durum, haftalık çalışma saati ve iş tecrübesi bakımlarından gruplara ayrılarak gruplar arasındaki sinizm düzeyi farklılıkları analiz edilmiştir. Araştırmanın odaklandığı diğer önemli bir konu ise, sinizm ve işyerinde sinizm değişkenleri arasındaki korelasyondur. Daha önceki araştırmalarda (Brandes, 1997; Eaton, 2000; FitzGerald, 2002) kanıtlandığı gibi, işyerinde sinizm ile genel sinizm arasında fark bulunduğunu ortaya koymak amacıyla bu iki değişken arasındaki korelasyon hesaplanmıştır.

A. Araştırma Evreni ve Örneklem

Araştırma evreni Türkiye ve Almanya'da yaşayan 18-65 yaş arası Türk iş görenlerdir. Örneklem seçiminde, olasılıklı örnekleme türlerinden birisi olan tabakalı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemin tercih edilmesinin amacı, evrene dahil olan farklı grupların örnekleme içindeki ağırlıklarının birbirlerine yakın olmasını sağlamaktır. Çalışmada iki farklı ülkede yaşayan iş görenlerden veriler toplandığı için, tabakalı örnekleme yöntemi kullanılarak iki ülkeden toplanan verilerin ağırlıklarının birbirine yakın olması sağlanmıştır. Örneklem, Türkiye'de Ankara ve Eskişehir illerinde, Almanya'da ise Duisburg, Düsseldorf ve Frankfurt şehirlerinde yaşayan toplam 102 Türk iş görenden oluşmaktadır. 0,10 örnekleme hatasına göre 25.000 ve üzeri evren büyüklüğü için örnek sayısının en az 96 olması gerekmektedir (Yazıcıoğlu & Erdoğan 2004).

B. Veri Toplama Aracı

Veriler, demografik özelliklere ilişkin sorular ile sinizm ve işyerinde sinizm düzeylerini belirlemek üzere ifadeler içeren Likert tipi puanlamalı soru kağıtları kullanılarak internet aracılığıyla toplanmıştır. Sinizm düzeylerini belirlemek için, kişilerin yaşadıkları topluma olan güven, insanların samimiyetine ve dürüstlüğüne olan inanç gibi konulara ilişkin ifadeler hazırlanmıştır. İşyerinde sinizm düzeylerini belirlemek için, çalışanların iş yerine duyduğu güven, iş yerinin vaatlerinin gerçekleşeceği konusunda iş gören beklentisi, iş yerinin tutumlarının samimiyetine iş görenlerin inancı gibi konulara ilişkin ifadeler hazırlanmıştır. Söz konusu ifadelerin hazırlanmasında Brandes (1997) ve Delken (2004) tarafından kullanılmış olan sinizm ve örgütsel sinizm ölçekleri incelenmiş ve bu ölçeklerden esinlenilmiştir.

Soru cetvelinde yer alan toplam 20 ifadenin 9 ifadesi işyerinde sinizm, 11 ifadesi ise sinizm düzeyi belirlemeye yöneliktir. Katılımcıların soru cetvelini ciddi bir şekilde cevaplayıp cevaplamadıklarının belirlenebilmesi amacıyla ters yönlü ifadeler de kullanılmıştır.

II. BULGULAR

Araştırmada toplanan veriler SPSS programı kullanılarak analiz edilmiştir. Veri analizi kapsamında ilk önce verilerin güvenilirlik ve normallik analizlerine yer verilmiştir. Güvenilirlik analizi için Cronbach's Alpha katsayısı hesaplanmış, normallik analizleri için çarpıklık ve basıklık katsayıları hesaplanmıştır. Veriler ülke, yaş, cinsiyet, medeni durum, iş tecrübesi ve haftalık çalışma süresi gibi değişkenlere göre gruplara ayrılıp gruplar arası farklılıklar analiz edilmiştir. İki grup arası farklılıkların analizi için bağımsız örneklem t-testi kullanılmış; ikiden fazla grubun karşılaştırılması tek yönlü anova ve post-hoc analizi ile yapılmıştır. Değişkenler arası ilişkinin tespit edilmesi için korelasyon hesaplanmıştır.

A. Frekanslar ve Yüzdeler

Araştırma örneklemini oluşturan 102 katılımcının 62'si (%60,8) Türkiye, 40'ı (%39,2) Almanya'da yaşamaktadır. Erkek katılımcı sayısı 49(%48), kadın katılımcı sayısı 53(%52) olarak gerçekleşmiştir. Katılımcıların 76'sı (%74,5) evli, 26'sı(%25,5) bekarıdır. Yaş gruplarına ilişkin frekans ve yüzdeler şu şekildedir: 18-25 arası 10 (%9,8) iş gören, 26-35 yaş arası 21 (%20,6) iş gören, 36-45 yaş arası 32 (%31,4) iş gören, 46-55 yaş arası 24 (%23,5) iş gören, 56-65 yaş arası 15 (%14,7) iş gören. Haftalık çalışma saatine göre veriler şu şekildedir: haftada 30 saatten az çalışan 31 (%30,4) iş gören, haftada 30-40 saat arası çalışan 38 (%37,3) iş gören, haftada 40 saatten fazla çalışan 33 (%32,4) iş gören. Veri toplanan katılımcıların 17'si (%16,7) 3 yıldan az tecrübeli, 23'ü (%22,5) 3-10 yıl arası tecrübeli, 24'ü (%23,5) 10-20 yıl arası tecrübeli, 38'i (%37,3) 20 yıldan fazla tecrübelidir.

B. Güvenilirlik Analizleri

Araştırmada kullanılan sinizm ve işyerinde sinizm anketlerinin güvenilirlik analizleri Cronbach's alfa katsayısı hesaplanarak yapılmıştır. Cronbach's alfa katsayısı sinizm için 0,711; işyerinde sinizm için 0,858 olarak hesaplanmıştır. Her iki katsayı da güvenilirlik düzeyinin iyi olduğunu göstermektedir.

C. Normallik Analizleri

Verilerin normal dağılıma sahip olup olmadıklarını görmek için çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) değerleri hesaplanmıştır. Sinizm için çarpıklık değeri ,283; basıklık değeri -,185; işyerinde sinizm için çarpıklık değeri ,225; basıklık değeri -,305 olarak hesaplanmıştır. Bu değerler, parametrik testler olan bağımsız örneklem T-testi, Anova ve Pearson Korelasyon analizi uygulanabilmesi için gerekli olan normal dağılımın sağlandığını göstermektedir.

D. Değişkenler Arası İlişkilerin Analizleri

Sinizm ve işyerinde sinizm düzeyleri bakımlarından ülkelerin karşılaştırıldığı bağımsız örneklem t-testi sonuçlarına göre iki ülkeden toplanan

veriler arasında anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. Sinizm için sig 2-tailed=,239 ($>0,05$); işyerinde sinizm için sig 2-tailed=,860 ($>0,05$) olarak hesaplanmıştır. Türkiye’de yaşayan katılımcıların sinizm düzeyi ortalaması 4,2595 olurken, Almanya’da yaşayan katılımcıların sinizm düzeyi 4,0295 ortalama ile Türkiye’de yaşayanlara yakın bir değer çıkmıştır. İşyerinde sinizm düzeyi ortalamaları ise Türkiye’de yaşayanlar için 3,2473 olurken, Almanya’da yaşayanlar için yine Türkiye’de yaşayanlara yakın olarak 3,2972 çıkmıştır.

Sinizm ve işyerinde sinizm düzeylerinin cinsiyete göre karşılaştırıldığı bağımsız örneklem t-testi sonuçlarına göre cinsiyet grupları arasında anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. Sinizm için sig 2-tailed = ,256 ($>0,05$); işyerinde sinizm için sig 2-tailed = ,165 ($>0,05$) olarak hesaplanmıştır. Sinizm düzeyi bakımından erkeklerin ortalaması 4,2820, kadınların ortalaması ise buna yakın olarak 4,0652 çıkmıştır. İşyerinde sinizm bakımından erkeklerin ortalaması 3,0680, kadınların ortalaması ise yine erkeklerin ortalamasına yakın olarak 3,4507 çıkmıştır.

Medeni durum gruplarının karşılaştırıldığı bağımsız örneklem t-testi sonuçlarına göre, sinizm bakımından gruplar arasında anlamlı bir fark bulunmamakta (sig 2-tailed= ,130 $>0,05$), buna karşın işyerinde sinizm bakımından medeni durum grupları arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır (sig 2-tailed= ,048 $<0,05$). Evlilerin işyerinde sinizm düzeyi ortalaması (3,4254), bekarların işyerinde sinizm düzeyi ortalamasından (2,8034) anlamlı biçimde yüksek çıkmıştır.

Yaş gruplarının karşılaştırıldığı anova analizi sonuçlarına göre yaş grupları arasında sinizm düzeyi bakımından anlamlı bir fark bulunmamış (sig.= ,225 $>0,05$); buna karşın işyerinde sinizm düzeyi bakımından yaş grupları arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir (sig.= ,012 $<0,05$). İşyerinde sinizm düzeyi bakımından yaş grupları arasında tespit edilen farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını gösteren post-hoc analizi sonuçlarına göre 18-25 yaş arası katılımcılar ile 56-65 yaş arası katılımcılar arasında anlamlı bir fark bulunmaktadır (Tablo 1). 18-25 yaş arası katılımcıların işyerinde sinizm düzeyi ortalaması(2,2778), 56-65 yaş arası katılımcıların işyerinde sinizm düzeyi ortalamasından(4,0444) anlamlı biçimde düşüktür (Tablo 2).

Tablo 1. Yaş-İşyerinde Sinizm Post-Hoc Analizi

	Yaş	Yaş	Ortalama Farkı	Sig.
İŞYERİNDE SİNİZM	18-25	26-35	-,70635	,749
		36-45	-,86111	,525
		46-55	-1,33333	,138
		56-65	-1,76667*	,037
	26-35	18-25	,70635	,749
		36-45	-,15476	,996
		46-55	-,62698	,644
		56-65	-1,06032	,239
	36-45	18-25	,86111	,525
		26-35	,15476	,996
		46-55	-,47222	,783
		56-65	-,90556	,319
	46-55	18-25	1,33333	,138

	26-35	,62698	,644
	36-45	,47222	,783
	56-65	-,43333	,911
56-65	18-25	1,76667*	,037
	26-35	1,06032	,239
	36-45	,90556	,319
	46-55	,43333	,911

Tablo 2. Yaşa Göre İşyerinde Sinizm Ortalamaları

		N	Ortalama
İŞYERİNDE SİNİZM	18-25	10	2,2778
	26-35	21	2,9841
	36-45	32	3,1389
	46-55	24	3,6111
	56-65	15	4,0444
	Toplam	102	3,2669

Tecrübe gruplarının karşılaştırıldığı anova analizi sonuçlarına göre sinizm bakımından tecrübe grupları arasında anlamlı bir fark ortaya çıkmamış (sig.= ,355>0,05); buna karşın işyerinde sinizm düzeyleri bakımından tecrübe grupları arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür (sig.= ,024<0,05).

İşyerinde sinizm düzeyi bakımından tecrübe grupları arasındaki farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını gösteren post-hoc analizine göre 3-10 yıl arası tecrübesi olan katılımcılar ile 20 yıldan fazla tecrübesi olan katılımcılar arasında anlamlı bir fark vardır (Tablo 3). 3-10 yıl arası tecrübeye sahip katılımcıların işyerinde sinizm ortalaması (2,7923), 20 yıldan fazla tecrübesi olan katılımcıların işyerinde sinizm ortalamasından(3,7942) anlamlı ölçüde düşüktür(Tablo 4).

Tablo 3. Tecrübe-İşyerinde Sinizm Post-Hoc Analizi

	Tecrübe	Tecrübe	Ortalama Farkı	Sig.
İŞYERİNDE SİNİZM	3 yıldan az	3-10 yıl arası	,19466	,969
		10-20 yıl arası	-,10103	,995
		20 yıldan fazla	-,80547	,175
	3-10 yıl arası	3 yıldan az	-,19466	,969
		10-20 yıl arası	-,29569	,874
		20 yıldan fazla	-1,00013*	,029
	10-20 yıl arası	3 yıldan az	,10103	,995
		3-10 yıl arası	,29569	,874
		20 yıldan fazla	-,70443	,190
	20 yıldan fazla	3 yıldan az	,80547	,175
		3-10 yıl arası	1,00013*	,029
		10-20 yıl arası	,70443	,190

Tablo 4. Tecrübeye Göre İşyerinde Sinizm Ortalamaları

		N	Ortalama
İŞYERİNDE SİNİZM	3 yıldan az	17	2,9869
	3-10 yıl arası	23	2,7923
	10-20 yıl arası	24	3,0880
	20 yıldan fazla	38	3,7942
	Toplam	102	3,2669

Çalışma saati gruplarının karşılaştırıldığı anova analizi sonuçlarına göre hem sinizm (Sig.= ,196) hem de işyerinde sinizm (Sig.= ,502) düzeylerinin

haftalık çalışma saatine göre farklılaşmadığı görülmektedir. Her iki değer de 0,05'den büyüktür. Sinizm ortalamaları haftada 30 saatten az çalışanlarda 4,1202; haftada 30-40 saat arası çalışanlarda 4,0024; haftada 40 saatten fazla çalışanlarda 4,4077 olarak hesaplanmıştır. İşyerinde sinizm ortalamaları ise haftada 30 saatten az çalışanlarda 3,2616; haftada 30-40 saat arası çalışanlarda 3,4503; haftada 40 saatten fazla çalışanlarda 3,0606 olarak hesaplanmıştır.

E. Korelasyon Analizleri

Sinizm ve işyerinde sinizm değişkenleri arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla yapılan Pearson Korelasyon analizine göre değişkenler arasında herhangi bir korelasyon bulunmamıştır (Pearson Correlation = ,191).

F. Veri Toplama Aracına İlişkin Analizler

Veri toplama aracında yer alan toplam yirmi ifadenin ilk dokuzu işyerinde sinizme yönelik olup katılımcıların bu ifadelere verdikleri cevapların ortalamalarının 2,89 ile 3,70 arasında değiştiği görülmektedir (Tablo 5). Son onbir ifade ise sinizme yönelik olup katılımcıların bu ifadelere verdikleri cevapların ortalamalarının 3,71 ile 4,59 arasında değiştiği görülmektedir (Tablo 5). İşyerinde sinizm ifadeleri için en yüksek 3,70; sinizm ifadeleri için ise en düşük 3,71 ortalama hesaplanmış olması bu iki değişkenin 3,70 ortalama birbirinden ayrıldığını göstermektedir. Tüm katılımcılar birlikte değerlendirildiğinde sinizm düzeyi ortalamaları(4,1693) işyerinde sinizm düzeyi ortalamalarından(3,2669) daha yüksektir (Tablo 5).

Tablo 5. Veri Toplama Aracı İfadeleri Ortalamaları

İŞYERİNDE SİNİZM İFADELERİ		N	Ort.
İşyerim, çalışanlarla ilgili vaatlerini hiçbir zaman gerçekleştirmez.	102	3,04	
İşyerimde, hak ettiğim iyileştirmeleri alacağıma inanmıyorum.	102	3,51	
İşyerimdeki durumumun ileride daha iyi olacağını düşünüyorum.	102	3,70	
İşyerimin sunduğu ödüllerden faydalanmak için başarılı olmak işe yaramaz.	102	3,22	
İşyerimde terfiler, liyakate göre değil kişisel yakınlığa göre yapılır.	102	3,25	
İşyerimin insan kaynakları uygulamaları hakkaniyete uygundur.	102	3,50	
İşyerim, çalışanlarına ek ödeme yapmamak için yasal boşlukları kullanır.	102	2,89	
İşyerimde hakkaniyete önem verilmez.	102	3,03	
İşyerim, çalışanların haklarına özen gösterir.	102	3,26	
İŞYERİNDE SİNİZM TOPLAMI		102	3,26
SİNİZM İFADELERİ		N	Ort.
Hiç kimse karşılıksız iyilik yapmaz, birisi iyilik yapıyorsa bir beklentisi vardır.	102	4,15	
İyi olduğunu düşündüğüm insanlar bile kendi çıkarları için kötülük yapabilirler.	102	4,47	
İnsanlar, bir menfaati olmadan da başkalarına yardım ederler.	102	3,81	
İnsanların samimi olduğuna inanmam, her arkadaşlık bir çıkar ilişkisine dayanır.	102	3,83	
Herkes başkalarının arkasından konuşur çünkü tamamen dürüst bir insan yoktur.	102	3,71	
Biriyle tanışınca hemen samimi olabilirim, çünkü bir zarar geleceğini düşünmem.	102	4,37	
Bir şey satın alacağım zaman satıcının söylediklerine inanmam.	102	4,06	
Kaliteli bir restoranda bile yiyecekler temiz hazırlanmaz.	102	3,88	
İleride toplumun daha iyi insanlardan oluşacağını düşünüyorum.	102	4,56	
Yeni tanıştığım insanlara karşı tedbirli olurum.	102	4,59	
İnsanlar para dolu çanta bulsalar resmi yetkililere başvurmaz ve parayı kullanırlar.	102	4,43	
SİNİZM TOPLAMI		102	4,16

III. TARTIŞMA

Araştırmada elde edilen bulgular sinizm ve işyerinde sinizm değişkenleri arasında anlamlı bir korelasyon olmadığını göstermektedir. Genel sinizm ile örgütsel sinizm arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığı sonucuna daha önce Eaton (2000) tarafından yapılmış olan araştırmada da ulaşılmıştır. Benzer şekilde,

FitzGerald (2002) örgütsel sinizmin genel sinizmden ayrı olarak iş görenlerin işyerindeki deneyimlerine bağlı olduğu yönünde kanıtlara ulaştığını ifade etmiştir(FitzGerald, 2002: 33). Sonuç olarak, genel sinizm iş görenlerin işyerindeki sinizminden farklıdır(Brandes, 1997: 125).

Araştırmada elde edilen diğer bir bulguya göre, Türkiye ve Almanya'da yaşayan Türk iş görenler sinizm ve işyerinde sinizm düzeyleri bakımlarından farklılaşmamaktadır. Yani, farklı ekonomik ve sosyal yapıları bulunan bu iki ülkede yaşayan Türk iş görenlerin hem sinizm hem de işyerinde sinizm düzeyleri birbirine yakın bulunmuş ve aralarında anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir.

Araştırmada elde edilen demografik özelliklere ilişkin bulgular, katılımcıların sinizm düzeylerinin hiçbir demografik özellik grubu (cinsiyet, medeni durum, yaş, tecrübe ya da haftalık çalışma saati) açısından farklılaşmadığı yönündedir. Öte yanda, katılımcıların işyerinde sinizm düzeyleri yaş, tecrübe ve medeni durum gruplarına göre farklılaşmaktadır. İşyerinde sinizm düzeyinin daha ileri yaşta veya daha fazla iş tecrübesine sahip olan iş görenlerde daha yüksek olduğu bulgusu elde edilmiştir. İlaveten, evlilerin işyerinde sinizm düzeyi bekarlardan yüksek çıkmıştır ve bu bulgu da yine yaşa bağlı olarak değerlendirilmelidir. Çünkü katılımcılar arasında bekarların yaş ortalaması evlilere oranla daha düşüktür. Bu durumda, evlilerin işyerinde sinizm düzeyinin bekarlardan yüksek çıkmış olması, evlilerin yaşının bekarların yaşından büyük olduğu gerçeği ile açıklanabilir. Daha ileri yaştaki iş görenlerin işyerinde sinizm seviyesinin daha yüksek olduğu bulgusuyla benzer bir bulguya ulaşan Mirvis & Kanter (1991), 55 yaş ve üzerindeki çalışanlarda daha yüksek sinizm seviyesi tespit etmişler ve bu sonucun belirleyici unsurları olarak 55 yaş ve üzerindeki iş görenlerin daha düşük öğrenim düzeyine sahip olan ve daha düşük ücret alan mavi yakalılar olmasını işaret etmişlerdir.

İşyerinde sinizm düzeyi ile iş görenlerin yaşı ve iş tecrübesi arasında tespit edilen ilişki, işyerinde sinizmin tanımına uygun görünmektedir. İşyerinde sinizm, iş görenlerin iş yerindeki tecrübelerinin sonucunda zamanla ortaya çıkmaktadır. Beklentilerin karşılanmaması ve hayal kırıklığı gibi olumsuz tecrübeler iş görenlerin zamanla işyerine karşı olumsuz tutumlar geliştirmesine neden olmaktadır. Zaman geçtikçe hayal kırıklıklarının birikiyor olması işyerinde sinizm ile yaş ve tecrübe arasındaki ilişkiyi açıklamaktadır.

İşyerinde sinizm düzeyi, diğer demografik özellik grupları olan cinsiyet ve haftalık çalışma saati gruplarına göre ise farklılaşmamaktadır. Eaton (2000) tarafından yapılmış olan araştırmada benzer bir sonuca ulaşılmış ve haftalık çalışma saati ile sinizm arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığı rapor edilmiştir (Eaton 2000: 69).

SONUÇ

Bu araştırmanın dikkat çekici bir sonucu, katılımcıların topluma olan güvensizlik, kötümserlik, umutsuzluk ve boş vermişlik seviyesini ifade eden sinizmin, işyerine karşı güvensizlik, kötümserlik, umutsuzluk ve boş vermişlik seviyesini ifade eden işyerinde sinizmden daha yüksek bir düzeyde tespit edilmiş olmasıdır. Sonuçta, sinizm ve işyerinde sinizmin birbirinden farklı kavramlar

olduğu kanıtlanmıştır. Bu sonuç, Eaton (2000), FitzGerald (2002) ve Brandes (1997) tarafından desteklenmektedir.

İşyerinde sizinin daha ileri yaşta ve daha fazla tecrübeye sahip iş görenlerde daha yüksek çıkmış olması, iş görenlerin işyerine duyduğu güvenin zamanla azaldığı ve iş görenlerin zamanla işyeri hakkında daha karamsar olduğu anlamına gelmektedir. Sinizmin daha ileri yaştaki iş görenlerde daha yüksek düzeyde tespit edilmiş olması, Mirvis & Kanter (1991) tarafından da ulaşılan bir sonuçtur. Mirvis & Kanter (1991), ileri yaştaki iş görenlerin sinizm düzeyinin yüksek olmasını onların ücretlerinin düşüklüğüne bağlamışlardır. Bizim temel aldığımız tanıma göre işyerinde sinizm, olumsuz tecrübeler ve yaşanan hayal kırıklıkları sonucunda zamanla ortaya çıkan bir tutumdur ve işyerine bağlı hayal kırıklıkları zamanla birikerek işyerinde sinizm düzeyini artırmaktadır.

İşyerinde sinizm ile iş tatmini, performans ve örgütsel bağlılık arasında negatif bir ilişki bulunduğu hesaba katılırsa, yönetimin işyerinde sinizmi azaltıcı önlemler alması işletmenin verimliliğine olumlu katkı sağlayacaktır. İş görenlerin güvenini kazanmaya çalışmak, adil örgüt politikaları geliştirmek, iş görenleri desteklemek gibi uygulamalar sürdürülebilir verimlilik ve yüksek performans sonuçlarına ulaşmak isteyen işletmelerin alması gereken önlemler arasında sayılabilir. Zaman geçtikçe işyerinde sinizm düzeyinin artıyor olması, örgüt politikaları ve örgüt kültürünün birtakım sorunlarına işaret etmektedir. Sinizm düzeyi yaşa ve tecrübeye göre farklılaşmazken işyerinde sinizm düzeyinin farklılaşıyor olması iş görenlerin özelliklerine değil işyerinin tutumlarına bağlanabilecek bir sonuç gibi görünmektedir. Bu sonucu desteklemek amacıyla daha geniş zaman dilimine yayılan gelecek çalışmalar yapılabilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Yönetim ve Ekonomi Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı Öğr.Gör. Dr. Erhan USLU tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Andersson, L. M. (1996). Employee cynicism: An examination using a contract violation framework. *Human Relations*, 49(11), 1395-1418.
- Bernerth, J. B., Armenakis, A. A., Feild, H. S., & Walker, H. J. (2007). Justice, cynicism, and commitment: A study of important organizational change variables. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 43(3), 303-326.
- Brandes, P. M. (1997). *Organizational cynicism: Its nature, antecedents, and consequences*. (Doctoral dissertation, University of Cincinnati).
- Cole, M. S., Bruch, H., & Vogel, B. (2006). Emotion as mediators of the relations between perceived supervisor support and psychological hardiness on employee cynicism. *Journal of Organizational Behavior*, 27(4), 463-484.
- Dean, J.W., Brandes, P., Dharwadkar, R.(1998). Organizational cynicism. *The Academy of Management Review*, 23(2), 341-352.

- Delken, M. (2004). *Organizational cynicism: A study among call centers*. (Unpublished master thesis, University of Maastricht.)
- Eaton, J. A. (2000). *A social motivation approach to organizational cynicism*. (Master thesis, York University.)
- FitzGerald, M. R. (2002). *Organizational cynicism: Its relationship to perceived organizational injustice and explanatory style*. (Doctoral dissertation, University of Cincinnati.)
- James, M.S. (2005). *Antecedents and consequences of cynicism in organizations: An examination of the potential positive and negative effects on school systems*. (Doctoral dissertation of The Florida State University.)
- Kim, T. Y., Bateman, T. S., Gilbreath, B., & Andersson, L. M. (2009). Top management credibility and employee cynicism: A comprehensive model. *Human Relations*, 62(10), 1435-1458.
- Lepore, S. J. (1995). Cynicism, social support, and cardiovascular reactivity. *Health Psychology*, 14(3), 210-216.
- Mirvis, P. H., & Kanter, D. L. (1991). Beyond demography: A psychographic profile of the workforce. *Human Resource Management*, 30(1), 45-68.
- Rubin, R. S., Dierdorff, E. C., Bommer, W. H., & Baldwin, T. T. (2009). Do leaders reap what they sow? Leader and employee outcomes of leader organizational cynicism about change. *The Leadership Quarterly*, 20(5), 680-688.
- Scott, K.A., Zweig, D. (2008). Dispositional predictors of organizational cynicism. In *ASAC*, 29(5), 95-113.
- Stanley, D.J., Meyer, J.P., Topolnytsky, L. (2005). Employee cynicism and resistance to organizational change. *Journal of Business and Psychology*, 19(4), 429-459.
- Wanous, J. P., Reichers, A. E., & Austin, J. T. (1994). Organizational cynicism: An initial study. In *Academy of Management Proceedings 1994*(1), 269-273.
- Wanous, J. P., Reichers, A. E., & Austin, J. T. (2000). Cynicism about organizational change: Measurement, antecedents, and correlates. *Group & Organization Management*, 25(2), 132-153.
- Yazıcıoğlu, Y. ve Erdoğan, S. (2004). *Spss uygulamalı bilimsel araştırma yöntemleri*. Detay Yayıncılık.

SUMMARY

The concept of cynicism is based on the attitude that individuals exhibit a pessimistic attitude in order to avoid being upset again and no longer have positive expectations. This attitude is a reaction that individuals develop over time. It is possible to define the concepts of cynicism and cynicism at work as follows: Cynicism is an attitude of distrust, pessimism, hopelessness and indifference that individuals develop as a result of their disappointments and as a reaction to avoid feeling upset again. Cynicism at work is an attitude of distrust, pessimism, hopelessness and indifference towards the workplace that emerges as a result of employees' experiences at workplace.

Cynicism has a direct impact on the attitudes and behaviors that individuals display in society and in their workplace. The concept of cynicism at work has an importance for management due to its relationship with important organizational variables such as job satisfaction, organizational commitment and job performance. Cynicism at work, which is a determinant of the efficiency of human resource, emerges depending on environmental and individual factors. The socioeconomic structure of the society, organizational culture and personal characteristics of individuals are the determinants of the level of cynicism. It is seen that organizational cynicism is emphasized in the literature as different from general cynicism. In this study, the relationship between cynicism and cynicism at

work is evaluated and it is specifically stated that these two concepts are different from each other. Another topic this study focuses on is the comparison of the cynicism levels of employees of the same nationality living in two countries with different socioeconomic structures. In this way, the determining factor of the socioeconomic structure of the society on cynicism is tested.

In this research the levels of cynicism and cynicism at work (CaW) of employees living in Turkey and Germany is searched. A purpose of the research is to determine the cynicism differences of employees working in these countries which have different economical and social structures. Second purpose of the research is to determine the correlation between cynicism and CaW. Finally, demographic characteristic groups were compared in terms of cynicism and CaW. Scanning method was used in this experimental research.

As a result of the research, there is no correlation between cynicism and CaW. In addition, the level of cynicism was measured higher than the level of cynicism at work. In other words, the participants' distrust and pessimism about society were higher than their distrust and pessimism about their workplace. Another finding of the research is that, employees living in Turkey and Germany don't differ in case of never cynicism nor CaW. Other results obtained in the research: Cynicism levels do not differ according to demographic groups. In other words, gender, marital status, age, experience or weekly working hours do not make any difference on cynicism. On the other side, levels of CaW differ according to age, experience and marital status. It has been observed that older and more experienced employees have higher level of CaW. The fact that the CaW levels of married people is higher than that of single people also depends on age. Because single participants' age mean is lower than that of married participants. According to these results; while the cynicism at work increases due to age or work experience, cynicism does not increase.

A remarkable result of this research is that cynicism, which expresses the level of distrust, pessimism, hopelessness and indifference towards the society, was higher than cynicism at work, which expresses the level of distrust, pessimism, hopelessness and indifference towards the workplace. The fact that CaW increases with age and experience means that employees' trust in the workplace decreases due to age and work experience and employees become more pessimistic about the workplace over time.

Considering the negative relationship between CaW and job satisfaction, performance and organizational commitment, management's efforts to reduce CaW will contribute positively to the efficiency of human resources. The increase in the level of CaW over time points to some problems as organizational policies and organizational culture. While the CaW increases over time, cynicism doesn't increase. This result shows that, increasing of the cynicism at work due to age or experience is a consequence of organizational policies rather than individual features. Future studies spanning a wider time period can be conducted to support this result.

Toplum 5.0 ve E-Ticarete Yapay Zekâ Odağında Bakış: Tanımlar, İlişkiler ve Bileşenler

Esra KOPARAN*

Onur DOĞAN**

ÖZ

Yapay zekâ sistemleri, son yıllarda insan hayatının hemen hemen her noktasına temas etmektedir. Bununla birlikte "Toplum-5.0" ve "E-Ticaret" kavramları da global sahnede yerlerini almaktadır. İlgili kavramlar ile sıkı sıkıya ilişkili olan yapay zekâ algoritmaları, hem Toplum-5.0 adıyla insan odaklı teknolojik toplum felsefesi hem de dijital temelli e-ticaret platformları için kilit rol oynamaktadır. Bu bağlamda, bu kavramların tanımlarının yapılması, bileşenlerinin ortaya konulması ve kavramlar arası ilişkinin belirlenmesi alanyazın açısından önemlidir.

Bu çalışmanın amacı; görece yeni olan bu kavramların uzmanlar gözünden tanımlarını yapmak, alt bileşenlerini ve ilgili oldukları kavramları ortaya koymak ve yapay zekâ, toplum-5.0 ve e-ticaret arasındaki ilişkinin hangi diğer bileşenler ile ilgili olduğunu belirlemektir. Buradan hareketle alanında uzman kişilerle görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Nitel analiz yoluyla elde edilen bulgular, bir kavramsal çerçeve ile özetlenmiştir. Genel olarak, söz konusu kavramların giderek bilinir hale geldiği ancak Toplum-5.0 kavramının yeteri derecede olgunluğa ulaşmadığı ve üç olgunun birbiri ile sıkı bir ilişki içerisinde bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca; geleceğe dair beklentiler konusunda, uzmanların olumlu ve olumsuz bakış açılarıyla ikiye ayrıldığı fark edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zekâ, Toplum-5.0, E-ticaret

JEL Sınıflandırması: Z00, O33

A Look at Society 5.0 and E-Commerce with a Focus on Artificial Intelligence: Definitions, Relationships and Components

ABSTRACT

Artificial intelligence systems have touched almost every aspect of human life in recent years. In addition, the concepts of "Society-5.0" and "E-Commerce" also take their place on the global stage. Artificial intelligence algorithms, which are closely related to the relevant concepts, play a key role in both the human-oriented technological society philosophy called Society-5.0 and digital-based e-commerce platforms. In this context, it is important for the literature to define these concepts, reveal their components and determine the relationship between concepts.

The purpose of this study is to define these relatively new concepts from the perspective of experts, to reveal their sub-components and the concepts they are related to, and to determine which other components are related to the relationship between artificial intelligence, society-5.0 and e-commerce. Based on this, interviews were held with experts in the field. The findings obtained through qualitative analysis were summarized with a conceptual framework. In general, it has been determined that the concepts in question have become increasingly known, but the concept of Society-5.0 has not reached sufficient maturity and the three phenomena are closely related to each

*Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilgi Yönetimi Ana Bilim Dalı, E-Ticaret Yüksek lisans Programı, esra.koparan@ogr.deu.edu.tr, ORCID Bilgisi: 0009-0002-9218-7097

** Doç.Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir Meslek Yüksek Okulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Sağlık Kurumları İşletmeciliği Programı, onur.dogan@deu.edu.tr, ORCID Bilgisi: 0000-0002-7916-8994

(Makale Gönderim Tarihi: 29.04.2024 / Yayına Kabul Tarihi: 05.06.2024)

Doi Number: 10.18657/yonvek.1439862

Makale Türü: Araştırma Makalesi

other. Moreover; It has been noticed that experts are divided into two with positive and negative perspectives regarding future expectations.

Key Words: Artificial Intelligence, Society-5.0, E-Commerce
JEL Classification: Z00, O33

GİRİŞ

Son yıllarda popülaritesini iyiden iyiye arttıran yapay zekâ (YZ) kavramı, her alana hızla nüfus etmektedir. Japonya öncülüğünde öne sürülen insan merkezli ve teknoloji odaklı bir toplum projesi olan Toplum-5.0 modeli de yapay zekânın ilişkili olduğu, üzerine değer katabileceği bir alan olarak göze çarpmaktadır. Özellikle, Covid-19 pandemisi sonrası daha da gündeme gelen e-ticaret kavramı da YZ ile ilişkili bir alan konumunda bulunmaktadır. Söz konusu kavramlar; diğer alanlar ile iç içe geçmiş yapıları itibariyle zaman zaman net ve kapsayıcı tam bir tanım ile üzerlerinde uzlaşılamayan kavramlar olarak göze çarpmaktadır.

Bu bağlamda; bu çalışmada, YZ odağında ele alınan Toplum-5.0 ve E-ticaret kavramlarının tanımları, bileşenleri ve aralarındaki ilişki, uzmanlar gözünden ele alınacaktır. Temas noktalarının ve etkilerinin muazzam boyutlara ulaştığı bu kavramların; uygulama alanlarının genişliği ve konu hakkındaki çalışmaların artan ivmesi düşünüldüğünde, bugünkü durumlarının bir fotoğrafının çekilmesi önem arz etmektedir.

Bu çalışmanın amacı ilgili kavramlarının tanımlarının ortaya konulması, aralarındaki ilişkinin netleştirilmesi ve bu kavramlarla ilgili farkındalık ve gelecek perspektifinin açığa çıkarılmasıdır. Çalışmanın cevap aradığı sorular; “Yapay zekâ, e-ticaret ve toplum 5.0 kavramlarının tanımları nasıl yapılabilir?”, “Kavramlar arasından nasıl bir ilişki vardır” ve “Kavramların farkındalık düzeyi hangi seviyededir ve bu farkındalık nasıl arttırılabilir?” ve “Kavramlarla ilgili gelecek beklentileri nelerdir?” şeklinde belirtilebilir. Buradan hareketle alandaki uzman kişilere, kavramların tanımları, ilişkileri, farkındalık boyutları, farklı yönlerden değerlendirmelerini sağlayacak sorular yöneltilmiştir. Uzmanlardan alınan yanıtlar nitel analiz ile değerlendirilmiş ve ilişkiler ile bileşenlerin ortaya konulduğu bir model sunulmuştur. Yapay zekâ merkezinde ortaya çıkan bu modelin, çalışmanın amacına yönelik bir özet niteliği oluşturacağı ve çözüm noktasında literatüre katkı yapacağı düşünülmektedir.

Bütün bunlardan hareketle bu çalışmada öncelikle kavramlarla ilgili teorik arka plan sunulacaktır. Araştırmanın son bölümünde ise; yapay zekâ, e-ticaret, Toplum-5.0 kavramlarına ilişkin tanımlamalar, kavramlar arası ilişkiler, gelecek perspektifleri ve diğer bazı ek konular uzman görüşleri alınarak tartışılacaktır. Bu bağlamda, uzmanlara bahsi geçen kavramları irdeleyecek sorular sorulmuş ve alınan yanıtlar analiz edilmiştir. Analiz sonuçları altı başlık altında toplanmış ve son olarak elde edilen bulgular, kavramsal bir çerçeve modeli üzerinden özet bir sunum ile sonuca bağlanmıştır.

I. KURAMSAL ARKA PLAN

A. Yapay Zekâ Kavramı

Sterne (2017) yapay zekâyı “genel olarak bilgisayarların insanlar gibi davranmasını sağlamak” olarak tanımlamaktadır (Sterne, 2017: 9-10). Kaplan (2016)’ya göre yapay zekânın özü “sınırlı verilere dayanarak zamanında uygun genellemeler yapabilme yeteneği” olarak belirtilirken; “Yapay zekâ uygulama alanı ne kadar geniş olursa, minimum bilgi ile o kadar hızlı sonuçların çıkarılıp, davranışın o kadar akıllı olacağı” da eklenmiştir (Kaplan, 2016: 5-6). En basit haliyle yapay zekâ; “Problem çözmeyi sağlamak için bilgisayar bilimi ve sağlam veri kümelerini birleştiren bir alandır.” şeklinde betimlenebilirken “Kendisi ile birlikte sıkça bahsedilen makine öğrenmesi ve derin öğrenmenin alt alanlarını da kapsamakta ve bu disiplinler, girdi verilerine dayalı tahminler veya sınıflandırmalar yapan uzman sistemler oluşturmaya çalışan YZ algoritmalarından oluşmaktadır.” şeklinde de ifade edilmiştir (IBM, 2020).

Görüldüğü üzere YZ kavramı üzerine birbirinden farklı tanımlar yapılmış olmakla birlikte, tüm ifadelerin keşiştiği nokta; yapay zekânın, akıllı makinelerin insansı davranışları ilişkisi üzerinedir. Daha önce de belirtildiği gibi, doğal zekâ ve beyin üzerine bile hala kesin bir çerçeve çizilemezken YZ ile ilgili net sınırların belirlenememesi de şu an için doğal bir durum teşkil etmektedir.

Öte yandan, Russell ve Norvig tüm bu tanımlamaların karmaşıklığını azaltmak adına, yapay zekâyı dört yaklaşıma göre kategoriye ayırmışlar ve bir tanım tablosu oluşturmuşlardır (Makaritou, 2019: 75-89).

Tablo 1. Dört Farklı Kategorideki Yapay Zekâ Tanımlamaları

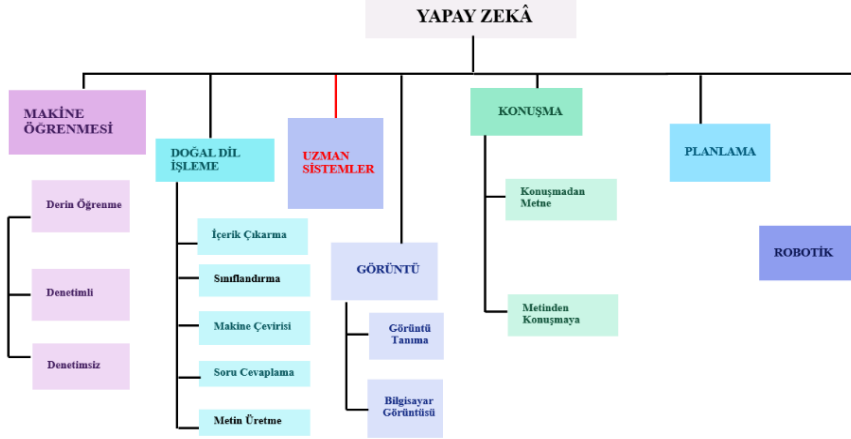
İnsanca Düşünmek	Mantıklı Düşünmek
<p>“Bilgisayarları düşündürmek için heyecan verici yeni bir çabadır... Tam ve gerçek anlamda akıllı makinelerdir.” (Haugeland,1985)</p> <p>“Karar verme, problem çözüme ve öğrenme gibi insan düşüncesiyle ilişkilendirilen faaliyetlerin otomasyonudur...” (Bellman,1978)</p>	<p>“Bilgisayar modelleri kullanımı üzerinden akıl becerileri çalışmasıdır.” (Charniak ve McDermott,1985)</p> <p>“Algılamayı, mantık yürütmeyi ve davranış sergilemeyi mümkün kılmak adına yapılan hesaplama çalışmasıdır.” (Winston,1992)</p>
İnsanca Davranmak	Mantıklı Davranmak
<p>“İnsanlar tarafından yapıldığında zekâ gerektiren işlevleri yapan makineler yaratma sanatıdır.” (Kurzweil,1990)</p> <p>“Şu anda insanların yapmakta daha iyi olduğu şeylerin bilgisayarlara nasıl yaptırılacağı üzerine çalışmaktadır.” (Rich ve Knight,1991)</p>	<p>“Akıllı davranışı, hesaplama süreçleri açısından açıklamaya ve taklit etmeye uğraşan bir çalışma alanıdır.” (Schalkoff,1990)</p> <p>“Akıllı davranışın otomasyonu ile ilgilenen bir bilgisayar bilimi dalıdır.” (Luger ve Stubblefield,1993)</p>

Kaynak: Norvig, P. ve Russell, S. J. (1995: 5) ‘ten uyarlanmıştır.

Tablo 1’den de anlaşılacağı üzere, üst kısımdaki tanımlar “düşünme süreçleri ve muhakeme” ile alakalı iken alt kısımdakiler “davranışlar” la ilgili bulunmaktadır. Sol kısımdaki tanımlar, başarı kriterini insan performansına dayalı değerlendirirken, sağda yer alanlar da rasyonellik/mantık olarak adlandırılan bir performans ölçmektedir (Gülşen, 2019: 407-436). YZ alt alanları ise, izleyen şekilde gösterilmiştir (Şekil 1).

Şekil 1. Yapay Zekâ Alt Alanları

Kaynak: Dollin (2019)'dan akt. Bağlar, (2020)'den alıntılanarak yazar tarafından çevrilmiştir

Yukarıdaki şekil ile alan ve alt alanlar somut bir çerçeve içine alınmıştır. Ancak YZ alanındaki gelişmeler ve değışmeler, gelecekte çok daha farklı sınıflandırmalara sebep olabilir.

B. Toplum-5.0 Kavramı

Avcı-Toplayıcı toplumla başlayan insanlık tarihi, sırasıyla tarım, sanayi, bilgi toplumuna geçişi yaşamış, son yıllarda da Japonya tarafından dünya gündemine getirilen “Toplum-5.0” kavramıyla tanışmıştır. “Süper Akıllı Toplum” diye de adlandırılan bu yeni toplum tanımı, süper akıllı teknolojiler ile insanlığın el ele vermiş hali olarak sunulmuş, teknolojinin insanı itmediği aksine kendisine çektiği bir idea olarak ortaya atılmıştır.

Toplum-5.0 terimi ilk defa 2016 yılında “dijital dünya ile toplumun birbirine entegre olduğu süper akıllı toplum” olarak tanımlanmıştır. Toplum-5.0 kavramının uluslararası alanda bilinirlik kazanması ise “CeBIT” fuarında gerçekleşmiştir. Fuarın 2017 yılındaki partner ülkesi olan Japonya tarafından Toplum-5.0 felsefesi geniş kitlelere duyurulmuş, Japonya eski başbakanı Abe, bu yeni kavramı “Teknoloji, toplumlar tarafından bir tehdit olarak değil, bir yardımcı olarak algılanmalı” görüşüyle temellendirdiklerini ifade etmiştir (Euronews in English, 2017; Türkiye'nin Endüstri 4.0 Platformu, 2020). Ayrıca; Toplum-5.0 kavramının ilk genel tanımı, Japon Kabine Ofisi tarafından “Siber uzay ve fiziksel alanı büyük ölçüde bütünleştiren bir sistem sayesinde sosyal sorunların çözümü ile birlikte ekonomik ilerlemeyi dengeleyen insan merkezli toplum” şeklinde de yapılmıştır (Japan Cabinet Office, 2017).

Diğer yandan, Japon Ekonomik Organizasyonlar Federasyonu “Keidanren” ise Toplum-5.0 dönemini “yaratıcı toplum” olarak adlandırmış ve bu çağın, insanların çeşitli görevlerden kurtulup yaratıcı görevlerine konsantre olabileceği bir çağ olduğunu iddia etmiştir (Coeteco, 2016). Ayrıca, yine Keidanren tarafından, Toplum-5.0 kavramının Birleşmiş Milletler tarafından

benimsenen “2030 için Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri” ile bağlantılı olarak bu hedefler içinde algılanması gerektiği belirtilmiştir (Sejjidottokomu, 2020).

Toplum 5.0 perspektifinin aynı zamanda, Endüstri 4.0’ın getirdiği teknolojik yenilikleri topluma en verimli şekilde entegre ederek toplumsal sorunlara çözüm üretmek ve teknolojiyi insanlık yararına kullanarak toplumun refahını artırmak amacıyla insan merkezli bir toplum yaratma çabasına dayandığı da savunulmaktadır (Celep, 2020). Bir başka deyişle, son dijital döneme kendine özgü hedefleriyle Japonya’nın Toplum-5.0 adını verdiği kavramın, global sahneden tüm dünyayı insan odaklı, çözümçül, yaratıcı, doğa dostu ve teknolojiyle kardeş refah toplum dönemine katılmaya davet ettiği, uluslararası çağrı niteliği taşıyan bir kavram olarak yorumlanması mümkün gözükmemektedir.

Öte yandan, dünyanın; YZ, nesnelerin interneti, robotik ve blok zincirleri ile biyoteknolojiler gibi dijital teknolojilerde hızla ilerleyen yeniliklerin zemininde daha da büyük bir değişim dalgasıyla karşı karşıya bulunması da Toplum-5.0 kavramının ortaya çıkış gerekçelerinden birini oluşturmaktadır. Zira, söz konusu teknolojilerin kullanımı global anlamda kaçınılmaz hale gelmekte hatta bu gerçekliğin, endüstrilerin ve toplumların biçimlerinde devrim niteliğinde değişiklikleri tetiklemek için salt teknolojik yeniliğin ötesine geçeceği de düşünülmektedir. Google, Amazon, Facebook ve Apple gibi platformlar bu yeniliğin tek destekleyicileri olmamakla birlikte, "Industrie 4.0" ve "Made in China 2025" stratejilerinde görüldüğü gibi, hükümetler değişiklikleri teşvik etmek için ulusal projeler de başlatmaktadır. Dolayısıyla, Toplum-5.0 felsefesi bu noktada kaçınılmaz bir fırsat olarak görülmektedir.

C. E-Ticaret Kavramı

1990’lı yılların ortalarında internet kavramının geniş kitleler tarafından kullanılmasıyla birlikte isminden söz ettiren “E-ticaret” kavramı; adından da anlaşılacağı üzere ticaret işlemlerinin internet sağlayıcıları vasıtasıyla elektronik ortamlarda gerçekleşen biçimi olarak tanımlanabilir. Şirketlerin ürün ile hizmetlerinin reklam ve satışından ödeme işlemlerine kadar tüm süreçler dijital araçlarla sağlanırken, söz konusu faaliyetlerin gerçekleşmesi web siteleri ve sanal pazar yerleri üzerinden olmaktadır. Genel anlamda e-ticaret, ticari işlemlerin dijitalleşmesi olarak tasvir edilebileceği gibi çeşitli tanımları, izleyen kısımda ifade edilmiştir.

E-ticaret, mal ve hizmetlerin internet platformlarında satılıp alınması olmakla birlikte, “internet üzerinden yapılan ticari işlemler” olarak özetlenebilir. Ayrıca; “Türkiye’deki 6563 sayılı Elektronik Ticaretin Düzenlenmesi Hakkında Kanun” kapsamında, “fiziki olarak karşı karşıya gelmeksizin, elektronik ortamda gerçekleştirilen çevrimiçi iktisadi ve ticari her türlü faaliyet” olarak da betimlenmektedir (E-Ticaret Bilgi Platformu, 2020).

E-Ticaret Koordinasyon Kurulu’nun tanımında ise; e-ticaret, bireylerin ya da şirketlerin, kamuoyuna açık olan ağları ya da internet alanını kullanarak veya sınırlı erişimi bulunan kapalı ağlar vasıtasıyla metin, ses, görüntü gibi bilgilerin kaydedilmesi ve aktarılması ile gerçekleştirdiği ticari işlemler olarak geçmektedir (Karabulut, 2019). Ayrıca; e-ticaret, iş, yönetim ve tüketim hizmetlerinin

yürütülmesi adına tamamlanmış ya da tamamlanmamış iş bilgilerinin üretici, tüketici ve kurumlar arasında elektronik araçlar kullanılarak ortak paydaya açılması olarak da tanımlanmakta ve direkt olarak ticari bir kazanca ulaşmasa da söz konusu duruma alt yapı sağlayan tüm işlemler elektronik ticaret kapsamında değerlendirilmektedir (Yumuşak, 2003).

Covid-19 pandemisinin ortaya çıkması ile birlikte dijital alışverişin aniden zorunlu bir hal alması, tüm dünyada e-ticaret hacminin şaşırtıcı derecede ivme kazanmasına sebep olmuştur. Bu süreçte e-ticaret, global platformda yaklaşık %14'lük bir oranda artış gösterirken Türkiye'de de e-ticaret sektörü yaklaşık %66'lık bir büyüme kaydetmiştir (Ticimax, 2020). 2021 Tübisad raporuna göre; Covid-19 pandemisi neticesinde 2020 yılında küresel ölçekte internet kullanan her 5 kişiden 4'ü e-ticaret deneyimi yaşarken e-ticaretin GSYH'ye oranının %4,5'e ulaşması sonucu, Türkiye 2020 yılında olgun pazarlar arasına girmiştir ve söz konusu e-ticaret faaliyetleri, destek sağladığı ekosistemi ile beraber Türkiye'nin ekonomik kalkınma vizyonuna yardımcı olmaya başlamıştır (Tübisad, 2021: 8). Benzer şekilde; başka bir rapor da ülkelerin karantina uygulamalarına geçtiğini ve bu durumun da tüketicilerin internet üzerinden alışveriş eğilimini ciddi bir şekilde arttırarak hemen hemen tüm sektörleri ve iş modellerini yeniden şekillendirmeye başladığını göstermektedir. Ayrıca; global sahada son 5 yılda katlanarak büyüyen e-ticaret hacmine vurgu yapılırken, tüm dünyada e-ticaret ivmesinin beklenenin bir hayli üzerine çıktığının altı çizilmektedir. Salgının neden olduğu zorunluluktan gelen söz konusu bu dönüşümün, e-ticarete aşılması uzun yıllar alacak çeşitli bariyerleri ve tüketici ön yargılarını kısa bir sürede yıkararak e-ticaretin pozitif yansımalarını ortaya çıkardığı da raporda görülmektedir (Tüsiad ve Deloitte, 2022: 9-10).

E-ticaret; bir yandan da gelişim hızını, temel yapısında barındırdığı YZ uygulamalarına borçludur denebilir. YZ; chatbotlardan müşterilerin taleplerini tahmin ederek satışları arttıracak yöntemler sunan öneri sistemlerine, tedarik ve lojistik süreçlerini eş zamanlı bilgi paylaşımlarıyla destekleyen akıllı programlardan insan hata riskini sıfırlayarak güvenli ödeme yazılımlarına kadar pek çok noktada e-ticaret ile ilişkilidir ve alana destek olmaktadır.

Ayrıca; YZ teknolojilerini kullanma açısından şirketlerin daha olgun bir düzeye ulaştığı ve artık kuruluşların, YZ destekli yetenekli sistemler üzerinden iş planlarına değer katmaya başladıkları da gözlemlenmektedir. Saha raporlarındaki YZ kullanım oranlarına bakıldığında, “bilişim sistemleri otomasyonunda %47; kalite-kontrolde %46; siber güvenlikte %41; sanal asistanları da içeren müşteri hizmetlerinde %37; satış optimizasyonunda %34; pazarlama optimizasyonunda %30; tahminlemede %29” gibi ciddi rakamlarla karşılaşılmaktadır. Öte yandan; söz konusu raporlarda yapay zekânın şirketler için en önemli beş faydasının ve tercih edilme oranlarının, “Mevcut ürünleri geliştirmek (%44)”; “İç operasyonları optimize etmek (%42)”; “Daha iyi kararlar almak (%35)”; “Dış operasyonları optimize etmek (%31)”; “Çalışanları daha yaratıcı hale getirmek (%31)” şeklinde olduğu da belirtilmektedir (Deloitte, 2018: 19).

E-ticaret sektöründeki şirketlerin böylesine güçlü bir şekilde YZ kullanımına yönelmelerin birçok nedeni bulunmaktadır. Örneğin; YZ uygulamaları ile şirketler, ürün satışının öncesi ve sonrasındaki tüm süreci analiz ederek müşteri memnuniyeti ve sadakati yaratabilirken aynı tatmini her türlü konuda yine YZ temelli chatbotlarla verebilmektedirler. Ayrıca; kendi sitelerine ve rakip sitelere yapılan tüketici yorumlarını sentezleyen algoritmalar sayesinde risk raporları oluşturulup gerekli önlem ve aksiyonlar alınabilmekte, kişiselleştirme ya da otomatik e-posta teklif çözümleri ile de müşteriler yakalanabilmektedir (Süer, 2021).

Öte yandan; YZ teknolojilerinin e-ticarete yansımalarını çeşitli noktalardan değerlendiren başka bir rapor, YZ kullanımına eğilim oluşturan söz konusu unsurların “Deneyim odaklılık”; “Kişiselleştirme”; “Analitik karar oluşturma”; “Talebi yönlendirme”; “Esnek operasyonlar”; “Kanallar arası sipariş karşılama” gibi alanlarda etkili ve gelişime açık şekilde ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Bu unsurlardan e-ticaret alanının geleceğini şekillendiren 3 ana akımın; “Ürün odaklılıktan deneyim odaklılığa geçiş;” Sezgisel kararlardan ileri analitiğe geçiş” ve “Daha esnek operasyonlar” olduğunu da belirten rapor, YZ kullanımı açısından yüksek potansiyelli alanların bu çerçevede şekillendiğinin de altını çizmektedir (Tüsiad ve Deloitte, 2022: 15).

Söz konusu YZ temelli e-ticaret uygulamalarının, alanın genişliği ve dinamikliği sebebiyle birçok sahada kullanımda olması kaçınılmaz bir durumdur. Dolayısıyla, e-ticaret dünyasının YZ sistemleri ile nasıl şekilleneceği üzerine düşünmek ve bu konuları birlikte değerlendirmek anlamlı olacaktır.

II. UZMAN GÖRÜŞLERİ

Yapay zekâ, toplum 5.0 ve e-ticaret kavramlarının tanımları, aralarında ilişkiler ve kavramların bileşenlerini ortaya koymak amacıyla alanında uzman kişilerle görüşme gerçekleştirilerek bir araştırma süreci yönetilmiştir.

A. Örneklem Seçimi, Veri Toplama Süreci ve Analiz Yöntemi

Çalışmada alanında uzman kişilerle görüşme gerçekleştirilmiştir. Uzman kişilere ilişkin, uzmanlık alanı, kurumu ve görüşmenin nasıl yapıldığı ile ilgili bilgiler Tablo 2’de sunulmuştur.¹

Tablo 2: Uzman Bilgileri

Kod	Uzmanlık Alanı	Ünvan – Kurum Adı	Görüşme Türü
U1	Toplum 5.0	“Toplum-5.0 Enstitüsü” Kurucusu ve Başkanı	Mesaj-Sos. Med.-Mail
U2	E-Ticaret	Pazarlama ve E-Ticaret Müdürü	Mesaj – Tel.
U3	E-Ticaret & YZ	“Egerobot” kurucusu / Makine mühendisi	Mesaj-Tel-Sos. Med.
U4	E-Ticaret & YZ	“Modemasoft” Kurucusu / Endüstri Mühendisi	Mesaj-Tel-Sos. Med.
U5	E-Ticaret & YZ	“GF Startups” Kurucu Ortak / Girişimci	Mesaj-Tel-Sos. Med.
U6	E-Ticaret & YZ	Arge Mühendisi / Adres Gezgini	Mesaj- Mail
U7	E-Ticaret & YZ	Ziraat Mühendisi / Girişimci	Mesaj – Tel.
U8	YZ	Beykent Üni. Bilg. Müh. Böl. Bölüm Bşk.	Mesaj-Tel-Sos. Med.
U9	YZ	“Google” Eski mühendisi / AI Lideri	Mesaj- Sos. Med.
U10	YZ	DEU Araştırma Görevlisi (Dr.)	Mesaj – Tel.- Mail
U11	YZ	Özel Etk. Ve Tekn. İçerik Yön. / Deutsche Messe	Mesaj-Tel-Sos. Med.
U12	YZ	Süleyman Demirel Üni. Bil. Müh. Böl. / Akademisyen	Mesaj-Tel-Sos. Med.

¹ Uzmanların isimleri ve kurumlarının da yer aldığı daha detay bilgilerin yer aldığı tabloya tezden ulaşılabilir.

U13	YZ	Yazılım Mühendisi - "Memri.ioc" Şirketi	Mesaj- Mail
U14	YZ	YZ ve Network Güvenliği Uzm. / Kapow Software	Mesaj-Sos. Med.-Mail
U15	YZ	Yz ve Makine Öğrenmesi Uzm. / TIBCO Software	Sos. Med.
U16	YZ	YZ&Tek. Dern. Kurucu Üye / YZ Strateji Danışmanı	Mesaj – Tel.- Mail
U17	YZ	Araştırmacı / Türkiye Sermaya Piyasaları Birliği	Mesaj- Mail
U18	YZ	CEO / IT Governance Turkey	Mesaj- Mail
U19	YZ	DATA ve AI Yöneticisi / Kredi Kayıt Bürosu	Mesaj- Mail
U20	YZ	Bilim Uzmanı / Yazar	Mesaj- Mail
U21	YZ	CEO / DatalabTech.io	Mesaj- Mail
U22	YZ	"Mostly.AI" Başkan Yrd.	Mesaj- Mail
U23	YZ	DATA ve AI Direktörü / Koç Finans	Mesaj- Mail

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tabloda görüldüğü üzere; farklı bakış açısını mümkün kılmak amacıyla, çeşitli uzmanlık alanlarından ve aralarında Amerika ve Japonya uyruklu araştırmacıların da bulunduğu 23 kişiden oluşan bir uzman gruptan bu çalışmaya katkı sağlaması istenmiştir. Gerek internet ve alan araştırması ile sosyal medya üzerinden gerekse ilgili çevre kontakları vasıtasıyla ulaşılan uzmanlar, genel olarak yapay zekâ alanında uzmanlaşmış kişilerdir. Ayrıca görüşülen kişilerden konuya katkı verebileceğini düşündükleri kişilerin isimleri de istenmiştir. Bu haliyle örneklem oluşturma sürecinde konuyla ilgili araştırmacıların çeşitli mecralarda taranması ve kartopu örneklem metodu birlikte kullanılmıştır. Çoğu şirket / dernek kurucusu ya da ortak kurucu olan uzmanların bir kısmı akademisyen iken diğer kısmı ise yine alanında deneyim ve gözlem sahibi bireylerdir.

Söz konusu araştırmacılara yöneltilen uzman soruları ise; literatür araştırması sonucunda tanımlara ve ilişkileri ortaya koyacak şekilde oluşturulmuştur. Kimi uzmanlar ilgili sorulara yazılı cevap verirken, bazıları ses kaydı veya görüntülü görüşme üzerinden yanıtlarını iletmiştir. Metin halinde olmayan söz konusu veriler; sestan metne dönüştürme araçları ile metne çevrilmiş, böylelikle tüm datalar, analize açık yazılı metin haline dönüşmüştür. Yanıtlar için yaklaşık üç aylık bir süre belirlenmiş ve bu süre zarfında alınan yanıtlar ile analizler gerçekleştirilmiştir.

Uzmanlara yöneltilen sorular aşağıdaki gibidir:²

- 1- "Toplum-5.0" size göre nedir? Gelecekteki "Toplum-5.0" tanımı sizce nasıl olacaktır?
- 2- "E-ticaret" size göre nedir? Gelecekteki "E-ticaret" tanımı sizce nasıl olacaktır?
- 3- "Yapay Zekâ" size göre nedir? Gelecekteki "Yapay Zekâ" tanımı sizce nasıl olacaktır?
- 4- "Toplum-5.0" ve "YZ" birbiri ile nasıl bir ilişki içindedir? Bu ilişkiye dair farkındalık düzeyiniz nedir?
- 5- Sizce "Toplum-5.0" ve "E-ticaret" birbiri ile nasıl bir ilişki içindedir? Bu ilişkiye dair farkındalık düzeyiniz nedir?
- 6-Sizce "E-ticaret" ve "Yapay Zekâ" birbiri ile nasıl bir ilişki içindedir? Bu ilişkiye dair farkındalık düzeyiniz nedir?
- 7-Sizce sektörünüzün/tüketicinin "Toplum-5.0" kavramı üzerine farkındalığı nedir? Sizce sektörünüz/tüketicisi "Toplum-5.0" kavramını "YZ" ve "E-ticaret" ile ilişkilendiriyor mu?
- 8-Sizce sektörünüzün/tüketicinin "E-ticaret" kavramı üzerine farkındalığı nedir? Sizce sektörünüz/tüketicisi "E-ticaret" kavramını "YZ" ve "Toplum-5.0" ile ilişkilendiriyor mu?
- 9-Sizce sektörünüzün/tüketicinin "Yapay Zekâ" kavramı üzerine farkındalığı nedir? Sizce sektörünüz/tüketicisi "YZ" kavramını "Toplum-5.0" ve "E-ticaret" ile ilişkilendiriyor mu?
- 10- "Toplum-5.0" kavramının geleceğinden neler bekliyorsunuz, artı-eksileri neler olacak?

² Tezde konu daha kapsamlı ele alınmıştır. Bu nedenle soruların tamamına makalede yer verilmemiştir. Sadece makale konusu ile kısıtlı tutulmuştur

- 11- “E-ticaret” kavramının geleceğinden neler bekliyorsunuz, artı- eksileri neler olacak?
12- “Yapay Zekâ” kavramının geleceğinden neler bekliyorsunuz, artı-eksileri neler olacak?
13-Sizce sizin/sektörünüzün/tüketicinin “Yapay Zekâ Etiği İhlali” kavramı üzerine farkındalığı/nız nedir? Sizce siz/sektör/tüketicici “Yapay Zekâ Etiği İhlali” kavramını “Toplum-5.0” ve “E-ticaret ile ilişkilendiriyor mu/musunuz?
14-Sizce sektörünüzün/tüketicinin E-ticaret ve Toplum-5.0 alanlarında “Yapay Zekâ Etiği İhlali” kavramı üzerine farkındalığı nasıl iyileştirilebilir?

Toplanan veriler analiz edilirken nitel analiz tekniklerinden betimsel analiz tekniği kullanılmıştır. Bu analiz türünde amaç, toplanan verileri düzenlenmiş ve yorumlanmış bir şekilde sunmaktır. Bu analizde çoğunlukla araştırmacılar bulgular arasında neden-sonuç ilişkisi kurar ve olgular arasında farklılık analizleri ve karşılaştırmalar yapabilir (Kitzinger, 1995). Bu çalışmada da kavramlar arası bu tip kıyaslamalar ve ilişkiler inceleneceği için betimsel analiz tekniği tercih edilmiştir. Bu analiz ile olgular uzmanlar gözünden tanımlanmış, aralarındaki ilişkiler farklı bileşenler üzerinden gösterilmiştir. Bulgular izleyen kısımda aktarılmıştır.

B. Bulgular

Sorulara verilen yanıtlar içerikleri de göz önünde bulundurularak çeşitli başlıklar altında kategorilere ayrılmıştır. Bu başlıklar; “Tanımlar”, “İlişkiler”, “Farkındalık”, “Geleceğe Dair Beklentiler”, şeklinde belirlenmiştir.³

B.1. Tanımlar

Uzmanlara, e-ticaret, yapay zekâ ve Toplum-5.0 gibi kavramların tanımları ve gelecekteki versiyonu sorulmuştur. Bu sayede kavramların uzmanların zihninde ne ifade ettiği, tanımlarda hangi noktaların ön plana çıkartıldığı ve gelecek tanımlamalarının da nasıl bir vizyon içerdiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. “Toplum-5.0” kavramına ilişkin alınan bazı dönüşler aşağıda sıralanmıştır.

Toplum-5.0’i, YZ ve bağlı teknolojilerle insan toplumlarının bir arada barış ve iş birliği içerisinde yaşadığı bir toplum versiyonu olarak tanımlayabilirim. Daha çok makineleşmeyi ve dijital araçları falan ön planda tuttuğumuz tanıma karşı insan varlığını, insan olgusunu daha çok ön plana çıkaran bir tanımdır bu (U12).

İleri teknolojiden faydalanarak insan refahını artırmaya yönelik bir toplum tasarımı projesidir. Toplum-5.0’i, insanların akıllı sistemlerle iç içe ve optimal koşullarda yaşadığı bir toplum düzeni olarak tanımlayabilirim (U19).

Yapay zekâ ve dijitalleşmeyle toplumsal yaşamın bütünleştiği bir dönem. İnsanların, robotlar ve yapay zekâ birlikte çalışarak yaşam kalitelerini yükselttiği bir devir (U22).

Bence Toplum-5.0 insanların ve dijital sistemlerin en optimize entegrasyon seviyesinde birlikte faaliyet göstermesidir (U23).

Dijital ile fiziksel hayatın iç içe geçtiği gibi bir toplum olduğunu sanıyorum (U13).

“Toplum-5.0” kavramı, geleneksel toplumları dijital ve teknolojik dönüşümlerle birleştirerek, insanların yaşam kalitesini ve toplumsal süreçleri iyileştirmeyi amaçlayan bir vizyonu ifade eder (U4).

³ Bulgular kısmı tezde etik, çözüm önerileri ve diğer bazı konuları da kapsar biçimde, altı kategoriden oluşan bir başlıklandırma ile ele alınmıştır.

Toplum-5.0, teknolojinin sürdürülebilir kalkınma hedeflerini gerçekleştirmek üzere misyon odaklı kullanımı ifade etmektedir. Dijital dönüşüme bütünsel, insan-odaklı, değer-odaklı bir yaklaşımı benimser (U1).

Çoğu uzmanın Toplum-5.0'ı “teknolojiden çok insan odaklı ve YZ teknolojileriyle bütünleşik bir toplum yapısı” olarak değerlendirdikleri ve bu bütünleşik yapının; insan ve toplumların gelişimine, daha kaliteli ve refah bir yaşama yönelik sürdürülebilir bir oluşum olduğunu belirttikleri görülmüştür.

Bence Toplum-5.0, Cobot çalışma biçimidir. İnsan ile makinelerin bir arada aynı amaç ve kapsamlarda çalıştığı veya yaşadığı hayat modelidir (U16).

Toplum-5.0, insan ve robot karışımı sibernetik organizma olan CYBORG' larla çalışma biçimidir. Cyborglar, gelecekte insanların uzayda yaşayabilmek için geçirmesi gereken modifikasyon türlerine yardımcı olarak insan ırkını yeniden yapılandırabilirler (U21).

Yapay bilincin keşfedildiği, gerçek anlamda yapay zekânın hüküm süreceği bir toplum (U17).

Toplumun her alanında dijital dönüşümünün gerçekleştiği, teknoloji odaklı, yapay zekâ ve robotik sistemlerin akıllı yaşama tarzını oluşturduğu bir Toplum-5.0 olacaktır (U20).

Teknolojinin hayatımızın hükmedicisi değil fasilitörü olduğu, ahlaka, sanata, estetiğe ve felsefeye daha fazla odaklanan gelişmişlik seviyesi (U18).

Öte yandan Toplum-5.0 kavramını, “Cobot” ve “Cyborg” yapıları ile eşleştiren, insandan ziyade yapay zekânın hükmedeceği yönünde değerlendirmeler yapan uzmanlar da vardır.

Gelecek vizyonuna bakıldığında yine farklı bakış açıları ortaya çıkmaktadır.

İnsanların teknolojiyi daha bilinçli ve etik bir şekilde kullanması neticesinde ise yaşam kalitesi artacak, toplumsal sorunlar daha kolay çözümlenecek ve çevre korunması daha önemli bir hale gelecek diye düşünüyorum (U2).

Gelecekteki Toplum-5.0 yapısında, insanlar ve makineler arasındaki sınır daha da belirsizleşecek ve teknolojinin olumlu etkileri daha geniş bir kitleye yayılacaktır. Ayrıca, bireylerin yaşam kalitesini artırmanın yanı sıra, toplumun genel olarak sürdürülebilir ve dengeli bir şekilde gelişmesi ön planda olacaktır (U3).

Gelecekte ise makine sistemlerinin hayatımıza entegre olma seviyesinin iyice artacağı, toplumla tamamen bütünleşik bir yapı haline geleceği ve AI desteksiz alınan kararların giderek azalacağı kanaatindeyim (U23).

Gelecekteki “Toplum-5.0” tamamen entegre ve akıllı şehirlerin, sürdürülebilir enerji kaynaklarının, bireyler arasında yüksek derecede bağlantı ve veri paylaşımının hâkim olduğu bir toplumu temsil edebilir (U4).

Gelecekteki “Toplum-5.0”, insanların duvarlarını yıkmış, dijital olarak birbirleriyle daha bağlantılı olduğu bir dünyayı ifade edebilir. İnsan merkezli teknolojiler, doğanın korunması, toplumsal eşitlik ve etik kullanım bu toplumun temel taşları olabilir (U6).

Toplum-5.0, teknolojinin sürdürülebilir kalkınma hedeflerini gerçekleştirmek üzere misyon odaklı kullanımıdır. Gelecekte tanımı değişmeyecek ancak uygulaması genişleyecektir (U1).

Uzmanlar, gelecekte Toplum-5.0 kavramının, şu anki tanımına paralel olarak ilerleyen zamanda da yapay zekâ teknolojileri ile insan yararına ve etik biçimde amacına uygun yol alacağını hatta uygulama alanlarının ve fayda etkisinin bu çerçevede artacağını savunmuşlardır. Ancak, aşağıda cevaplarına yer verilen diğer uzmanlar ise; Toplum-5.0 gelecek versiyonuna biraz daha endişeli ve şüpheli bakmaktadırlar.

Gelecekteki Toplum-5.0 Bu büyük ölçüde gücün birkaç kişinin elinde kalmasına ya da daha eşitlikçi güç dağılımlarının ortaya çıkmamasına bağlıdır. İlki ise siberpunk distopyası olur. Eğer ikincisi olursa, o zaman refahın altın çağına gireceğiz (U9).

Tıp alanındaki teknolojik yenilikler arttıkça, bedenlerimizi makineler yardımıyla daha gelişmiş bir hale büründürmek olağan hale gelecektir. Gelecekte bir insan tamamen sağlıklı olsa bile çoğu kişinin daha hızlı ve daha güçlü olduğu bir dünyada cyborg oluşumlarına yönelebilir. Bu noktada bizi neyin insan yaptığına ve cyborg oluşumunun sınırlarının nerede olduğuna dair etik ve felsefi sorular gündeme gelecektir (U21).

“E-ticaret” tanımlamaları ve gelecek tahminleri de aşağıda sıralanmıştır.

E-Ticaret, ticaretin bilişim sistemleri yardımıyla gerçekleşmesidir. Farklı çeşitleri olmakla beraber amaç ticareti dijitalleştirmek ve fiziksel dezavantajlardan kurtarmaktır (U10).

E-ticaret, fiziksel olarak yapılan ticaretin, alım-satım ve ilgili faaliyetlerin internet üzerinden yapılmasıdır (U22).

Bence E- Ticaret, fiziksel pazar yerlerinde gerçekleştirilen süreçlerin mümkün olduğunca online kanallarda gerçekleştirilmesidir (U23).

“E-Ticaret” fiziksel mağazaların yerini almış ve online platformlarda ürün ve hizmetlerin ticaretinin yapıldığı bir ekonomik modeldir (U4).

Görüldüğü üzere; çoğu uzman E-ticaret kavramını, ticaretin bilişim sistemleri ve online kanallar üzerinden seyrettiği, fiziksel koşulların dezavantajlarından arındırılmış dijital bir ticari olgu olarak ifade etmiştir. Bazı uzmanlar ise, aşağıdaki tanımlamaları ile e-ticaret kavramına farklı bir değerlendirme getirmiştir.

Kısa vadede yazarlık, reklamcılık ve tasarım artık insan mesleği olmaktan adım adım çıkacağı için seri bir üretimden bahsedebiliriz. “Temel ürünü seç (örneğin ayakkabı), sevdiğin tipleri örnek olarak göster, tasarlat ve satın al, eve gelsin” gibi bir senaryo ile kişiye özel üretim hacminde yüksek büyüme olabilir (U13).

“E-Ticaret”, sadece bir alışveriş platformu olmasının ötesinde, tüketici deneyimlerini dönüştüren bir ekosistemdir (U6).

E-ticaret kavramının gelecek versiyonunda ise; çoğu uzmanın ortak paydada bulunduğu noktalar olurken fikirlerinin çakıştığı durumlar da mevcuttur.

Aşağıda yorumlarına yer verilen uzmanlar, e-ticaretin gelecekte fiziksel ticaretin hacmini bir hayli geçerek standart ticaret kavramına evrileceğini dile getirmiştir.

Gelecekteki E-Ticaretin şu anki ticaretin yerine geçeceğini belki de E ön ekinden kurtulacağını düşünüyorum. Yani ticaret söyleminin karşılığı haline geleceğini düşünüyorum. Ayrıca yeni teknolojilerin (VR, AR vb.) karma bir gerçeklik üzerinden işlevine devam edeceğini düşünüyorum (U10).

Gelecekte daha da zenginleşerek ve ek fonksiyonlarla fiziksel ticaretin hacmini geçeceğini düşünüyorum (U22).

Ayrıca; söz konusu görüşlere ek olarak, ilerleyen zamanlarda e-ticaretin, sanal ve artırılmış gerçeklik ile daha fazla teknolojik unsurlar üzerinden daha çok kişiselleştirilmiş, çok daha hızlı ve otonom teslimat seçenekleri içeren, çok boyutlu ve işlevli bir hale dönüşeceğini savunan uzmanlar da aşağıda yorumlarıyla sıralanmıştır.

Gelecekte ise teknolojinin de gelişmesi ile birlikte müşterinin sadece görme değil birçok duyu organına hitap eden ve müşterinin anlık karar verme hatalarının önüne geçecek sistemlerin gelişerek bu sürece dahil olmasını bekliyorum (U23).

Gelecekteki “E-Ticaret”, daha fazla özelleştirilmiş ürün ve hizmet sunma, sanal gerçeklik tabanlı alışveriş deneyimleri ve anında teslimat gibi teknolojik yeniliklerle zenginleşebilir (U4).

Gelecekte “E-Ticaret”, sanal ve artırılmış gerçeklikle daha zenginleşmiş alışveriş deneyimleri, YZ destekli kişiselleştirme ve sürdürülebilirlik odaklı lojistik çözümler içerebilir. Ayrıca, tedarik zincirlerinin daha şeffaf ve izlenebilir olması beklenmektedir (U6).

Gelecekteki e-ticarette SuperApp’lerin rol alacağını düşünüyorum. Sanal gerçeklik, artırılmış gerçeklik ve YZ gibi teknolojiler, çevrimiçi alışveriş deneyimini hem arttıracaklar hem de kişiselleştirecekler (U21).

E-ticaretin gelecekteki tanımı muhtemelen teknolojik gelişmelere bağlı olarak evrimini sürdürecektir. Sürtükleyici çevrimiçi alışveriş deneyimlerini, gelişmiş kişiselleştirmeyi ve artırılmış gerçeklik ile sanal gerçekliğin daha fazla entegrasyonunu kapsayabilir. Ayrıca ödeme yöntemleri, lojistik ve veri analitiğindeki gelişmeler de e-ticaretin geleceğinin şekillenmesinde önemli rol oynayacak (U14).

Diğer yandan, e-ticareti, yapay zekâda bir değişim başlatacak derecede önemli gören uzmanlar olduğu gibi, bu görüşe karşı çıkan ve e-ticaretin, içerisinde barındırdığı YZ sistemleri sebebiyle toplumlar üzerinde yaratacağı sosyal bunalıma ve teknoloji kaynaklı kişisel alan müdahalelerine dikkat çeken görüşler de vardır.

Gelecekte e-ticaret...yani bireylerden ziyade bireylerle beraber toplum ekonomisini, ülke ekonomisini de değiştirebilecek bir rolü olduğunu düşünüyorum (U15).

Uzun vadede, günümüzde kullanıldığı anlamı ile bir “ekonomi” olacağını sanmıyorum. YZ’nin yaratacağı ilk etki “meslek sorunu” olacaktır. İnsan için bugüne kadar değerli olan tüm işleri önce yazılım ürünlerinin (pilotluk, avukatlık, doktorluk, vb.) sonra ise robotların (cerrahi operasyon, otomatik tarım, vb.) alması olası gözüküyor. Makineler ile çalışmadan üretim, sosyal buhranlar ve sonrasında “evrensel gelir” in kabulü yüksek ihtimalli bir yol gibi gözüküyor (U13).

“Yapay zekâ” tanımlamalarında ise, insan zekâsını taklit eden, veriyi analiz ederek öğreten, öğrenen, öneri sunan, sorunları çözüp kararlar alabilen hatta kendi kendini geliştirmesi sayesinde kapasitesini aşacağı düşünülen şekli üzerinde yoğunlaşan bakış açıları görülmektedir. Öte yandan, yapay zekâyı

entelektüel faaliyetlerin makinelere yaptırılması olarak değerlendiren yaklaşımlar da mevcuttur.

Yapay zekâ en basit anlamda insan zekâsının makineler tarafından taklit edilmesidir (U10).

İnsan beynini taklit etmek ve geçmek üzerine kurgulanmış, öğrenebilen algoritmalarıdır (U18).

İnsanlara özgü davranışları taklit ederek çalışan bilgisayar sistemlerinin insan gibi düşünmesini, öğrenmesini ve eğitilebilmesini sağlayan bir bilim dalıdır (U20).

Yapay Zekâ, veriyi analiz ederek öğrenen, bunu yine analiz ederek öğreten veya öneri veren, diğer yanda sorunları çözebilen ve karar alma yeteneği olan bir dijital zekâ (U2).

Yapay zekâ eşsiz kararları da alabilen ve öğrenebilen makine sistemleridir (U23).

Bana göre gerçek yapay zekâ bilinçli, farkındalığı olan, kendi kendisini geliştirebilen yapay zekâdır (U17).

Yapay zekâ, gelişmiş algoritmalar sayesinde entelektüel faaliyetlerin makinalara yaptırılmasıdır (U19).

Yapay zekâ şimdilik sadece bir "kelime makinesi" (U13).

Yapay zekâ ile ilgili gelecek perspektifine bakıldığında ise; çoğu uzmanın yapay zekâ sistemlerine doğal yeteneklerin, duygusal zekânın, yaratıcılığın, karmaşık sorunlara getirilen çözümlerin, etik kavramının ekleneceğini düşündükleri görülmektedir. Söz konusu uzmanlar tarafından böyle bir çerçevede konumlandırılan yapay zekâ; daha insansı ve içselleştirilip daha kolay benimsenen bir sistem olarak yorumlanmıştır.

Gelecekte yapay zekâ, daha fazla kendi kendine öğrenebilir bir hale gelebilir. Bu beni korkutsa da heyecanlandırıyor. Çünkü, duygusal zekâ gelişimine sahip bir yapay zekâ, çok efektif şekilde kullanılabilir. İnsan benzeri etkileşim kurabilen bir yapay zekânın, e-ticarette potansiyel alıcıya sunabileceklerini hayal etmek bile güzel (U2).

Gelecekte yapay zekânın duygusal zekâyla birleşeceği ve farklı mekanizasyonların duygusal olarak insan oğlunun, diğer canlıların hayatında olumlu ve olumsuz büyük yer kaplayacağı, insan oğlunun haz ve acıyı yapay ve duygusal zekânın ürünü olan mekanizasyonlardan yaşayacağı düşüncesindeyim (U7).

Yapay zekâ şimdilik sadece bir "kelime makinesi". İleride diğer sensör bilgileri (koku, tat ve diğer) ile birleşince insan ile aradaki ayırım azalacaktır (U13).

Gelecekte yapay zekânın artık bir iş arkadaşımız, okul arkadaşımız veya sevgilimizin yerini alacağını düşünüyorum. Belli bir kalıp içerisinde kalmayacağımı hayatın tüm noktalarına etki edeceğini ve içselleştirileceğini düşünüyorum (U10).

Yapay zekâ bilinçli ve otonom bir yapı kazanırsa (kendi inşa eden, yeni şeyler yapan), hızından ve kapasitesinden dolayı tehlikeli hale gelebilir. Ancak ben iyimser taraftayım, hayatımızı kolaylaştıracak güçlü bir araç olacağını düşünüyorum (U22).

Eş zamanlı olarak, yapay zekânın gelecekteki yörüngesi muazzam umutlar ve etik kaygılarla ortaya çıkıyor (U15).

Uzmanların bir kısmının yapay zekânın söz konusu gelişimini korkutucu ancak bir o kadar da güçlü ve heyecan verici buldukları, YZ sistemlerinin kontrol altında ve etik sınırlar içinde tutulduğu sürece herhangi bir tehlike arz etmediği kanısında oldukları da çıkarımlar arasındadır.

Öte taraftan, aşağıda beyanına yer verilen bir diğer uzmanın da konuya diğer uzmanlar kadar iyimser bir yaklaşım sergilemediği görülmektedir.

Gelecekte süper yapay zekâ insanların başarısız olduğu alanlara tamamen hâkim olarak insanları her konuda geçebilir (U20).

B.2. İlişkiler

Katılımcılara söz konusu kavramlar arası ilişkiler ve ilgili olguların bağlantılarına ilişkin uzman soruları da yöneltilmiştir.

YZ, toplumun bir sonraki yinelemesini şekillendirmede baskın faktör olacaktır (U9).

Odak noktası insanın entegrasyonu olsa da yapay zekânın çoğu işte yanına olacağını veya yardımcı olacağını düşünüyorum. Toplum-5.0 Modelinde yapay zekâ önemli bir enstrümandır (U10).

Doğrudan ilişkilidir. Toplum-5.0'ın tanımını, insanların akıllı sistemlerle iç içe yaşadığı bir düzen olarak yapmıştık. Bu sistemleri “akıllı” kılan en büyük unsur Yapay Zekâ olacaktır (U19).

Toplum-5.0 AI ile mümkün (U21).

Toplum-5.0 ve yapay zekâ birbirini tamamlayan kavramlardır. Bence Toplum-5.0 kavramının ana unsurlarından biridir (U23).

Yapay zekâ Toplum5.0 'a erişebilmemiz için bir fasilitördür (U18).

Toplum-5.0 yapısını yapay zekâ oluşturacaktır. Yapay zekânın entegre olmadığı Toplum-5.0 çalışmasının başarılı olması mümkün olmayacaktır (U20).

Toplum-5.0 ve yapay zekâ birbirleriyle insan faydası odağında iş birliği içerisinde diyebilirim (U12).

Yapay zekâ sistemlerinin Toplum-5.0 konjektöründe ana unsur olarak değerlendirildiği hatta Toplum-5.0 hedeflerine ulaşmada kritik derecede önemsendiği belirtilmiştir. Öte yandan; Toplum-5.0 ve olası diğer ilgili kavramların yapay zekâdan ziyade yapay bilincin var olmasıyla yarar sağlayacağını belirterek yapay zekâyı bu anlamda atıfta bulunan uzman da vardır:

Gelecekte toplum kavramının yapay bilinç üzerinde şekilleneceği kanaatindeyim. Toplum-5.0, 10.0, 20.0 olabilir. Yapay bilinç olmadan yapay zekâ olamaz ve şu an gerçek anlamda yapay zekânın yakınında bile değiliz (U17).

İlişkiler başlığı altında uzmanlardan yorum alınan bir diğer ikili ise; “E-ticaret ile Yapay Zekâ” kavramlarıdır.

E-ticaretle ilgili de zaten yapay zekânın kullanımı, özellikle büyük sistemler için düşündüğümüzde olmazsa olmaz bir konumda (U8).

YZ, e-ticaret platformları için birçok alanda değer yaratma potansiyeline sahiptir. Yapay zekânın e-ticaretteki bu rolü, rekabetin artması ve tüketicilerin beklentilerinin yükselmesiyle birlikte daha da önem kazanmaktadır. Bu nedenle, e-ticaret platformları yapay zekâyı daha etkili bir şekilde entegre etmek için sürekli yenilikler ve yatırımlar yapmaktadır (U3).

“E-Ticaret ve Yapay Zekâ”, gelecekte daha zengin alışveriş deneyimlerini mümkün kılarak yakından ilişkilidir. YZ, alışveriş sitelerindeki önerileri geliştirerek ve tedarik zinciri yönetimini optimize ederek rekabet avantajı sağlayabilir (U4).

Yapay zekâ birden fazla alanda e-ticareti iyileştirebilir (U19).

Çoğu uzman YZ kavramını, e-ticaret sektörü içerisinde vazgeçilmez, değer yaratma potansiyeli olan, ciddi stratejik ehemmiyete sahip bir kavram olarak görmüştür. Ayrıca, YZ teknolojilerinin işlevselliğinin yanında pragmatik yönlerine de vurgu yaparak YZ sistemlerinin birçok işlevi üzerinden bu kanıya varmışlardır.

Öte yandan, konuya tamamen farklı bir açıyı yaratarak, söz konusu iki kavramın karşılıklı bir yarar ilişkisinden çok karşılıklı bir yarışa sürükleneceğini belirten bir uzman da olmuştur.

E-ticaret, yapay zekâ ile tüm ürünler arasından, yapay zekânın değerlendirmesine göre en iyi olabilmeye yarışına dönebilir. SEO yarışı gibi (U13).

Uzmanların değerlendirdikleri bir diğer ilişki durumu ise, “Toplum-5.0 ve E-Ticaret” arasındaki ilişki olup aşağıda bazı dikkat çekici yorumlara yer verilmiştir.

Şu anda tüm ticaret kavramı toplumun bir sonraki versiyonunda dönüşecek (U9).

Eğer etik ve sorumlu teknoloji kavramlarını yok saymadan ilerleyebilirse e-ticaret, Toplum-5.0 için kolaylaştırıcı etken olur (U18).

Toplum-5.0’ın odağında insanın olduğu düşüncesiyle E-Ticaretin bir hazırlık aşaması, insanın dijitalleşmesine yönelik bir öncül güç olduğunu düşünüyorum (U10).

E-ticaret, Toplum-5.0’ı destekleyen unsurlardan biridir (U19).

Toplum-5.0 ve E-Ticaret birbirinin gelişimini tetikleyen kavramlardır (U23).

“Toplum-5.0” ve “E-Ticaret” daha fazla dijitalleşmiş toplumlar ve çevrimiçi ticaretin artmasını teşvik eden iki önemli kavramdır (U4).

Toplum-5.0 ve e-ticaret kavramlarının birbirlerini destekleyici, tetikleyici ve kolaylaştırıcı şekilde bağlantılı kavramlar olduğu ifade edilmiştir. Ancak, aşağıdaki uzman fikirleri göz önüne alındığında; birkaç çözüm önerisi bulunsa da söz konusu ilişki varlığı ve aralığının beklenenden az olduğu görülmektedir.

E-ticaret ile Toplum-5.0 arasındaki bağlantı daha az yaygın olabilir ancak Toplum-5.0 ilkeleri ilgi kazandıktan muhtemelen büyüyecektir (U14).

E-ticaret, daha önceye dayanan bir kavram olması itibarıyla çok yakın ilişkide değildir. Teknolojiyi misyon-odaklı kullanarak sürdürülebilirlik hedeflerini gerçekleştirmeye yönelik uygulamaların e- ticaret için de kurgulanması bu ilişkiyi güçlendirecektir (U1).

Uzmanların değerlendirdiği bir diğer ilişki ise; Toplum-5.0, e-ticaret ve yapay zekâ üçlemesinin birbirleri ile olan ilişkisidir. Aşağıda önem arz eden bazı uzman görüşleri sıralanmıştır.

Yapay zekânın ayrılmaz bir parçası olduğu endüstrilerde YZ, Toplum-5.0 ve e-ticaret arasında güçlü bir bağ vardır; çünkü YZ bu alanlarda inovasyonu teşvik etmek için kullanılır (U14).

Teknoloji ilgili kişiler ve akademisyenler dışında böyle bir bağlantı kurulduğunu düşünmüyorum. E- ticaret çok daha basit bir kavram ve diğer iki kavramı duymamış insanlar bile olabilir (U10).

Toplum 5'in, Yapay zekâ ve e-ticaretle ilişkilendirilme oranının çok daha düşük olduğunu düşünüyorum (U1).

Finans sektörü e-ticaret ile Yapay Zekâyı oldukça yüksek bir seviyede ilişkilendirebiliyor ancak uygulamalarda alınacak yol var. Toplum-5.0 ile ilişkilendirme ise henüz oldukça düşük seviyede (U19).

Uzmanların çoğunlukla söz konusu kavramları birbirleri ile güçlü bir şekilde ilişkilendirdikleri ve her bir kavramın göstereceği gelişmeyle birlikte ilişkilerinin de pekişeceğini düşündükleri görülmüştür. Ancak; bazı uzmanların, bu savın tersi yönünde kavramların elle tutulur bir ilişkide olmadığını hatta kavramların anlam karmaşası içinde kaotik bir hal aldığını savdukları da tespit edilmiştir. Öte yandan, kavramları birbiri ile ilişkilendiren uzmanların bir kısmının, böyle bir ilişki yorumu yapsalar da ortak kanı olarak Toplum-5.0 kavramının diğer iki kavrama nazaran daha düşük seviyede bir bağlantıya sahip olduğu fikrine destek verdikleri anlaşılmıştır.

B.3. Farkındalık

Katılımcılardan kavramların ilişkilerine yönelik yorumlar alındıktan sonra söz konusu üç kavrama yönelik farkındalık durumuna ilişkin fikirleri de istenmiştir. Bu sorularla amaç hem bilir kişilerin hem sektörün hem de kavramların temas ettiği tüm kesimlerin farkındalık seviyesini ve duruma ilişkin yorum düzeylerini kavrayabilmektir. Söz konusu çerçevede, öncelikle uzmanların “Toplum-5.0” farkındalığı ve ilgili yorumları aşağıda sıralanmıştır.

Toplum-5.0'in henüz çok yeni ve olgunlaşmamış bir kavram olduğunu ve farkındalığın yeterli olmadığını düşünüyorum (U19).

Toplum-5.0 farkındalığı ile alakalı denebilir ki Türkiye'nin gündemindeki konulara baktığımızda geleceğe dönük olmaktan çok uzakta, hatta geçmişe doğru gidiyor (U22).

Sektörün ve tüketicinin Toplum-5.0 kavramı üzerindeki farkındalığının aşırı yüksek olduğunu düşünmüyorum (U12).

Ama Toplum-5.0'da yine ulusal bir çerçevede farkındalığın artması gerektiğini ifade edebilirim (U12).

Toplum-5.0 kavramının henüz tam anlamıyla anlaşılmamış bir kavram olması sebebiyle farkındalık düzeyinin de az olduğu ya da belirli bilir kesimlerce farkındalık yaşandığı anlaşılmıştır.

Aşağıdaki uzmanlara göre ise Toplum-5.0 farkındalığının giderek arttığı, sektörün ve teknolojik gelişmelerin gerektirdiği şekilde bir ivmelenme yaşandığında ve etik çerçeve ile gereksinimlere ihtimam gösterildiğinde söz konusu farkındalık ve bilincin genişleyeceği aynı zamanda hayatın doğal sirkülasyonu içinde bu farkındalık halinin kendi kendine ortaya çıkacağı olgusu da ifade edilmiştir. Ayrıca; bu bağlamda Toplum-5.0 farkındalık seviyesinin söz konusu parametrelerin olgunluk derecelerine bağlı olarak belirleneceği ve ilerleyeceği kanısı da ortaya çıkmıştır.

Farkındalık düzeyi olarak, dijital reklamcılık sektörü “Toplum-5.0” kavramının farkında, ancak bu dönüşümün tam potansiyelini anlama ve uygulama konusunda daha fazla çalışma yapması gerekebilir. YZ ve dijital reklam etiği konularına daha fazla odaklanmak, sektördeki farkındalığı artırmak ve daha sürdürülebilir dijital reklamcılık uygulamaları geliştirmek için önemlidir (U6).

Sektörümüz ve tüketici, “Toplum-5.0” kavramına olan farkındalığı, sektörün teknolojik olgunluğuna ve tüketicilerin teknolojiye ne kadar aşına olduklarına bağlı olabilir. Sektörümüz, “Toplum-5.0” kavramını benimseyerek iş süreçlerini daha verimli hale getirebilir (U4).

Toplum 5.0’in bilinirlik düzeyi sektöre ve bölgeye göre değişebilmektedir. Teknolojik olarak gelişmiş sektörlerde daha yüksek bir farkındalık düzeyi vardır (U14).

Sektörümüzdeki tüketicilerin yani endüstriyel işletmelerin “Toplum-5.0” kavramına olan farkındalığı, sektördeki dijital dönüşümün hızına bağlı olarak değişiklik gösterebilir. Ancak, bu kavramın iş sağlığı ve güvenliği, çevre ve proses süreçlerinin dijitalleştirilmesi konusunda nasıl bir katkı sağlayabileceği konusunda bir bilinçlenme söz konusu olmalıdır (U3).

Toplum-5.0 farkındalığı, alanı bu şekilde farklı düşüncelere ayırmış olsa da uzmanların “E-ticaret” farkındalık kavramına ilişkin düşünceleri, tek bir çatı altında birleşmiştir. Söz konusu ortak kanı, e-ticaretin yaşanan gelişim ve dönüşümlere paralel olarak hemen hemen her alanda farkındalık yarattığı ve yaratacağı, bu farkındalığın zamanla daha da artacağı yönünde olmuştur.

Sektörümüz ve tüketici, “E-Ticaret” kavramını daha iyi anlamış olabilir. “E-Ticaret”, iş dünyasında ve tüketici alışkanlıklarında büyük bir değişim yarattı ve gelecekte daha da büyüyecektir (U4).

E-ticaret noktasında, pandemi dönemi ile birlikte bu farkındalığın artmaya başladığı, bazı alışkanlıkların olumlu yönde geliştiği söylenebilir (U20).

Sektör ve tüketicinin e-ticaret kavramı üzerindeki farkındalığı bence yüksek... Ama uluslararası düzeyde farkındalığın daha yüksek olduğunu düşünebiliriz (U12).

E-Ticaret artık hayatımıza iyice nüfuz etmiş durumda. Tüm kesimlerin farkındalığının oldukça yüksek olduğunu düşünüyorum (U19).

Dijital reklamcılık sektöründe “E-Ticaret” kavramına olan farkındalık oldukça yüksektir, çünkü dijital reklamcılık ve e-ticaret birbiriyile yakından ilişkilidir (U6).

YZ farkındalığı, Toplum-5.0 farkındalığına benzer şekilde hem olumlu hem de olumsuz yönde yorumlar almıştır. Uzmanların bir kısmı, YZ kavramına ilişkin farkındalığı kayda değer ölçütler eşliğinde yeterli ve yüksek bulurken, çoğunluğu ise; söz konusu farkındalık ve bilinç oranının, dijital okuryazarlık, algoritmik düşünce yapısı eksikliği ve etik kaygılar gibi olgulara bağlı olarak bir hayli düşük olduğunu belirtmiştir. Aşağıda, uzmanların ilgili yorumları olumlu ve olumsuz olarak sırasıyla verilmiştir.

Türkiye’deki e-ticaret şirketlerinin yapay zekâ potansiyelinin farkında olduğunu düşünüyorum. Tüketici tarafında ise belli bir oranda e-ticarete yapay zekâ kullanımına dair farkındalık olduğunu düşünüyorum (U22).

Sonuç olarak, sektörümüzde “Yapay Zekâ” kavramına olan farkındalık yüksektir (U3).

Finans sektörünün Yapay Zekâ kavramı farkındalığı oldukça yüksektir. E-ticaret ile ilişkili farkındalığı da oldukça yüksek iken, Toplum-5.0 ile düşüktür (U19).

Finans sektöründeki yapay zekâ uygulamaları ve farkındalığı yüksek olmakla beraber gündün güne artmaktadır. Tüm bu çalışmalar Toplum-5.0'ı ve E-ticareti destekler niteliktedir (U23).

Bence, sektörümün yapay zekâ konusundaki farkındalığı artıyor (U6).

Bilinirlik çok var, farkındalık ne kadar var dersiniz bence çok yüksek seviyede değil. Yapay zekâyla ilgili de bağlayacak olursak, yapay zekânın ihlalleri sınırları da dikkat etmemiz gereken unsurlardan. Bunların ne olması gerektiği hem tüketici hem kullanıcı için hem de uygulayıcı ve üretkenler için önemli. Ayrı ayrı belki de bunları değerlendirmek gerekir. Çünkü üreten kişiler de farkında değil (U8).

Öte yandan, yapay zekâ farkındalığının varlığından bahseden uzmanların, bu durumu “ChatGpt” algoritmasına bağladığı da görülmüş, aşağıda cevaplarına yer verilmiştir.

Bu konuda da ChatGPT' nin önemli bir etkisinin olduğunu düşünüyorum. Ciddi bir farkındalık yarattı. Daha önce filmlerde gördüğümüz bazı şeylerin gerçekleştiğine dair bir örnek olarak karşımıza çıktı. Yoğun ilgi farklı üretici yapay zekâ araçlarının oluşmasını sağladı (U10).

Ancak son dönemde özellikle chatGPT ile birlikte yapay zekâ sıradan insanların da gündemine girdi ve nelerin mümkün olabileceğini çok iyi gösterdi. Artık ürün yorumlarını yapay zekânın değerlendirdiğini, chatbot'ların arkasında yapay zekânın yaygınlaştığını ortalama düzeydeki insanlar artık biliyordur diye düşünüyorum (U22).

Son olarak, uzmanlardan “Yapay Zekâ Etiği ve İhlalleri” ile ilgili farkındalık yorumları istenmiştir. Bir kısım uzman, etik noktasına önem verilerek ve çaba sarf edilerek mevcut farkındalığın daha da artabileceğini savunurken diğerleri; söz konusu farkındalığın bir hayli düşük olduğunu, her kesimin aynı derecede bilinçli bir konuma geçemediğini belirtmiş, sebep olarak da yapay zekâ algısının, dijital okuryazarlığın ve gerekli yasal dayanakların az olması öne sürülmüştür. Uzmanların söz konusu olumlu ve olumsuz yorumları sırasıyla aşağıda belirtilmiştir.

Dijital reklamcılık sektörü, Yapay Zekâ etiği konularına oldukça duyarlıdır ve bu etik ilkeleri koruma konusunda çaba gösterir. Tüketiciler de giderek daha fazla Yapay Zekâ etiği konusunda bilinçlenmektedirler (U6).

Müşterilerimiz ve iş ortaklarımız, yapay zekâ etiği konusunda oldukça bilinçli. İş sağlığı ve güvenliği sektöründe faaliyet gösteren birçok kuruluş, bu konuda sürekli bilgilendirme ve eğitimler düzenlemekte ve bu sayede tüketicinin farkındalığı artmaktadır (U3).

Bankacılık/Finans sektöründe farkındalık yüksektir ancak ihlal önlemlerinin çoğu sektörlerle ilgili olmayıp AI, Sektör ve Politika Bağlantısı üzerinden ülke ve dünya genelinde hükümetlerin yapması gereken konulardır (U16).

Finans sektöründe finansal araçlara her kesimin eşit erişiminin sağlanması odağında, kullanılan yapay zekâ gereçlerinin etik kurallara uyması konusunda farkındalığın oldukça yüksek olduğunu söyleyebilirim. Ancak yasal olarak güvencesi henüz bulunmamaktadır. E-ticaret ile ilgili ürün/hizmetlere erişim ve adil ücretlendirme noktalarında etik kurallar önem arz ediyor (U19).

Farkındalık yüksek fakat yapay zekânın yeni yükselişi, yapabildiklerinin ve sınırlarının çok hızlı genişlemesinden kaynaklı olarak farkındalığı yüksek tutmak için çaba sarf etmek gerekli. Yapay zekâ etiği çalışmalarının da bu noktada toplumu olası olumsuz etkilerden koruyacak yegâne unsur olduğunu düşünüyorum (U23).

Ülkemizde bu farkındalık oranı çok düşük (U20).

Yeterli seviyede olmadığını düşünüyorum (U22).

Diğer yandan, yapay zekâ etiği kavramı, gelecekte de devam edecek kritik bir zorluk olarak görülürken, özellikle eğitime önem verilmesiyle farkındalığın arttırılabileceği de düşünülmektedir.

Toplum-5.0 konusuna oldukça yakın bir alanda çalışmama rağmen bu alanda şimdiki dertlerimizin ötesinde bir öngörüde bulunamıyoruz. Şimdiki dertler ise, kişisel veri, veri hakları, fikri haklar ve yapay zekâ etiği (zararlı öneriler veya eylemler). Fikri haklar alanında, yapay zekâ modellerinin başka insanların fikri mülkiyetindeki ürünlere bakarak ürettiği ürün, fikir, eserlerdeki tartışma biraz daha sürecektir (U13).

Yapay zekâ etiği alanında “Yapay zekâ etiği ihlali” kavramı kritik bir zorluk olarak ortaya çıkıyor. Bu tür ihlallere ilişkin farkındalık sektörler ve tüketiciler arasında farklılık göstermektedir. Yapay zekâyâ büyük ölçüde bağımlı olan endüstriler, etik kaygılara ilişkin farkındalığın artmasını sağlayabilir...Farkındalığı artırarak ve bu etik zorlukları ele almak için eğitim ve öğretim girişimleri merkezde yer alıyor (U15).

B.4. Geleceğe Dair Beklentiler

Uzmanlardan “Toplum-5.0, E-ticaret ve Yapay Zekâ” kavramlarına ilişkin gelecek beklentilerini de ifade etmeleri istenmiştir.

Bu beklentiler arasında pozitif görüşlerle birlikte negatif görüşler de bulunmaktadır.

Önemli pozitif etkileri olacaktır. Ancak negatif anlamda toplumun bir kesimini saf dışı bırakabilir ve yalnızlaştırabilir (U10).

Teknoloji ve inovasyon daha da gelişecek. Sürdürülebilirlik artacak. Bununla birlikte, gizlilik ve güvenlik konularında endişeler doğacak. Teknolojiye erişenler ile erişmeyenler arasında dijital uçurum denilen durum yaşanacak. Yapay zekânın gelişmesi ile de çalışan toplumdaki dönüşümler ve iş kayıpları olacak (U2).

“Toplum-5.0” kavramının geleceğinden, daha fazla dijitalleşme ve teknolojik entegrasyon bekliyorum. Artıları, daha fazla veri paylaşımı ve çevresel sürdürülebilirlik gibi faktörleri iken, eksileri, veri gizliliği ve güvenlik endişelerini de içerebilir (U4).

Uzmanlar, Toplum-5.0 kavramı ile gelen insan dostu teknolojik pozitif etkilere farklı açılardan dikkat çekmişlerdir. Ancak ilgili toplum felsefesinin toplumun bir kısmını ve kültürünü ekarte edebileceği; dijital, sosyal ve ekonomik uçurumlar yaratabileceği, tanımları değişse ve toplumsal direnç sebep olsa da meslekleri yoğun erozyona uğratacağı ve özellikle kişisel mahremiyet, veri, gizlilik ile siber güvenlik alanlarında tahribata yol açarak etik kaygıları tetikleyeceği de savunulmuştur.

Öte yandan, bazı uzmanların Toplum-5.0 kavramının getireceği olumlu ve olumsuz yansımaları birtakım koşullara bağlayarak değerlendirdikleri de fark edilmiştir. Koşul olarak sunulan unsurlara bakıldığında, teknolojik dönüşüm farkındalığı ve buna yönelik çaba, fırsatlara erişimde denge, insana fayda ve toplumların bu yöndeki tercihleri şeklindeki ölçütler olarak bulunmuştur.

Toplum-5.0, teknolojik dönüşümün şekillendireceği ve bizim peşinden koştuğumuz bir gelecek yerine; teknolojik dönüşümü araç olarak kullanarak kendimizin inşa ettiği sürdürülebilir bir gelecek vizyonu. Böyle bir farkındalık ve çaba içerisinde olan toplumlar kazanacak, olmayanlar teknolojik dönüşümün olumsuz etkilerine maruz kalacak (U1).

....eğer yüksek teknolojiye erişim dengesiz olursa bir kısım nüfusun refah seviyesini artırırken diğer kesimlere sağladığı faydanın göreceli olarak geri kalma ihtimali de var (U19).

Bu büyük ölçüde bir siberpunk distopyasının yaratılmasına izin verip vermememize bağlı (U9).

Bu konuda artısı elbette teknolojinin her zaman için insan faydasına kullanılması ve insan medeniyetini ve insanın iyi bulunma düzeyini artırması. Dolayısıyla daha iyi, daha sürdürülebilir bir geleceği ve dünya ve evren noktasında fayda getirebileceğini düşünebiliriz (U12).

Ayrıca; Toplum-5.0 ideolojisinin artı ya da eksi yönlerinden ziyade, geleceğe dair yorumlarını topluma ait tanımlamalar ve değerlerin değişimi üzerinden yapan uzmanlar da olmuştur ve aşağıda bu ifadeler yer verilmiştir.

İnsanlık çok daha optimize olurken şu anda sahip olduğumuz tanımdan uzaklaşacağımız kesin gibi duruyor (U23).

Kısa vadede, her şey aynı fakat daha kolay olacakken, uzun vadede tüm değerlerimizin değiştiği bir geleceğe açık olmak gerekiyor (U13).

“E-Ticaret” konusunda, uzmanların çoğunun Toplum-5.0 bağıntılı ifadelerine benzer açıklamalarda bulunduğu ve teknolojik gelişmelerin getireceği artı ve eksileri, bu bölümde e-ticaret kavramına uyarlayarak değerlendirdikleri görülmüştür. Aşağıda öncelikle ilgili kavrama ilişkin olumlu görüşlere yer verilmiş ve söz konusu olumlu unsurların çoğunlukla e-ticaretin çoğu kesim tarafından bilinen “kişiselleştirilmiş alışveriş deneyimleri, daha hızlı ve kolay teslimat, hizmet/ürün erişimi, daha fazla inovasyon ve sürdürülebilirlik, küreselleşme ve ekonomik kâr ile canlılık” gibi etmenler olduğuna işaret edilmeye çalışılmıştır.

E-Ticaret kavramının geleceğinde daha hızlı teslimat, daha fazla kişiselleştirme ve sürdürülebilirlik ön plana çıkabilir. Artıları, müşteri deneyiminin iyileştirilmesi ve küresel erişim sağlamasıdır (U4).

Yapay zekâ ve büyük veri analizi ile e-ticaret platformları, kullanıcılara özelleştirilmiş alışveriş deneyimleri sunabilir. Bu, kullanıcıların ilgi alanlarına göre ürün önerileri almasını sağlar (U3).

E-Ticaretin geleceğinde, e- ticaretin doğasında olan bazı durumların aşılabileceğini yeni teknolojilerin insan ihtiyaçlarına yönelik inovasyonlar yapacağını görüyorum (U10).

İleride artırılmış gerçeklik gibi teknolojilerin kullanılmasıyla e-ticaret gelecekte daha güçlü bir şekilde hayatımızda yer alacaktır. Artısı, istenilen mal ve hizmetlere erişimin kolaylaşması ve ekonominin canlanması olacaktır (U19).

Artısı açısından baktığımızda alışveriş sürecimizin daha hızlı ve kolay oluyor olması olacak (U20).

Kolay ve hızlı ürün erişimi, maliyet/zaman avantajı sağlaması olumlu (U22).

E-ticaret kavramının gelecek vizyonunu olumlu yönleriyle ele alan uzmanların çoğu, olumsuz yönlerine de dikkat çekerek bu olumsuzlukların daha çok kişisel veri ihlalleri, siber saldırılar, güvenlik ve etik endişeleri etrafında

toplandığını ifade etmişlerdir. Ayrıca; gelecekteki e-ticaretin, tüketim oranını arttıracığı, her türlü çevresel kirliliğe yol açacağı da bazı uzmanların görüşleri dahilindedir. Toplum-5.0 yorumlarında da rastlanmış olan, kavramların getirmiş olduğu yenilik ve rekabete ayak uyduramayan kesimlerin ekarte edileceği savı, bu kavramda da bir uzman tarafından ele alınmıştır. Hatta yine aynı uzman tarafından, e-ticaretin geleceğe getireceği olumsuz durumlardan birinin, görme hariç diğer duyu işlevlerimizin eksikliği olarak görülmüş, başka uzmanlar da e-ticaretin gelecekte tembelliğe sebep olacağını belirtmiştir.

Bununla birlikte, daha rekabetçi bir piyasa oluşacak ve zayıf oyuncular kaybedecek. Yine veri güvenliği ile ilgili sorunlar oluşabilecek. Lojistik sorunları yaşanabilecek. Ambalaj atıkları sürdürülebilirliğe engel olabilecek. Görme hariç, diğer deneyimleme (dokunma, koklama, tatma vs.) eksikliği oluşacak (U2).

E-ticaret platformları, kullanıcılardan büyük miktarda kişisel ve finansal bilgi toplar. Bu, veri ihlalleri ve siber saldırılara karşı potansiyel bir risk oluşturur (U3).

Ancak rekabetin artması, güvenlik endişeleri ve müşteri hizmetleri gibi zorlukları da beraberinde getirecektir (U6).

Ancak gizlilik endişeleri gibi zorluklar değişkenleri ve kısıtlamaları beraberinde getirerek bu büyüme denklemi karmaşık bir optimizasyon problemine dönüştürüyor (U15).

Eksisi daha fazla tüketime dayalı bir ekonomik sistemin oluşması olabilir (U19).

Tüketimi artırıcı etkisi negatif. Ayrıca paketleme ve kargo kaynaklı çevresel etkileri negatif (U22).

Nakliyeden kaynaklanan karbon ayak izi de dahil olmak üzere e-ticaretin çevresel etkisi, ele alınması gereken bir sorun olabilir (U14).

Eksi yönü insanların hareket etme becerilerinin zayıflıyor olacağıdır (U20).

Etik ve sorumluluk çerçevesinde gelişmeye devam ederse teknoloji, güzel günler bekliyorum. Bu kolaylaştırma insan beynini tembelliğe iterse negatif yanı (U18).

Bununla birlikte bazı uzmanlar, gelecek yıllarda e-ticaretin geleneksel ticaretin önüne geçip formları değiştireceği, ticaretin tamamen elektronikleşeceği fikrini savunmuş ve söz konusu bu dijitalleşmeye esir olunabileceği de belirtmiştir. Öte yandan; çoğu uzmana göre, tümüyle dijitale dönmesi beklenen ticaret konusuna ilişkin, bir uzmanın tam tersi görüşte olduğu, başka bir uzman da e-ticaretin gelecek vizyonunu ya büyük bir değişim ya da büyük bir yok oluş şeklinde değerlendirdiği de görülmüştür.

Otuз yıl sonra ticaretin bugünkü haliyle kalmayacağını düşünüyorum (U9).

E-ticaretin tüm ticari faaliyetler içindeki payının olanca hızıyla artarak niş alanlar haricinde geleneksel ticaretin artık çok yer bulamayacağını düşünüyorum (U23).

Global Pazar genişleyecek. Kişiselleştirme daha çok hayatımıza girecek. Tasarımlar gelişecek. Veriler daha iyi işlenebilecek. Pazarlama kanalları daha farklılaşacak. Ticaretin e-ticarete kayması ile işletme maliyetleri azalacak (U2).

Distopik filmlerde, dizilerde gördüğümüz gibi e-ticaret veya gelecekteki bu ticaret formuna kendimizi kaptırırsak tüketici toplumu düzeyi anlamında bu da bizi dönüştürebilir. E ticaretin veya gelecekteki bu ticaretin esiri olabiliriz. Böyle bir acımasız yanı olabilir (U12).

Kullanıcıların istedikleri kanaldan ürünlere erişmesinin hala mümkün olacağını ve herhangi bir dezavantaj getirmeyeceğini öngörüyorum (U23).

Fiziksel e-ticaret için 3 boyutlu yazıcılar sayesinde fiziksel malzemenin dijital satışı beklenebilir. Dijital ticaret ise bahsettiğim “uzman” servislerine (tasarım, avukat, doktor, kişisel antrenör) yoğunlaşabilir. Artı ve eksiden ziyade bir değişimden bahsedebiliriz. Artı ve eksi kısmını tanımlamak çok zor (U13).

E-ticaret'in SüperApp'ler yardımı ile daha da hızlanacağını öngörüyorum. Ancak nakit kullanımı ve fiziksel ticaretin de neredeyse hiç bitmeyeceği kanısındayım (U16).

E-ticaret gelecekte ya zirve yapacak, alışılacagı her şey tekrar farklı bir boyut kazanacak ya da yok olup gidecektir (U7).

Uzmanların gelecek beklentilerine dair “Yapay Zekâ” kavramı öngörülerini sorulmuştur. Teknolojilerin en başta daha fazla otonom işlem, karmaşık sorunların çözümünde daha hızlı ve etkin inovasyon, daha akıllı prosesler, daha fazla verimlilik ve üretkenlik, değişen ve dönüşen iş alanları ile sektörlerin varlığı gibi katkılarından bahsedilirken uzmanlar söz konusu düşünebilen ve geliştirilebilen yapay zekâların insanlığın yanında yer aldığını ve lehine olacağını vurgulamıştır. Hayatı kolaylaştırdığına ve sonunda baskın zekâ haline geleceğine inanılan sistemlerin, bazı uzmanlar tarafından ölümsüzlüğü başarabilecek seviyeye gelmesi dahi beklenmiştir.

Teknolojik gelişmeler daha süratli olacak. Daha çok düşünebilen ve geliştirebilen zekâlar ile ilerleme hızlanacak. Özellikle sağlık sektöründe büyük değişimler olacak. Otonom işler insandan çıkıp, yapay zekânın yönetiminde olacak (U2).

Yapay zekânın otuz yıl içinde dünyadaki baskın zekâ haline gelmesini bekliyorum (U9).

Yapay zekâ odaklı kişiselleştirme, e-ticaretten sağlık ve eğitime kadar çeşitli alanlardaki kullanıcı deneyimlerini geliştirecektir. Yapay zekâ, sağlık hizmetleri, iklim değişikliği ve ulaşım gibi alanlardaki karmaşık sorunları çözerek inovasyonu desteklemeye devam edecek. Yapay zekâ tarafından desteklenen artan otomasyon, çeşitli süreçleri düzene sokarak verimliliği ve üretkenliği artırabilir (U14).

Yapay Zekâ kavramının geleceğinde daha karmaşık görevleri yerine getirme yeteneği ve daha fazla sektöre uygulanabilirlik bekliyorum. Artıları, daha fazla otomasyon ve daha iyi tahmin yetenekleri içeriyor (U4).

Yapay zekâ her gün yeni uygulamalarla karşımıza çıkıyor. Bunun artarak devam edeceğini düşünüyorum. Çoğu iş kolunun bu durumdan etkileneceğini ve başkalaşacağını düşünüyorum (U10).

Yapay Zekâ, gelecekte büyük bir etki yaratacak ve birçok sektörü dönüştürecek bir teknoloji olarak kabul ediliyor. Yapay zekânın geleceği hakkında bazı olasılıklar: Yapay Zekâ, ürünlerin ve hizmetlerin daha akıllı ve özgün olmasını sağlayacak (U6).

YZ her alanı kolaylaştırarak insanın yanında konumlanacaktır. Regülasyon tarafında da insanların koruyucu tedbirleri ile artıları yükselecektir (U16).

Transhümanizm odaklı yaklaşacak olursak ölümsüzlüğü yakalama noktasında önemli adımlar atabiliriz. Sağlığımız, ömrümüz artırılabilir gibi (U12).

YZ sistemlerinin uzmanlar tarafından ele alınan olumsuz taraflarından ilki ise istihdam sorunlarıdır. Her ne kadar yeni meslek alanlarına yer açılacak olsa da

söz konusu gelecek vizyonunda oluşacak mevcut iş ve bilgi kayıpları neticesinde ciddi anlamda bazı mesleklerin yok olma riski, çoğu uzmanın ortak görüşüdür. Bazı uzmanlar ise; konuya daha farklı bakarak, üretim ve yaratım sürdürdüğü sürece yapay zekânın herhangi bir endişe yaratmayacağını savunmuş ancak yine de ortak kaniya katılmıştır. Hem kontrol hem de otokontrol durumlarında yaşanacak herhangi bir problemin toplumsal erozyona, sosyal sıkıntılara yol açacağı düşüncesi ile birlikte uzmanların yoğun olarak ortak paydada birleştiği diğer olumsuz beklentiler ise, daha önceki kavramların analizinde de ortaya çıkan gizlilik, güvenlik ve adalet konularındaki tehlikeler ile kişisel veri ihlalleri, siber saldırılar ve etik kaygılar olarak belirlenmiştir. Söz konusu uzman görüşleri aşağıda sıralanmıştır.

Negatif yönü kontrol mekanizmaları açısından bir endişe yaratmakta. Ayrıca bazı işler için otonom bir sistem kurgusu üzerinden kullanıcıların o işlerden uzaklaşmasına ve bilgi düzeylerinin azalmasına neden olmaktadır (U10).

Bu da iş kayıplarına neden olacak. Süreçlerde verimlilik artacak. Diğer yandan, veri ihlalleri korkusu nedeni ile endişeli durumlar doğacak. Eğer duygusal zekâ gelişmezse, yapay zekâ ve insan arasında sorunlar başlayacak. Yapay zekâ bağımlılığı artarsa, sosyalleşme azalacak (U2).

Yapay zekâ hayatımızın her alanına daha fazla girecek ve hem iş hem eğlence hem de gündelik hayatımızı etkileyecektir. İş tanımları değişecek ve bazı meslekler yok olurken yeni meslek tanımları ortaya çıkacaktır (U19).

Üç kavramın da ortak özelliği vasıfsız işlerin artık yok olacağı, vasıfsız insanların artık iş bulamayacağı olacaktır. Daha vasıflı çalışanların olmasıyla beraber zanaat sektörleri çok kan kaybına uğrayacak. Toplumsal olarak bize negatif yansıması artık el işçiliğinin tamamen ortadan kalkacak olması. Ama bir yandan da bu sektörlerde çok ciddi bir açık olacak (U11).

Eksileri etik sorunlar ve iş kayıpları olabilir (U4).

Kişisel verilerin kullanımı ve yapay zekâ etiği gibi konularda endişeler artabilir. Yapay Zekâ, insanların teknolojiye bağımlılığını artırabilir ve insan ilişkilerini etkileyebilir. Yapay zekânın geleceği, teknolojiyi insanlığın faydasına kullanma yeteneğimize bağlı olacak. Bu nedenle, etik kullanım, işsizlik endişeleri ve gizlilik gibi sorunlar dikkatle ele alınmalı ve yönetilmelidir (U6).

Uzmanların söz konusu ortak kaygılarının yanı sıra, belli bir noktadan sonra yapay zekâ geleceğinin artı ya da eksi yönde öngörülemediğini savunan uzman görüşü olduğu gibi, geleceğinin belirsiz olduğu var sayılan yapay zekâ mekanizmalarının insanlığın sonunu getirebileceğine kanaat getiren yorumlar da ortaya çıkmıştır.

Yapay zekânın bir noktaya kadar yararlarını hızla arttırarak geliştireceğine kesin gözüyle bakmakla beraber o noktadan sonraki avantaj ve dezavantajların şu an için kestirmenin zor olduğunu düşünmekteyim (U23).

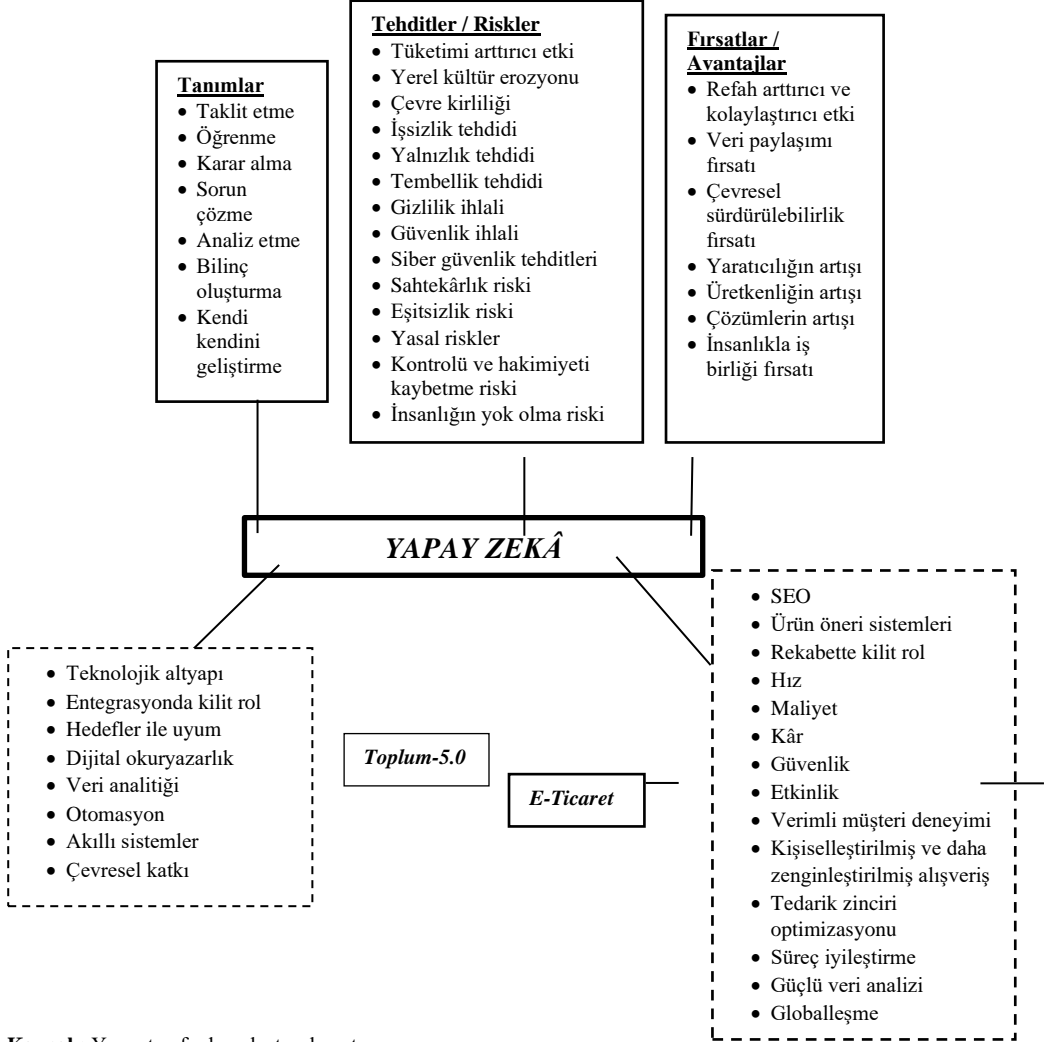
Bilinmez. Bugün bildiğimiz anlamıyla insanlığın sonu olacağı kesin. Ama aynı bizim gibi hislere sahip olan, düşünebilen, muhakeme edebilen, varoluşunun farkında bir yapay zekâyı insandan ne kadar ayırabiliriz ki? (U17)

...yapay süper zekâ kavramı hep distopik düşünülür. Yani kendi sistemini oluşturan yapay zekâlarını oluşturabilen insandan veya evrendeki veya dünyadaki en yüksek IQ düzeyinden de yüksek yapay zekâ form olarak ifade edilebilir. İşte orada da kontrol ve sorumluluk sağlanmazsa bu da insanlığın sonunu getirebilir (U12).

C. Kavramsal Çerçeve

Bu noktaya kadar irdelenen başlıklar; söz konusu kavramların ana hatları ve ilgi çekici noktaları ile ortak paydada birleştirildiğinde, araştırmanın temel noktası olan “Yapay Zekâ” kavramının aşağıdaki gibi bir kavramsal çerçeve ile özetlenebileceği gözlemlenmiştir.

Şekil 2: Kavramsal Çerçeve Modeli

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Modelden anlaşılacağı üzere; hem Toplum-5.0 hem de E-ticaret kavramının temel unsuru olan yapay zekâ sistemleri, sağlayacağı teknolojik platform, hız, kâr ve verimlilik ile vazgeçilmez bir konumda yer almaktadır. Ayrıca; daha refah, üretken, kolay ve çözüm odaklı bir hayat sunan söz konusu

sistemlerin, avantajlarının yanı sıra dezavantajları olduğu da açıktır. Bu alt bileşenler tehditler ve riskler başlığında sıralanmıştır.

SONUÇ

Çalışmanın uygulama kısmında araştırmacılardan belirtilen kavramlara ilişkin tanımlar yapmaları istenmiş ve genellikle literatürden beklenen tanımlara rastlanmış olsa da bazı uzmanların ütopye varan gelecek versiyonlara değindiği de gözlemlenmiştir. Bir nevi bilimkurgu filmlerindeki robotik karakterlere atıfta bulunan uzmanların bir kısmı, gelecekteki Toplum-5.0 ve yapay zekâ formlarını Cobot ya da Cyborg şeklinde değerlendirmiş ve şu an için uzak bir ihtimal görünen noktaya temas etmiştir. Ancak, yaşanan gelişmelerden görünen odur ki, alanı bu anlamda ikiye bölmüş olan yapay zekâ, hiç beklenmedik bir anda ve hızla, insan hayatına, betimlenen bilim kurgu robotları halinde girebilir.

Öte yandan; yapay zekâ sistemlerinin hem Toplum-5.0 hem de e-ticaret kavramına temel teşkil etmesi dolayısıyla, söz konusu üç kavram ilişkisinin ve farkındalığının doğal olarak epey güçlü olduğu söylenebilir. Ancak, Toplum-5.0 felsefesinin henüz e-ticaret ve yapay zekâ kavramları kadar farkındalık yaratmadığı hatta bazı uzmanlar tarafından söz konusu üç kavramın anlam karmaşası yaratarak kaotik bir ilişkiye sebep olduğu da ortaya konan diğer dikkat çekici bulgulardandır. Ayrıca; yapay zekâ, Toplum-5.0 ve e-ticaret üçlemesinin kaotik bir anlam karmaşası yaratma iddiası, ancak ilgili kavramlara ilişkin farkındalık düzeyinin düşük olduğu kesimlerde mümkün görünebilir, zira söz konusu kavramların herhangi bir karmaşaya müsaade etmeyecek kadar fark edilebilir çizgilerde ilerlediği açıktır. Bu noktada herhangi bir bulanıklıktan bahsedilecekse, tanım karmaşasından ziyade yapay zekâ kavramının geleceği ile ilgili olabilir. Zira, bu konuda distopik senaryolar ile sık sık karşılaşmaktadır. Diğer yandan; salt yapay zekâ kavramına dair farkındalığın, çoğu uzman tarafından dijital okuryazarlığa, fırsat dağılımına ve gelişmişlik düzeyine bağlanması, genel kabul gören bir gerçek olmakla birlikte bahsedilen farkındalık düzeyinin o zamana ait toplumsal kabul görüşlerle de ilgili olabileceği gözden kaçırılmamalıdır. Öte taraftan; farkındalık ve bilinç seviyesinin düşük oluşunun uzmanlar tarafından yine dijital okuryazarlığın ve yasal dayanakların azlığına bağlandığı görülmüştür.

Çalışmanın bir diğer analiz başlığı olan geleceğe dair beklentiler kısmında ise, uzmanların genel olarak, gerek Toplum-5.0 gerekse e-ticaret ve yapay zekâ kavramlarının toplumsal anlamda fayda, eşitlik, tarafsızlık, güven, etik sorumluluk gibi konularda yararı olacağını belirttikleri görülmüştür. Bu bağlamda; üç kavrama yönelik geleceğe dair ortak genel kaygı, özellikle istihdam ve kişisel veri ihlalleri üzerine iken ayrıca gizlilik, güvenlik, şeffaflık, adalet, fırsat eşitliği, toplum kültürü gibi noktalarda da risklerden bahsedilmiştir. Geleceğe dair kaygı olarak belirtilen bir diğer husus da insanların içine düşme ihtimali olan tembellik olarak görülmüştür. Uzmanların değindiği üzere; daha az önemli olmakla birlikte, tembellik riski, bireyler ile birlikte toplumun geneline yayılacak bir virüs işlevi görebilir.

Bazı uzmanların yapay zekâ ve ilintili alanlarda gelecek tahmini yapmaktan kaçındıkları da görülmüştür. Yapay zekâ gelişim ve dönüşüm hızı düşünülürse, öngörü yapamamaları mantıklı karşılanabilir. Kestirilemeyen devasa bir ivmeyle yoluna devam eden akıllı algoritmalar, bir gün üreticilerinin de tahminini aşan risk boyutlarına erişebilir ve her kesimi şaşkınlığa uğratabilir. Tam da bu noktada, yapay zekânın insanlığın sonunu getireceği kanısına tekrar varılabilir. Ancak diğer yandan, bir başka uzmanın da belirttiği gibi, yapay zekâ uygulamalarının insanlığın sonunu değil de ebediliğini hazırlayacak ütopyik bir çeşidi de üstüne düşünmeye değerdir. En azından, tıp alanındaki gelişmeler düşünüldüğünde, insan hayatının şimdikinden daha uzun süreceği söylenebilir. Ancak, söz konusu teknolojilerin hangi tarafa kayacağı, yaratıcılarının ahlaki eğilimleri ile de yakından ilgilidir.

Yapay zekâ varlığına ve kullanımına yönelik yapılan araştırma sonuçları ile bu modelin çıktılarını kıyaslandığında, benzer analiz sonuçlarına varıldığı da göze çarpmaktadır. Örneğin; IPSOS araştırma firmasının 28 farklı ülke katılımı ile yaptığı bir çalışmada; %60'lık pay ile çoğu anket katılımcısının yapay zekâ ürün ve hizmetlerinin çok yakın zaman içerisinde hayatlarını değiştireceğini ve bu değişimin pozitif yönde, kolaylaştırıcı şekilde olacağını düşündüğü ortaya çıkmıştır. Yaş, cinsiyet ve demografik özelliklere göre, kısmen yapay zekâ tehditlerinden yana oylar çoğalmış olsa da genel olarak çalışma, akıllı sistemlerin avantajlı ve refah seviyesini artırıcı etkisi üzerine sonuçlar doğurmuştur (Stanford University, 2023: 323). Bu noktada, çalışmanın son bölümünde ortaya konulan kavramsal çerçevenin global literatüre paralellüğünden de bahsedilebilir.

Söz konusu çerçevede çalışmanın literatüre, yapay zekâ odağında hem Toplum-5.0 hem de e-ticaret kavramı ilintilenerek bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Zira, şu ana kadar Toplum-5.0 ve e-ticaret kavramları üzerine alanda değerli çalışmalar yapılmış olsa da bu kavramları yapay zekâ odağında değerlendiren ve ilişkiler noktasında irdeleyen bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bu anlamda; kapsamı, kavram bileşenleri ve söz konusu amacı bağlamında literatürde bir ilk olacak söz konusu bu çalışmanın; e-ticaret ve Toplum-5.0 kavramlarına ilişkin çalışmalarını yapay zekâ ekseninde yürütmek isteyen araştırmacılara destek olacağı düşünülmektedir. Aynı zamanda; asıl amacına hizmet ederek, başta akademik alanlar olmak üzere; sektörlere, kurumlara ve en önemlisi kamuoyuna farkındalık katacağı düşünülen araştırmanın bu anlamda da önemli olduğuna inanılmaktadır. Tüketici ve diğer yapay zekâ temas kesimlerinin de içinde bulunduğu daha fazla uzman ve katılımcı, daha kapsamlı uzman soruları, daha detaylı analiz metotları ile, etik ve ihlal konularının özellikle toplum farkındalığını yükseltecek doğrultuda işleneceği temalarda buna benzer çalışmalar yapılabilir ise bu çerçevede alana daha fazla katkı sunulacağı da umut edilmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Yönetim ve Ekonomi Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır. **Çıkar Beyanı**

Yazarların herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Bağlar, N. A. (2020). *Artificial Intelligence For Social Good: From A Global Perspective To A Regional One*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Celep, N. D. (22 Mayıs 2020). “*Toplum-5.0: İnsan Merkezli Toplum*”. Türkiye Eğitim Derneği: <https://tedmem.org/mem-notlari/degerlendirme/toplum-5-0-insan-merkezli-toplum>, (25.01.2022).
- Coeteco. (16 Mart 2016). “*Toplum-5.0 Nedir? Ne Tür Bir Teknolojiye İhtiyacımız Var? Ne Değişecek?*”. Coeteco: <https://coeteco.jp/articles/10778> , (16.01.2022).
- Deloitte. (2018). *State of AI in the Enterprise, 2nd Edition. Deloitte Raporu* (s.19), Deloitte. İngiltere.
- Dollin, T. (24 Kasım 2019). “*Defining Artificial Intelligence: Say “Hello!”*”. NiceinContact: <https://www.niceincontact.com/blog/defining-artificial-intelligence-say-hello>, (01.12.2021).
- E-Ticaret Bilgi Platformu. (2020). “*E-Ticarete Giriş*”. E-Ticaret Bilgi Platformu: <https://www.eticaret.gov.tr/cevrimiciegitim/e-ticaret-temel-kavramlar-13>, (04.03.2022).
- Euronews in English. (2017). “*Cebit: Japan's Vision of Society 5.0*”. youtube: <https://www.youtube.com/watch?v=o2VOb0JKIrc>, (15.01.2022).
- Gülşen, İ. (2019). İşletmelerde Yapay Zekâ Uygulamaları ve Faydaları: Perakende Sektöründe Bir Derleme. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*. 11(2): 407-436.
- IBM. (3 Haziran 2020). “*Artificial Intelligence (AI)*”. IBM: <https://www.ibm.com/cloud/learn/what-is-artificial-intelligence>, (08.09.2021).
- Japan Cabinet Office. (2017). “*Society 5.0*”. Cabinet Office: https://www8.cao.go.jp/cstp/english/society5_0/index.html, (15.01.2022).
- Kaplan, J. (2016). *Artificial Intelligence: What Everyone Needs To Know*. (ss.5-6) New York: Oxford University Press.
- Karabulut, C. (2019). *Türkiye'de 2000 Yılı Sonrası E-Ticaretin Gelişimi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Kitzinger, J. (1995). Qualitative research: Introducing focus groups. *Bmj*, 311(7000), 299-302
- Makaritou, P. (2019). *The Socioeconomic Disruption Of Artificial Intelligence In The Fourth Industrial Revolution*. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi.
- Norvig, P. ve Russell, S. J. (1995). *Artificial Intelligence - A Modern Approach*. New Jersey: Prentice Hall.
- Sejjidottokomu. (30 Ağustos 2020). “*Toplum-5.0 Nedir? Japonya'da Meydana Gelecek Dört Önemli Değişikliğin Kısa Bir Açıklaması*”. Sejjidottokomu: <https://say-g.com/society5-0-1222>, (16.01.2022).
- Stanford University. (2023). *Artificial Intelligence Index Report 2023* (ss.269-323). Stanford.
- Sterne, J. (2017). *Artificial Intelligence For Marketing: Practical Applications*. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Süer, E. (2021). “*E-Ticarete Yapay Zekâ*”. Birticaret: <https://birticaret.com/e-ticarete-yapay-zeka/>, (26.03.2022).
- Ticimax. (2020). “*E-ticaretin Gelişim Süreci Hakkında Kapsamlı Rehber*”. Ticimax: <https://www.ticimax.com/blog/e-ticaretin-gelisim-sureci-hakkinda-kapsamli-rehber>, (20.03.2022).
- Tübisad. (Haziran, 2021). *Ekonominin Dönüştürücü Gücü : E-ticaret Etki Analizi. Tübisad Raporu* (ss.3-21). Tübisad. İstanbul.
- Türkiye'nin endüstri 4.0 Platformu. (2020). “*Endüstri 4.0'dan Toplum-5.0'a*”. Türkiye'nin endüstri 4.0 Platformu: <https://www.endustri40.com/endustri-4-0dan-toplum-5-0a/>, (10.01.2022).

Tüsiad ve Deloitte. (Şubat, 2022). *E-ticaretin Öne Çıkan Başarısı, Tüketici Davranışlarında Değişim ve Dijitalleşme. Tüsiad ve Deloitte Raporu* (ss.9-126). Tüsiad ve Deloitte. İstanbul.

Yumuşak, İ. G. (2003). *Elektronik Ticaretin Gelişmekte Olan Ülkelere Etkileri ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme. Bildiriler Kitabı*. Ankara: ODTÜ Ankara V. Uluslararası İktisat Kongresi.

SUMMARY

The concept of artificial intelligence, which has been on the agenda in recent years with the tremendous convenience, speed and huge options it offers to life, continues to exist among the curious eyes of the whole world by increasing its momentum even more. It is also seen that these smart systems, which are thought to lead to even more blurry discussions with their algorithms that touch every aspect of life, have now reached an inevitable and undeniable level.

The Society-5.0 model, the human-centered but technology-focused super smart society project put forward under the leadership of Japan, stands out as an area that artificial intelligence is related to and can add value to. The concept of e-commerce, which has started to challenge traditional commerce, especially due to the Covid-19 pandemic in 2020, is also an advancing field related to artificial intelligence. It is a known fact that the concepts in question cannot achieve the expected success and added value without artificial intelligence algorithms in line with their infrastructure, processes and goals.

In this context; the concepts of Society-5.0 and E-commerce, which are discussed with the focus on artificial intelligence, were examined through their components and the relationship between them was evaluated. As a result of the mentioned relationship reflecting a very deep relationship, the existence of concerns such as to what extent artificial intelligence systems will benefit from the relevant concepts and how far the possibilities of harm will go in addition to their benefits are also mentioned. Artificial intelligence systems, where contact points and effects reach enormous dimensions; it is stated in the study that it cannot proceed in a completely pragmatic manner and will create ethical risks at many points due to the wideness and increasing speed of its application areas. The main point reached is the need to increase awareness of all components based on artificial intelligence, along with various solution suggestions, and the need for the producer sector to continue the benefits of artificial intelligence. It is also the need to question moral values.

Within the said context, concept definitions, component relationships, awareness dimensions, various solution suggestions were obtained from experts in the field by qualitative analysis method through expert questions, and the answers obtained; broad and holistic conclusions about the concepts were reached through modeling by evaluating them under the headings of definitions, conceptual relationships and awareness and future expectations.

Although the concept definitions generally reflect the expected definitions, there were also experts who discussed artificial intelligence in a utopian dimension, and this side of the systems in question, which have an unpredictable future, was

touched upon. Moreover; in the study, whose main purpose was to examine the components in question on the basis of artificial intelligence, the awareness and relationship levels between the relevant concepts were found to be quite strong, especially among the three concepts mentioned. However, it has been predicted that the concept of Society 5.0 has not reached the required level of awareness compared to other concepts such as e-commerce and artificial intelligence, and in some cases, the concepts even cause confusion among themselves. It is necessary to carefully analyze whether the confusion arises from the definitions of the concepts or from the uncertain and frightening future of artificial intelligence systems, which is the basic and common factor. On the other hand; Although it is a generally accepted fact that the level of awareness questioned about the concept of artificial intelligence is attributed by experts to digital literacy, opportunity distribution and level of development, it should not be overlooked that the said level of awareness will also be prone to socially accepted views of that time.

Also, it has been observed that the level of awareness through artificial intelligence is generally low and this situation is again attributed to the lack of digital literacy and legal bases. Although it is thought by some experts that this deficiency can be closed with the necessary training and regulations, it is obvious that these educational opportunities will not be distributed equally on a global scale and there will always be a gap in legal regulations. On the other hand, although current developments shed a light of hope on this issue, it is a conclusion that can be easily reached based on today's world conditions that awareness of violations can never be fully gained.

In the future expectations section, which is another important analysis heading of the study, experts generally state that as long as the concepts of Society-5.0, e-commerce and artificial intelligence embrace points such as benefit to humanity, equality, impartiality, trust and ethical responsibility, there will be no degeneration and losses. In this context; while the common general concern for the future for the three concepts is especially on employment and personal data breaches, ethical risks are also mentioned on issues such as privacy, security, transparency, justice, equality of opportunity and social culture. Another important issue underlined by concerns about the future is the laziness that people may fall into. As our experts mentioned; the threat of laziness, which perhaps receives the least emphasis on artificial intelligence ethical violation topics but should be taken into consideration, can function as a virus that will spread to society in general, along with individuals. On the other hand; Another point that draws attention in some participants' expectations about the future is that they cannot make forward-looking predictions regarding the concepts of e-commerce and especially artificial intelligence, while another important issue is that they talk about a possibility that will be shaped by either the immortality or extinction of humanity for the possible future. Considering that the pace of artificial intelligence development and transformation has now reached uncontrollable and unpredictable levels, it can be considered logical that experts cannot make future predictions in artificial intelligence and related fields. Smart algorithms, which

continue on their way with a huge unpredictable momentum, may one day reach risk levels that exceed the expectations of their manufacturers and surprise everyone. At this point, it can be concluded that artificial intelligence will bring about the end of humanity. However, on the other hand, as one of our experts stated, it may be worth considering how real the utopian variation of artificial intelligence applications that will prepare the eternity of humanity rather than its end can be. In fact, considering the groundbreaking developments in the field of medicine, immortality may become one of the outputs of artificial intelligence in the distant future, if not the near future, or at least it can be guaranteed that human life will last longer than it does now. In this context; the possibility of artificial intelligence intelligent systems ending or restarting humanity can be considered as a situation that cannot be predicted at the moment. However, it should not be forgotten that which side the technologies in question will shift to is closely related to the moral tendency of their producers and coders.

It is thought that the study within this framework will contribute to the literature by relating both Society-5.0 and e-commerce concepts with a focus on artificial intelligence. Because, although valuable studies have been conducted in the field on the concepts of Society-5.0 and e-commerce, no research has been found that evaluates these concepts with a focus on artificial intelligence and examines them in terms of relationships. In this sense; this study will be a first in the literature in terms of its scope, conceptual components and purpose. It is thought that it will support researchers who want to carry out their studies on e-commerce and Society-5.0 concepts on the axis of artificial intelligence. At the same time; by serving its main purpose, especially in academic fields; It is believed that the research, which is thought to raise awareness to sectors, institutions and most importantly the public, is also important in this sense. It is hoped that more contributions will be made to the field with similar studies if more comprehensive expert questions are prepared using more experts and participants, including consumers and other artificial intelligence contact segments, and if themes are used to raise public awareness using more detailed analysis methods.

Muhasebe Müfredatına Sürdürülebilirliğin Yansımaları: Türkiye'deki Üniversitelerde Bir Araştırma

Funda ÖZÇELİK*

ÖZ

İşletmelerin kurumsal sürdürülebilirlik faaliyetlerinin ve paydaşların talepleri doğrultusunda muhasebe fonksiyonunun sorumluluklarının, finansal raporların hazırlanmasına ilave olarak sürdürülebilirlik ve entegre raporlarının hazırlanmasını da kapsayacak şekilde artması, üniversitelerdeki muhasebe müfredatlarına sürdürülebilirlik konularının entegre edilmesi gereksinimini ortaya çıkarmaktadır. Bu çalışma ile Türkiye'deki devlet ve vakıf üniversitelerinin, işletme ve muhasebe ve finans yönetimi bölümlerinin lisans ve lisansüstü müfredatlarında, sürdürülebilirliğe yönelik muhasebe derslerine ne ölçüde yer verildiğinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Çalışma kapsamına alınan 134 üniversiteden 23'ü devlet ve 2'si vakıf üniversitesi olmak üzere toplam 25 üniversitenin lisans, yüksek lisans ve doktora program müfredatlarında sürdürülebilirliğe yönelik muhasebe derslerine rastlanmıştır. İlgili derslerin 11 üniversitede lisans, 11 üniversitede yüksek lisans ve 10 üniversitede doktora düzeyindeki müfredatlarda yer aldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çevre muhasebesi, sürdürülebilirlik muhasebesi, sürdürülebilirlik raporlaması, entegre raporlama

JEL Sınıflandırması: M40

Reflections of Sustainability on Accounting Curricula: A Research at Universities in Turkey

ABSTRACT

The responsibilities of the accounting function have increased in line with the corporate sustainability activities of businesses and demands of stakeholders, to include the preparation of sustainability and integrated reports in addition to the preparation of financial reports, which reveals the need to integrate sustainability issues into the accounting curricula at universities. This study aims to determine the extent to which sustainability-related accounting courses are included in the undergraduate and graduate curricula of the business administration, and accounting and finance management departments of state and foundation universities in Turkey. Among the 134 universities, sustainability-related accounting courses are found in the undergraduate, master, and doctoral curricula of 25 universities, of which 23 are state, and 2 are foundation universities. It has been determined that related accounting courses are included in the curricula at the undergraduate level in 11 universities, at the master's level in 11 universities, and at the doctoral level in 10 universities.

Key Words: Environmental accounting, sustainability accounting, sustainability reporting, integrated reporting.

JEL Classification: M40

*Doç.Dr. Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü. fundacar@uludag.edu.tr, ORCID Bilgisi: 0000-0002-0414-8788

(Makale Gönderim Tarihi: 10.01.2024 / Yayına Kabul Tarihi: 11.06.2024)

Doi Number: 10.18657/yonveek.1417746

Makale Türü: Araştırma Makalesi

GİRİŞ

Artan çevre sorunları ve küresel çapta hissedilen iklim krizi nedeniyle sürdürülebilir kalkınma farkındalığında ve bu bağlamda gerçekleştirilen faaliyetlerde artış görülmektedir. Avrupa Birliği ve Birleşmiş Milletler tarafından temeli atılan ve sürdürülebilir kalkınmaya dayalı hedefleri içeren Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA) ile Avrupa Yeşil Mutabakatı (AYM), bu faaliyetlerin başında gelmektedir. Yeşil Mutabakat, Avrupa Birliği'nin iklim değişikliği ile mücadele edebilmek amacıyla inşa ettiği yeşil ekonomik düzeni esas alan bir ekonomik dönüşüm planıdır ve Birleşmiş Milletlerin SKA'larına doğru ilerlemesinde önemli bir araçtır. AYM, 2050 yılına kadar net sera gazı emisyonlarını sıfıra indirebilmek için iklim yasası, biyoçeşitlilik, temiz enerji, sürdürülebilir endüstri, kirliliğin azaltılması, yeşil projelerin finanse edilmesi, binaların enerji kullanımı açısından verimli hale dönüştürülmesi ve küresel çapta yeşil değişime öncülük edilmesi gibi birtakım eylem alanları belirlemiştir. Bu alanlardan döngüsel ekonomiye geçiş, AB'nin 2050 iklim hedeflerine ulaşabilmek için bir ön koşul kabul edilmektedir (European Commission, 2020). Çevrenin korunması, iklim krizine karşı önlem alınması gibi hedefleri bulunan SKA'lara ulaşılmasında ve döngüsel bir ekonominin gerçekleştirilmesinde iş dünyasına önemli roller düşmektedir.

İstihdamın, sermaye akışının ve ortalama gelirin büyük çoğunluğunu oluşturan işletmelerin çevre üzerindeki etkileri küresel olarak yadsınamayacak bir boyuta ulaşmıştır. Özel sektörün işletme stratejilerini SKA'lar ile ilişkilendirerek, iş dünyası öncülüğünde çözümler geliştirerek ve kurumsal sürdürülebilirliklerini artırarak bu hedeflere katkı sağlaması gerekmektedir. SKA'lar doğrultusunda, kurumsal hedeflerin, stratejilerin ve planların şekillendirilmesi ve onaylanması, özel sektörün kalkınma hedeflerine yanıt verme isteğinin ve benimsemesinin göstergesi olacaktır. Yasal zorunluluklar ve sosyal sorumlulukları gereği işletmeler, çevreye verdikleri zararı minimuma çekebilmek ve kaynak kullanımında verimliliği artırmak için birtakım faaliyetler gerçekleştirmekte ve tedbirler almaktadır. Bu tedbirler ve uygulamalar, maliyetlerin kontrol altında tutulup yönetilmesinde, ürün maliyetlerinin tespit edilmesinde, muhasebeleştirilmesinde ve raporlamada değişiklikler gerektirmektedir. Çevre koruma faaliyetlerinin muhasebeleştirilmesi ve çevresel maliyetlerin izlenmesi, ürünlere dağıtılması, finansal olmayan performansla ilişkin bilgilerin raporlanması ayrı bir uzmanlık gerektirdiği için geleneksel muhasebe yaklaşımları bu konuda yeterince yardımcı olamamaktadır. İşletmenin çevresel etkilerine yönelik verilerin daha profesyonel bir yaklaşımla muhasebe sisteminde yer almasını sağlamak ve böylece işletmelerin kurumsal sürdürülebilirliğine katkı sağlamak için “çevre muhasebesi”, “sürdürülebilirlik muhasebesi” gibi isimlerle adlandırılan muhasebenin yeni uzmanlık alanları geliştirilmiştir. Son yıllarda yaygınlaşan ve giderek kabul gören işletmelerin çevresel, sosyal ve finansal performanslarının bir arada raporlanmasını esas alan kurumsal raporlama türlerinden sürdürülebilirlik raporlaması ve entegre raporlama da kurumsal sürdürülebilirliğinin sağlanmasına,

dolayısıyla sürdürülebilir kalkınmaya hizmet eden muhasebenin yeni uzmanlık alanlarından biri olarak kabul edilmektedir.

Eğitim kurumlarının sürdürülebilir kalkınma için yapılanma sürecinde hayati bir öneme sahip olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, üniversitelerde sunulan muhasebe eğitiminin de gelişen ve değişen ihtiyaçlara cevap verebilen içerikte bir eğitim sunması, işletmelerin kurumsal sürdürülebilirlik faaliyetlerini destekleyecek ve yürütecek profesyonellerin yetiştirilmesi açısından önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Sürdürülebilirliğin işletme okulları açısından müfredatlara entegrasyonu, son yıllarda artış göstermekle birlikte, özellikle muhasebe programları açısından da bu entegrasyon önemlidir. Muhasebe mesleği, güçlü ve sürdürülebilir organizasyonlar, finansal piyasalar ve ekonomiler oluşturabilmek için önemli bir faktördür. Muhasebe mesleği tüm ekonomileri ve toplumları ilgilendiren konularda da tek bir ses olarak konuşabilmek adına iyi bir pozisyonadadır ve SKA'lara ulaşmada ve hedefleri gerçekleştirmede doğası gereği çok etkili bir role sahiptir (IFAC, 2015). Paydaşların karar verirken faydalandıkları finansal raporları hazırlayıp sunan muhasebe fonksiyonunun sorumlulukları, son yıllarda sürdürülebilirlik ve entegre raporların hazırlanmasını da kapsayacak şekilde artmıştır. Bu durum, üniversitelerdeki muhasebe müfredatlarına da değişimin yansıtılmasını ve entegrasyonun yapılmasını gerekli kılmaktadır.

Muhasebe mesleğini icra edeceklere lisans düzeyinde muhasebe ile ilgili derslerin fakültelerin "işletme" ve "muhasebe ve finans yönetimi" bölümlerinde akademik olarak yoğun bir şekilde verilmekte olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla çalışmada, değişen muhasebe bilgi ve beceri ihtiyaçlarını karşılayabilecek eğitime ilgili bölümlerin müfredatlarında yer verilip verilmediği, hangi düzeyde yer verildiği araştırılmaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın araştırma konusu; "Türkiye'de yer alan üniversitelerin işletme ve muhasebe ve finans yönetimi bölümlerinin lisans ve lisansüstü müfredatlarındaki çevre muhasebesi, sürdürülebilirlik muhasebesi, sürdürülebilirlik raporlaması, entegre raporlaması derslerinin durumu" olarak belirlenmiştir ve müfredatlar belge analizi yöntemi ile incelenmiştir. Çalışmada; bu derslerin hangi üniversitelerin müfredatlarında yer aldığı, seçmeli veya zorunlu ders olarak mı yer aldığı, devlet ve vakıf üniversiteleri açısından farklılıkların olup olmadığı, derslerin üniversitelerin hangi derece müfredatlarında (lisans-yüksek lisans-doktora) ve hangi adlarla yer aldığı değerlendirilecektir. Çalışma, Türkiye'deki devlet ve vakıf üniversitelerinin işletme ve muhasebe ve finans yönetimi bölümlerinin muhasebe müfredatını ve bu müfredattaki sürdürülebilirlikle ilgili muhasebe derslerinin tamamını kapsamına alması ve güncel bir çalışma olması açısından önemlidir.

Çalışmada öncelikle kurumsal sürdürülebilirlikte muhasebe mesleğinin olası rollerinden bahsedilecek, daha sonra kurumsal sürdürülebilirliğe yönelik faaliyetlerin tetiklediği yeni muhasebe yaklaşımları kısaca tanıtılarak muhasebe müfredatındaki güncelleme gereksinime değinilecektir. Literatür taraması kısmında ise sürdürülebilirliğin muhasebeye yansımalarına yönelik yapılan müfredat inceleme çalışmalarına ve bulgularına yer verilecektir. Son olarak

üniversitelerin ilgili bölümlerini kapsayan müfredat inceleme bulguları verilerek değerlendirilecektir.

I.KURUMSAL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK YOLUNDA MUHASEBE MESLEĞİNİN ROLÜ

Muhasebeciler, iş hayatında icra kurulu başkanı, mali işler müdürü, işletme müdürü, muhasebeci, iç denetçi, mali kontrolör, yatırımcı ilişkileri müdürü, finansal hizmetler vb. pozisyonlarda çalışmaktadırlar ve kurumlarının değer yaratma ve koruma yeteneğini etkileyecek kararlara dâhil olmaktadır (IFAC, 2015). Kurumsal sürdürülebilirlik çabaları doğrultusunda her kurumdaki kilit pozisyonlarda çalışanların rollerinde olduğu gibi muhasebecilerden beklenen rollerde de değişiklikler olmaktadır. Muhasebecilerin rolü, kurumsal raporlamanın geldiği son nokta olarak değerlendirilen sürdürülebilirlik raporlarının ve entegre raporlarının yaygınlaşması ve bu raporların hazırlanmasında yer almaları ile birlikte halihazırda değişmiştir. IFAC (Uluslararası Muhasebeciler Fedarasyonu) Uluslararası Muhasebe Eğitimi Paneli Başkanı Anne-Marie Vitale, "Profesyonel muhasebecilerin, şeffaflığın artırılması, güvenilir bilgilerin açıklanması ve sürdürülebilirlikle ilgili bilgilere duyulan güvenin artırılması konularında önemli rollerinin olduğunu belirtmiştir (IFAC, 2023). ACCA'nın (The Association of Chartered Certified Accountants) Sürdürülebilir İşler Başkanı Sharon Machado da mesleğin rolünün "kuruluşların sürdürülebilirlik stratejileri konularında bilgilendirme yapmak, sürdürülebilirlik stratejilerini yönlendirmek, stratejileri uygulamak, raporlamak ve güvence altına almak" olduğunu belirtmiştir (Green Finance Platform).

Muhasebe uzmanlarının doğru ve faydalı bilgi üretme becerileri, sürdürülebilirlikle ilgili açıklamaları desteklemek ve aktarmak için uyarlanabilir niteliktedir. Muhasebeciler, sürdürülebilir değer yaratılmasında ve paydaşlar için değer nasıl yaratıldığı konusunda daha şeffaf ve bilgilendirici olabilirler. Ayrıca sürdürülebilirlik faktörlerinin örgütün stratejisine yerleştirilmesinde ve karar alma süreçlerinde dikkate alınmasında liderlik rolü üstlenebilirler. İlgili verilerin karar alma süreçleri için kullanılabilir şekilde hazır olmasını sağlamak ve sürdürülebilirlik önceliklerinin, bütçe hazırlama süreçleri, sermaye tahsisi, performans değerlendirmeleri ve puan kartları aracılığıyla iş süreçlerine dahil edilmesini sağlamak açısından mesleğin rolü önemlidir. Muhasebe mesleği, güçlü ve sürdürülebilir organizasyonlar, finansal piyasalar ve ekonomiler için önemli bir itici güçtür. Doğası gereği SKA'lara ulaşmada ve hedeflerin gerçekleştirilmesinde çok önemli bir role sahiptir. Muhasebecilerin, ölçme, raporlama ve finansal verilerde güvence sağlamaya ilave olarak, finansal olmayan verilerin toplanması, ölçülmesi ve raporlanması, yönetim, risk yönetimi ve kontrolü, iş analizi ve karar desteğini de içeren özel mesleki becerileri, SKA'lara olan ilgi arttıkça daha fazla talep görmektedir (Bonino vd., 2023; Ling, 2023; IFAC, 2015).

Muhasebeciler ayrıca, yatırımcılar için önemli, kanıta dayalı ve yeşil yıkama iddialarından uzak, yeterli kalitede bilgileri özetlemek için değer zinciri boyunca ve farklı zaman aralıklarındaki etkiler de dahil olmak üzere tüm ilgili faktörleri dikkate alan yaklaşımlar geliştirmek için de en iyi konumdadır.

Muhasebecilerin becerilerine, rapor hazırlama, rapor değerlendirmeleri yapma, veri ve raporlama süreçlerine olan güvenin artırılması, net sıfır ve sürdürülebilirlik amaçlarının hedeflerle ilişkilendirilmesi de dahil olmak üzere çeşitli alanlarda ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle muhasebe-finans fonksiyonları veri toplama, ölçüm, modelleme ve doğrulama konularına giderek daha fazla odaklanmaktadır. Bu durum, halihazırda gerçekleşmiş olanları ölçmek ve raporlamak için etkili iş ortaklıkları oluşturmanın yanı sıra, sürdürülebilirlik risklerinin nasıl azaltılacağı ve sürdürülebilirlikle ilgili fırsatlara nasıl uyum sağlanacağı ve nasıl rekabet avantajı elde edileceği konularında kararlar almak için gerçek zamanlı bilgi akışlarını ve ileriye dönük projeksiyonları geliştirmek için teknoloji ve dijital araçları kullanmayı da içermektedir. Bazı finans fonksiyonları, iklim riskini fiyatlandırma ve karbon bütçeleri ile diğer ilgili hedefleri ve anahtar performans ölçütlerini kararlara ve yatırımlara dahil etme konusunda öncülük etmektedir (Bonino vd., 2023).

Çevre ve toplum konularının finansal ekonomi ile içsel olarak bağlantılı olması, mesleği, bu entegre hikâyeyi bütünlük içinde iletmek açısından iyi bir konuma getirmektedir. Finans ve sürdürülebilirlik ile ilgili bilgilerin birbirine bağlanması kilit önem taşımaktadır. Tüm uzmanlar, muhasebecilerin mevcut finansal raporlama becerilerini, bilgilerini ve uzmanlıklarını sürdürülebilirlikle ilgili açıklanan verilere uygulamak ve bunlardan yararlanmak için ideal bir konumda oldukları konusunda hemfikirdir (Ling, 2023). Ancak artan düzenlemelere, kamu denetimine ve yakında yürürlüğe girecek olan zorunlu sürdürülebilirlik açıklama gerekliliklerine yanıt verebilmek için muhasebe mesleğini icra eden profesyonellerin, entegre ekonomik, çevresel ve sosyal becerilerini, davranışlarını ve zihniyetlerini geliştirmeleri gerekmektedir (Green Finance Platform).

II. KURUMSAL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞE YÖNELİK YENİ MUHASEBE YAKLAŞIMLARI

Sürdürülebilirlik konuları ve çalışma gerektiren sorunlar, doğrudan ekonomik, çevresel ve sosyal konuları kapsayan bazı sermaye unsurları ile direkt ilişkilidir. Bazı kuruluşlar dirençli iş modelleri sağlamak için; ürünler, teknolojiler, süreçler ve iş modelleri ile ilgili dönüşüm sürecini başlatmışlardır. Bunu başarmak için kuruluşların, ekonomik faaliyetlerinin (satın alınan mallar, yapılan yatırımlar ve üretilen atık ve kirlilik) doğal ve beşeri kaynaklar üzerindeki etkisini göz önünde bulundurmaları gerekmektedir (IFAC, 2015). İşletmelerin iş modellerindeki dönüşüme destek olabilmek, çevresel sorunlarının çözümüne katkıda bulunabilmek ve kurumsal sürdürülebilirlik uygulamalarına destek olabilmek amacıyla muhasebe bilimi alanında da çevre muhasebesi, sürdürülebilirlik muhasebesi, sürdürülebilirlik raporlaması ve entegre raporlama geliştirilmiştir.

Şemsiye bir kavram olarak kullanılan çevre muhasebesinin kapsamına ve kullanım alanlarına göre literatürde farklı tanımları yer almaktadır. İşletmenin çevre üzerinde neden olduğu negatif etkilerin, finansal ve finansal olmayan birimlerle ölçülerek muhasebe sistemlerinde ve uygulamalarında yer verilmesine

imkân veren bir bilgi sistemi olarak tanımlanmaktadır. Çevre muhasebesi, işletmenin yönetsel kararlarını desteklemek amacıyla maliyet ve kar analizlerinde çevresel faktörlerin dikkate alınmasını sağlamaktadır. Çevre muhasebesi, çevresel kaynakların işletmelerce nasıl kullanıldığı ve bu kaynaklarda ortaya çıkan değişimleri açıklamaya yönelik bilgiler üreten ve raporlayan bir sistemdir (Gökdeniz, 1996; Özbirecikli, 2002; Ergin ve Okutmuş, 2007). Kısaca çevre muhasebesi, çevre ile ilgili finansal nitelikli olayların muhasebeleştirilmesine, finansal tablolarında gösterilmesine, muhasebe sürecinde ve işletme kararları verilirken, çevre ile ilgili kaynak kullanımının ve çevresel etkilerin dikkate alınmasına yardımcı olmaktadır (Özçelik, 2018).

Sürdürülebilirlik muhasebesi ve raporlaması ve entegre raporlama yıllar içinde kurumsal raporlamadaki gelişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıkan, finansal olmayan verilerin de raporlanmasını esas alan kapsamlı yaklaşımlardır. Sürdürülebilirlik muhasebesi, işletme faaliyetlerinin, ekonomik, sosyal ve çevresel boyutunu bir arada incelemekte ve bu boyutların kurumsal sürdürülebilirliğe etkisini vurgulamaktadır. Bu bağlamda sürdürülebilirlik muhasebesinin temel işlevi; kurumun ekonomik, sosyal ve çevresel performansı ile ilgili toplanması gereken verilerin belirlenmesi, toplanan verilerin değerlendirilmesi ve değerlendirme sonrasında geri bildirim sağlanması olarak ifade edilebilir (Tüm, 2014: 68; Demircioğlu ve Ever, 2019: 64). Sürdürülebilirlik raporlaması; tüm paydaş grupları için kurumsal performansın ekonomik, sosyal ve çevresel açılardan değerlendirilmesine imkân veren bir iletişim aracıdır. Kurumun sürdürülebilir kalkınma amaçları doğrultusunda gerçekleştirdiği faaliyetlerinin ve bu yöndeki performansının gösterilmesi, sürdürülebilirlik raporlarının amaçları arasında yer almaktadır (Düzer ve Önce, 2017: 638). Finansal raporların, işletmenin performansını ve risklerini yeterli bir şekilde gösterememesi nedeniyle sürdürülebilirlik raporu yayınlayan işletme sayısı her geçen gün artmaktadır. Ancak sürdürülebilirlik raporlarında, sürdürülebilirlik performansının nasıl finansal sonuçlara neden olduğu çoğunlukla açıklanmamaktadır. Sürdürülebilirlik raporlarında yer alan verilerin, kuruluşların iş modeli, stratejisi ile bağlantısının kurulmaması, yatırımcılar açısından kuruluşun sergilediği sürdürülebilirlik performansının değer yaratma sürecine ve kuruluşun performansına katkısını anlamasını zorlaştırmaktadır. Bu doğrultuda, yatırımcıların artan beklentilerine cevap verebilmek adına kuruluşların bugün ve uzun vadede nasıl değer yarattığını gösteren bir raporlama türü olarak entegre raporlama geliştirilmiştir. Tek rapor olarak da adlandırılan entegre raporlama, Uluslararası Entegre Raporlama Kurulu tarafından, örgütün stratejisi, kurumsal yönetim ve finansal performans ile sosyal, çevresel ve ekonomik çevresi arasındaki ilişkiyi gösteren yeni bir raporlama yaklaşımı olarak tanımlanmaktadır (Aras ve Uğur Sarıoğlu, 2015, s. 36-43). Muhasebeciler tarafından hazırlanan entegre raporlar, SKA'lara ulaşmaya yönelik kurumsal yolculuğu açıklamak ve SKA'ları, kuruluşun düşünme ve raporlama süreçleri içerisine dahil etmek açısından gelecek vaat eden bir raporlama olarak tanımlanmaktadır (Aggreh vd., 2022).

Türkiye'de ilk 2014 yılında hesaplanmaya başlayan BİST sürdürülebilirlik endeksi ile işletmelerin sürdürülebilirlik farkındalıklarının, faaliyetlerinin ve dolayısıyla rapor yayınlayan işletmelerin sayısının arttığını söylemek mümkündür. Sürdürülebilirlik raporu yayınlayan işletmelerin, entegre raporlamaya daha çok ilgi gösterdiği ve entegre rapor yayınladıkları da görülmektedir. Türkiye'de ilk olarak 2015 yılında yayınlanan entegre raporların sayısı gün geçtikçe artmaktadır.

III. KURUMSAL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK YOLUNDA MUHASEBE MÜFREDATI

Muhasebeciler, geçmişten günümüze bir kuruluşun varlıklarının ve finansal kaynaklarının yönetiminden ve raporlamasından sorumlu kişiler olarak görev yapmaktadır. Serbest muhasebeci malî müşavir olabilmek için 5786 sayılı Kanunun 5'inci maddesine göre “*Hukuk, iktisat, maliye, işletme, muhasebe, bankacılık, kamu yönetimi ve siyasal bilimler dallarında eğitim veren fakülte ve yüksekokullardan veya denkliği Yükseköğretim Kurumunca tasdik edilmiş yabancı yükseköğretim kurumlarından en az lisans seviyesinde mezun olmak veya diğer öğretim kurumlarından lisans seviyesinde mezun olmakla beraber bu fıkrada belirtilen bilim dallarından lisansüstü seviyesinde diploma almış olmak*” gerekmektedir.

İşletmelerdeki muhasebe işlemlerinin yürütülmesinde meslek mensuplarının lisans düzeyinde ve sonrasında aldıkları eğitimler önemli olmakla birlikte, özellikle meslek öncesinde, lisans düzeyinde alınan muhasebe eğitimi, mesleğin icra edilebilmesinde oldukça önemlidir. Lisans düzeyinde zorunlu dersler kapsamında veya seçimli dersler olarak dönemler itibarıyla finansal muhasebe, maliyet muhasebesi, yönetim muhasebesi, dönem sonu işlemleri, şirketler muhasebesi, finansal analiz ve denetim derslerinin hepsi veya bazıları öğrencilere muhasebe anabilim dalı dersleri olarak sunulmaktadır. Ancak yeni gelişmeler ışığında, muhasebe mesleğini icra edecek adayların kaydetme ve rapor hazırlama becerilerine ilave olarak değer yaratabilme, geleceğe ilişkin analizler yapabilme, çevresel maliyetleri yönetebilme, finansal olmayan performans göstergeleri ile işletme performansını analiz edebilme, sürdürülebilirlik raporları ve entegre raporları hazırlayabilme bilgi ve becerilerini kazanmaları da gerekmektedir.

Profesyonel muhasebeciler, finansal raporlama ile ilgili bilgi ve veri akışını kolay bir şekilde anlayıp rapor hazırlayabilirler. Ancak sürdürülebilirlik raporlaması ve entegre raporlama daha entegre bir zihniyet ve muhasebecilerin aşına olduğu finansal raporlama kapsamının ötesinde, kuruluşun tüm değer zincirinin daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını gerektirmektedir. Enerji akışlarını ve emisyon kaynaklarını anlamak, sürdürülebilirlik raporlamasında yer alan bazı anahtar performans ölçütleri, ölçüm teknikleri veya tahmin yaklaşımları, özellikle kirlilik, atık ve emisyonlar gibi fiziksel çıktılarının ölçümleri ve stratejik esneklik gibi ileriye dönük beyanlar, muhasebeciler için yeni alanlar arasındadır. Sürdürülebilirlik ve entegre rapor hazırlamanın, finansal rapor hazırlamadan daha geniş kapsamlı olması nedeniyle muhasebecilerin, bu raporları hazırlayabilme ve

özellikle ilgili riskleri değerlendirme gibi yeni beceriler geliştirmeleri gerekecektir. Finans ve muhasebe uzmanlarının geçiş yollarını ve çözümlerini ve bunların kurumlarında geçiş planlamasını nasıl mümkün kıldığını anlamaları gerekmektedir. Muhasebecilere, kapsam 1-3 emisyonları, fiziksel riskler, iklim değişikliği ve sürdürülebilirlik dilini öğrenme fırsatları verilmelidir. İlgili sürdürülebilirlik eğitim ve öğretim fırsatları, muhasebecilerin iklim ve sürdürülebilirlik risklerini ve çözümlerini tanımlamalarını ve çevresel sürdürülebilirlik hedeflerini ve sürdürülebilirlik önceliklerini strateji, risk yönetimi, finansman, iç ve dış raporlama süreçlerine dahil etmelerini sağlayacaktır (Ling, 2023; Green Finance Platform).

İşletmelerin, bu konularda yeterli eğitim almış, konusunda uzman muhasebe meslek erbablarına ihtiyaçları her geçen gün artmaktadır. Bu nedenle muhasebe mesleğini icra edecek adaylara, bu yetkinlikleri kazanabilecekleri müfredatların hazırlanması veya mevcut müfredatlara bu yetkinliklerin eklenmesi bir ihtiyaç olarak karşımıza çıkmaktadır.

IV. LİTERATÜR TARAMASI

Muhasebe Eğitimi (Accounting Education) dergisinin sürdürülebilirlik ve muhasebe eğitimi tema alan 2013 yılındaki (22. Cilt, 4. Sayı) dergi içeriğinde sürdürülebilirlik ile muhasebe eğitimi arasındaki etkileşimi inceleyen literatür eksikliği Gray, Laine ve Contrafatto tarafından eleştirilmiştir. Owen (2013), modern bir muhasebe eğitimi için entegre raporlamanın dahil edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ruiz (2013) ise, tek başına entegre raporlamanın değil, aynı zamanda sürdürülebilirlik muhasebesinin de dahil edilmesi gerektiğini belirterek Owen tarafından yapılan çalışmayı desteklemiştir. Aracı ve Yüksel (2017), entegre raporlama eğitimi veren dünya çapındaki meslek kuruluşlarının ve Güney Afrika'daki üniversitelerin eğitim programlarını incelemiştir. Mburayi ve Wall (2018) muhasebe ve finans müfredatlarına sürdürülebilirliğin ne ölçüde entegre edildiğini araştırdıkları çalışmalarında, sürdürülebilirliğin müfredata entegre edilmesi açısından muhasebe ve finans disiplininin diğer yönetim disiplinlerinin gerisinde kaldığını tespit etmişlerdir. Ahmed (2019), BAE (Birleşik Arap Emirlikleri) üniversitelerindeki muhasebe programlarında, sürdürülebilirliğin müfredata entegrasyonu konusunu araştırdığı çalışmasında, işletme fakültelerinde ayrı bir ders olarak sürdürülebilirlik muhasebesi dersinin sunulmadığını tespit etmiştir. Süklüm (2019), işletme bölümü olan 149 üniversite içerisinde sadece 3 devlet üniversitesinin işletme bölümünde yeşil muhasebe derslerinin müfredatta seçmeli ders olarak yer aldığını tespit etmiştir. Yüksel (2020), Türkiye'de muhasebe lisans ve ön lisans programları bulunan, yüksekokul ve bölümlerin müfredatlarındaki sürdürülebilirlikle ilgili derslerin durumunu incelediği çalışmasında, sürdürülebilirlikle ilgili ders sayısının toplam ders sayısına oranının düşük olduğunu, bazı üniversitelerin yüksek lisans ve doktora programlarında muhasebe müfredatı içeriğinde sürdürülebilirliğe yönelik derslerin yer olmadığını tespit etmiştir. Ergün vd. (2022), çalışmalarında üniversite derecelendirme kuruluşlarından Times Yükseköğretim Kuruluşu'nun 2021 yılı eğitim-öğretim kategorisi, muhasebe ve finansman alanında dünya sıralamasında yer alan ilk 25

üniversite ile bu sıralamada ilk 25 ‘te bulunan Türk üniversitelerinin müfredatlarındaki sürdürülebilirlikle ilgili derslerin durumunu incelemiştir. Üniversitelerin, işletme, yönetim, muhasebe ve finansman bölümlerinin lisans, yüksek lisans ve doktora müfredatlarını analiz ederek üniversiteleri karşılaştırmışlardır. Türk üniversitelerin; lisans düzeyinde %48’inde, yüksek lisans düzeyinde %32’sinde, doktora düzeyinde %12’sinde; diğer ülke üniversitelerinde ise lisans düzeyinde %64’ünde, yüksek lisans düzeyinde %72’sinde, doktora düzeyinde %16’sında, sürdürülebilirliğe ilişkin dersler olduğunu tespit etmişlerdir. Türk ve diğer ülke üniversitelerinde ders isimlerini esas alarak, bölüm müfredatlarında yaptıkları araştırmaya göre ise sürdürülebilirlik muhasebesi ile ilgili derslerin, müfredatlarda ki sürdürülebilirlikle ilgili diğer derslere kıyasla daha az yer aldığını tespit etmişlerdir. Ağdeniz ve Köse (2022), Türkiye’deki devlet ve vakıf üniversitelerinin lisans ve lisansüstü programlarında entegre raporlamaya yönelik derslerin durumunu inceledikleri çalışmalarında, sadece 18 üniversite müfredatında entegre raporlama veya entegre raporlamayı içeren derslerin yer aldığını tespit etmişlerdir. Entegre raporlama dersinin; 2 üniversitede lisans, 3 üniversitede doktora, 5 üniversitede ise yüksek lisans düzeyinde ayrı bir ders olarak müfredatta yer aldığını tespit etmişlerdir. Sultanoğlu ve Özerhan (2022), Türkiye’de AACSB üyesi olan (14), lisans düzeyinde muhasebe bölümü olan AACSB’e üye olmayan (18) ve lisansüstü muhasebe programı olan 9 araştırma üniversitesinin müfredatlarında sürdürülebilirlikle ilgili konuların muhasebe dersleri ile ne ölçüde kapsandığını araştırmışlardır. 5 AACSB üyesi, 1 AACSB üyesi olmayan ve 1 araştırma üniversitesinde sürdürülebilirlik dersinin ayrı bir ders olarak müfredatta yer aldığını tespit etmişlerdir.

V. YÖNTEM

Bu bölümde araştırmanın modeli, çalışma grubu, verilerin toplanması ve analizi ile ilgili bilgiler açıklanacaktır.

A. Araştırmanın Modeli

Araştırma nitel bir araştırma olup, Türkiye’de “işletme” ve “muhasebe ve finans yönetimi” bölümleri bulunan üniversitelerin lisans ve lisansüstü müfredatlarında, zorunlu ve seçimlik dersler arasında sürdürülebilirlik ile ilgili muhasebe derslerinin varlığı belge analizi yöntemiyle incelenmiştir. Nitel araştırma yöntemlerinden biri olan belge analizi, araştırılan konu ile ilgili basılı ve elektronik belgelerin içeriklerinin sistematik bir şekilde incelenmesinde ve değerlendirilmesinde kullanılmaktadır. Belge analizi, araştırılan konu ile ilgili bir anlayış oluşturmak amacıyla ampirik bilgi geliştirme, inceleme ve yorumlama süreçlerini kapsamaktadır (Sak vd., 2021).

B. Çalışma Grubu

Çalışma için öncelikle 2023 yılı ÖSYM Yükseköğretim Programları ve Kontenjanları Kılavuzunda yer alan ve işletme ve muhasebe ve finans yönetimi bölümleri olan üniversiteler tespit edilmiştir. Türkiye’de işletme ve muhasebe ve finans yönetimi bölümleri olan; 91’i devlet üniversitesi, 43’ü vakıf üniversitesi olmak üzere toplam 134 üniversite çalışma kapsamına dâhil edilmiştir. İlgili

bölümleri olmayan üniversiteler kapsam dışı bırakılmıştır. Çalışmada; üniversitelerin işletme ve muhasebe ve finans yönetimi bölümlerinin lisans (Türkçe-İngilizce-Almanca), yüksek lisans (tezli-tezsiz-uzaktan, Türkçe-İngilizce) ve doktora (Türkçe-İngilizce) derecelerindeki müfredatlarında yer alan muhasebe anabilim dalı dersleri incelenmiştir. Çalışmaya; aşağıdaki bölümler ve programlar dâhil edilmiştir:

- İşletme bölümü,
- Muhasebe ve Finans Yönetimi bölümü
- İşletme Yüksek Lisans,
- İşletme Doktora,
- Muhasebe Finansman Yüksek Lisans,
- Muhasebe Finansman Doktora,
- Muhasebe Denetim Yüksek Lisans,
- Muhasebe Denetim Doktora,
- Muhasebe ve Finansal Yönetim Yüksek Lisans,
- Muhasebe ve Finansal Yönetim Doktora,
- Muhasebe ve Uluslararası Raporlama Yüksek Lisans,
- Finansal Yönetim Yüksek Lisans,
- Uluslararası Finansal Raporlama ve Analiz Yüksek Lisans,
- Muhasebe, Finans ve Bankacılık Yüksek Lisans

C. Verilerin Toplanması ve Analizi

Çalışma kapsamına alınan 134 üniversitenin ilgili bölümlerinin (Türkçe-İngilizce-Almanca) ve enstitülerinin web sayfalarına ulaşılmış ve müfredatları incelenmiştir. Literatürde ve uygulamalarda sürdürülebilirlik raporlaması, kurumsal sosyal sorumluluk raporlaması, üçlü sorumluluk raporlaması ve finansal olmayan raporlama birbirleri yerine kullanılmaktadır. Ayrıca çevre muhasebesinin ve sürdürülebilirlik muhasebesinin literatürde yeşil muhasebe adıyla da kullanımına rastlanmaktadır. Bu nedenle müfredatların incelemesinde, çevre muhasebesi, sürdürülebilirlik muhasebesi, yeşil muhasebe, sürdürülebilirlik raporlaması, entegre raporlama, finansal olmayan raporlama, kurumsal sosyal sorumluluk raporlaması, üçlü sorumluluk raporlaması derslerinin bulunup bulunmadığı araştırılmıştır. Müfredatlar incelenirken içinde ilgili anahtar kelimeler geçmeyen ancak sürdürülebilirlikle bağlantılı olan dersler ve isminde güncel gelişmeler geçen muhasebe anabilim dalı tarafından sunulan derslerin içerikleri de incelenerek çalışma kapsamına dâhil edilmiştir.

D. Araştırmanın Bulguları

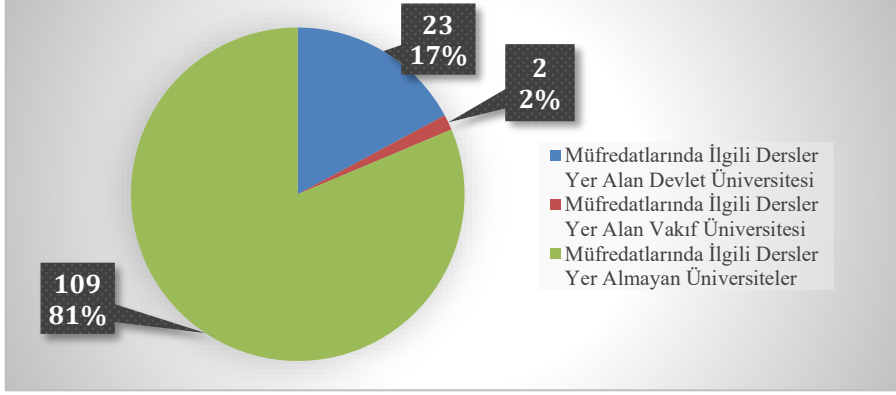
Çalışma kapsamındaki üniversitelerin ilgili bölümlerinin lisans ve lisansüstü müfredatlarında, kurumsal sürdürülebilirliğe yönelik muhasebe dersi/dersleri bulunan üniversiteler Tablo 1'de gösterilmektedir. İşletme ve muhasebe ve finans yönetimi bölümü olan 134 üniversite içerisinde 25 üniversitenin lisans ve lisansüstü program müfredatlarında sürdürülebilirlikle ilgili muhasebe derslerine rastlanmıştır (Tablo 1).

Tablo 1: Müfredatlarında Sürdürülebilirliğe Yönelik Muhasebe Dersleri Yer Alan Üniversiteler

	Üniversiteler		Lisans	Yüksek Lisans	Doktora
1	Ankara Üniversitesi	Devlet			√
2	Atatürk Üniversitesi	Devlet		√	√
3	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi	Devlet		√	
4	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi	Devlet		√	
5	Bingöl Üniversitesi (Devlet Üniversitesi)	Devlet	√		
6	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Devlet			√
7	Bursa Teknik Üniversitesi	Devlet			√
8	Bursa Uludağ Üniversitesi	Devlet			√
9	Dokuz Eylül Üniversitesi	Devlet	√		
10	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi	Devlet		√	
11	Hitit Üniversitesi	Devlet	√		
12	İzmir Demokrasi Üniversitesi	Devlet	√		
13	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi	Devlet		√	
14	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi	Devlet		√	
15	Malatya Turgut Özal Üniversitesi	Devlet	√		
16	Manisa Celâl Bayar Üniversitesi	Devlet	√		
17	Marmara Üniversitesi	Devlet	√	√	√
18	Necmettin Erbakan Üniversitesi	Devlet		√	√
19	Sakarya Üniversitesi (Devlet Üniversitesi)	Devlet	√		√
20	Süleyman Demirel Üniversitesi	Devlet		√	√
21	Trakya Üniversitesi	Devlet			√
22	Uşak Üniversitesi	Devlet	√		
23	Yıldız Teknik Üniversitesi	Devlet	√		
24	Altınbaş Üniversitesi	Vakıf		√	
25	Başkent Üniversitesi	Vakıf	√	√	

Atatürk, Necmettin Erbakan, Süleyman Demirel üniversitelerinin hem yüksek lisans hem de doktora müfredatlarında ilgili derslere yer verilmektedir. Marmara Üniversitesi lisans, yüksek lisans ve doktora olmak üzere her üç derecede de sürdürülebilirliğe yönelik derslere müfredatlarında yer vermektedir. Sakarya Üniversitesinde lisans ve doktora, Başkent Üniversitesinde de lisans ve yüksek lisans müfredatlarında, sürdürülebilirliğe yönelik muhasebe dersleri yer almaktadır. Üniversitelerin lisans ve lisansüstü program müfredatları incelendiğinde, bu derslerin, ilgili bölümlerin lisans ve lisansüstü programlarının tamamında seçimsel ders olarak yer aldığı tespit edilmiştir. Çalışma kapsamındaki 134 üniversitenin müfredatlarında, sürdürülebilirliğe yönelik muhasebe derslerinin bulunmasına göre dağılımları Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1. Muhasebe müfredatlarında sürdürülebilirliğe yönelik ders bulunup bulunmamasına göre üniversitelerin dağılımı

134 üniversiteden; sürdürülebilirliği, muhasebe müfredatına entegre eden devlet üniversitesi sayısı 23 (%17), vakıf üniversitesi sayısı 2 (%2) ve çeşitli derecelerindeki müfredatlarında ilgili dersler yer almayan üniversite sayısı 109 (%81)'dur.

Lisans müfredatlarında, sürdürülebilirliğe yönelik muhasebe dersleri olan üniversiteler ve müfredatlarında hangi derslerin yer aldığı Tablo 2'de gösterilmektedir.

10 devlet üniversitesi ve 1 vakıf üniversitesi olmak üzere sadece 11 üniversitenin (Bingöl, Dokuz Eylül, Hitit, İzmir Demokrasi, Malatya Turgut Özal, Manisa Celal Bayar, Marmara, Sakarya, Uşak, Yıldız Teknik ve Başkent) ilgili bölümlerinin lisans müfredatlarında sürdürülebilirliğe yönelik muhasebe derslerine ve içeriğine rastlanmıştır. Lisans düzeyinde; 4 üniversitede çevre muhasebesi, 4 üniversitede entegre raporlama, 3 üniversitede sürdürülebilirlik raporlaması dersleri ayrı bir ders olarak yer almaktadır. Başkent üniversitesinde, işletme bölümünde, sürdürülebilirlik muhasebesi ve entegre raporlama aynı derste sunulmaktadır. Yine Başkent üniversitesinin muhasebe ve finans yönetimi bölümünde de, entegre raporlama ve performans yönetimi dersi, lisans düzeyinde sunulmaktadır. Manisa Celal Bayar Üniversitesi İngilizce işletme bölümünde, ayrı bir ders olarak yer verilirse de muhasebede güncel konular dersinin içeriğinde çevre muhasebesine ve entegre raporlamaya yönelik konulara yer verilmektedir.

Tablo 2. Lisans Müfredatlarında Sürdürülebilirliğe Yönelik Muhasebe Dersleri Bulunan Üniversiteler ve Sunulan Dersler

Devlet/Vakıf	Üniversiteler	Dersler
Devlet	Bingöl Üniversitesi	Çevre Muhasebesi
Devlet	Dokuz Eylül Üniversitesi	Entegre Raporlama ve İleri Performans Yönetimi
Devlet	Hitit Üniversitesi	Kurumsal Sürdürülebilirlik ve Raporlaması
Devlet	İzmir Demokrasi Üniversitesi	Entegre Raporlar ve Analizi

Devlet	Malatya Turgut Özal Üniversitesi	Çevre Muhasebesi
Devlet	Manisa Celâl Bayar Üniversitesi	Muhasebede Güncel Konular
Devlet	Marmara Üniversitesi	Sürdürülebilirlik ve Kurumsal Raporlama
Devlet	Sakarya Üniversitesi	Çevre Muhasebesi
Devlet	Uşak Üniversitesi	Çevre Muhasebesi
Devlet	Yıldız Teknik Üniversitesi	Kurumlarda Entegre Raporlama ve Sürdürülebilir Değer Yaratma
Vakıf	Başkent Üniversitesi	Sürdürülebilirlik Muhasebesi ve Entegre Raporlama Entegre Raporlama ve Performans Yönetimi

Yüksek lisans müfredatlarında sürdürülebilirliğe yönelik muhasebe dersleri olan üniversiteler ve müfredatlarda yer verilen dersler Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3. Yüksek Lisans Müfredatlarında Sürdürülebilirliğe Yönelik Muhasebe Dersleri Bulunan Üniversiteler ve Sunulan Dersler

Devlet/Vakıf	Üniversiteler	Ders Adları
Devlet	Atatürk Üniversitesi	Sürdürülebilirlik Muhasebesi ve Raporlaması
Devlet	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi	Çevre Muhasebesi
Devlet	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi	İşletmeler İçin Çevre Yönetimi ve Muhasebe İşlemleri
Devlet	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi	Entegre Raporlama
Devlet	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi	Çevre Muhasebesi
Devlet	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi	Çevre Muhasebesi Kurumsal Sürdürülebilirlik ve Muhasebe
Devlet	Marmara Üniversitesi	Sürdürülebilirlik ve Entegre Raporlama
Devlet	Necmettin Erbakan Üniversitesi	Çevre Muhasebesi
Devlet	Süleyman Demirel Üniversitesi	Çevre Muhasebesi
Vakıf	Altınbaş Üniversitesi	Uluslararası Finansal ve Finansal Olmayan Raporlama
Vakıf	Başkent Üniversitesi	Sürdürülebilirlik Muhasebesi ve Entegre Raporlama

9'u devlet ve 2'si vakıf üniversitesi olmak üzere toplam 11 üniversitenin (Atatürk, Aydın Adnan Menderes, Bilecik Şeyh Edebali, Eskişehir Osmangazi, İzmir Kâtip Çelebi, Kütahya Dumlupınar, Marmara, Necmettin Erbakan, Süleyman Demirel, Altınbaş ve Başkent) ilgili bölümlerinin yüksek lisans programlarında, sürdürülebilirliğe yönelik muhasebe derslerine rastlanmıştır. Yüksek lisans düzeyinde; 6 üniversite çevre muhasebesi, 3 üniversitede sürdürülebilirlik muhasebesi ve raporlaması, 3 üniversitede entegre raporlama dersi ayrı bir ders olarak müfredatlarda yer almaktadır. Altınbaş Üniversitesinde sürdürülebilirlik muhasebesi ve raporlaması içeriği, "Uluslararası Finansal ve Finansal Olmayan Raporlama" dersi içeriğinde verilmektedir. Kütahya Dumlupınar Üniversitesinin muhasebe ve finans yönetimi bölümü, yüksek lisans programlarında hem çevre muhasebesi hem de sürdürülebilirlik muhasebesi

(Kurumsal Sürdürülebilirlik ve Muhasebe adıyla) olmak üzere iki ders yer almaktadır. Başkent üniversitesinde işletme bölümü yüksek lisans programında, sürdürülebilirlik muhasebesi ve entegre raporlama aynı derste sunulmaktadır.

Doktora müfredatlarında sürdürülebilirliğe yönelik muhasebe dersleri olan üniversiteler ve müfredatlarında yer alan dersler Tablo 4’te gösterilmektedir.

Tablo 4. Doktora Müfredatlarında Sürdürülebilirliğe Yönelik Muhasebe Dersleri Bulunan Üniversiteler ve Sunulan Dersler

Devlet/Vakıf	Üniversiteler	Ders Adları
Devlet	Ankara Üniversitesi	Sürdürülebilirlik ve Kurumsal Raporlama
Devlet	Atatürk Üniversitesi	Sürdürülebilirlik Muhasebesi ve Raporlaması
Devlet	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Kurumsal Sürdürülebilirlik ve Entegre Raporlama / Çevre Muhasebesi/ Entegre Raporlama
Devlet	Bursa Teknik Üniversitesi	Sürdürülebilirlik Muhasebesi
Devlet	Bursa Uludağ Üniversitesi	Entegre Raporlama
Devlet	Marmara Üniversitesi	Entegre Raporlama
Devlet	Necmettin Erbakan Üniversitesi	Çevre Muhasebesi
Devlet	Sakarya Üniversitesi	Sürdürülebilirlik ve Entegre Raporlama
Devlet	Süleyman Demirel Üniversitesi	Entegre Raporlama-Çevre Muhasebesi
Devlet	Trakya Üniversitesi	Kurumsal Sürdürülebilirlik ve Raporlaması

Sürdürülebilirliğe yönelik muhasebe derslerine vakıf üniversitelerinin doktora programlarında yer vermediği Tablo 4’ten de görülmektedir. Sadece 10 devlet üniversitesinin (Ankara, Atatürk, Burdur Mehmet Akif Ersoy, Bursa Teknik, Bursa Uludağ, Marmara, Necmettin Erbakan, Sakarya, Süleyman Demirel, Trakya) doktora programlarında sürdürülebilirliğe yönelik muhasebe derslerine rastlanmıştır. Doktora programlarında 3 üniversitede çevre muhasebesi, 4 üniversitede sürdürülebilirlik muhasebesi ve raporlaması ve 5 üniversitede entegre raporlamaya yönelik dersler sunulmaktadır. Süleyman Demirel ve Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitelerinde ilgili bölümlerin programlarında hem çevre muhasebesi hem de entegre raporlama dersleri yer almaktadır.

Üniversitelerin ilgili bölüm müfredatlarında sunduğu sürdürülebilirliğe yönelik muhasebe derslerini, ders bazında ayrı olarak ele alırsak çevre muhasebesi ders içeriğinin üniversitelere ve derecelere göre dağılımı Tablo 5’te gösterilmektedir. Türkiye’de 10 üniversitede ayrı bir ders olarak çevre muhasebesi ders içeriğinin, “Çevre Muhasebesi” ve “İşletmeler İçin Çevre Yönetimi ve Muhasebe İşlemleri” adlarıyla müfredatlarda yer aldığı görülmektedir. Manisa Celal Bayar üniversitesinde, lisans düzeyinde ayrı bir ders olarak olmasa da muhasebede güncel konular dersi içeriğinde çevre muhasebesine yönelik bilgilendirmeler yapılmaktadır.

Tablo 5. Çevre Muhasebesi Dersinin Müfredatlarında Yer Aldığı Üniversiteler ve Dereceler

Üniversiteler	Lisans	Yüksek Lisans	Doktora
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi		Çevre Muhasebesi	
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi		İşletmeler İçin Çevre Yönetimi ve Muhasebe İşlemleri	
Bingöl Üniversitesi	Çevre Muhasebesi		
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi			Çevre Muhasebesi
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi		Çevre Muhasebesi	
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi		Çevre Muhasebesi	
Malatya Turgut Özal Üniversitesi	Çevre Muhasebesi		
Necmettin Erbakan Üniversitesi		Çevre Muhasebesi	Çevre Muhasebesi
Sakarya Üniversitesi	Çevre Muhasebesi		
Süleyman Demirel Üniversitesi		Çevre Muhasebesi	Çevre Muhasebesi
Uşak Üniversitesi	Çevre Muhasebesi		

Çevre muhasebesi dersi içeriği; 4 üniversitede lisans düzeyinde, 6 üniversitede yüksek lisans düzeyinde ve 3 üniversitede doktora düzeyinde verilmektedir. Necmettin Erbakan ve Süleyman Demirel Üniversitelerinde, hem yüksek lisans hem de doktora düzeyinde ders olarak yer almaktadır.

Tablo 6’da sürdürülebilirlik muhasebesi ve raporlamasına yönelik içeriğin hangi üniversitelerde ve derecelerde verildiği gösterilmektedir. Sürdürülebilirlik muhasebesi ve raporlamasına yönelik dersler, 9 üniversitede yer almaktadır. Ders, müfredatlarda; “Sürdürülebilirlik Muhasebesi ve Raporlaması”, “Kurumsal Sürdürülebilirlik ve Raporlaması”, “Sürdürülebilirlik ve Kurumsal Raporlama”, “Sürdürülebilirlik Muhasebesi”, “Kurumsal Sürdürülebilirlik ve Muhasebe” adlarıyla yer almaktadır. Lisans düzeyinde 3 üniversitede, yüksek lisans düzeyinde 4 üniversitede ve doktora düzeyinde 4 üniversitede ders olarak yer almaktadır. Atatürk üniversitesinde hem yüksek lisans hem de doktora düzeyinde sunulmaktadır. Başkent üniversitesinde de hem lisans hem de yüksek lisans programında, entegre raporlama ile birleştirilmiş şekilde tek ders olarak sunulmaktadır. Altınbaş üniversitesinde, “Uluslararası Finansal ve Finansal Olmayan Raporlama” ders içeriğinde sürdürülebilirlik raporlamasına yönelik konular kapsamaktadır.

Tablo 6. Sürdürülebilirlik Muhasebesi ve Raporlaması Dersinin Müfredatlarında Yer Aldığı Üniversiteler ve Dereceler

Üniversiteler	Lisans	Yüksek Lisans	Doktora
Ankara Üniversitesi			Sürdürülebilirlik ve Kurumsal Raporlama
Atatürk Üniversitesi		Sürdürülebilirlik Muhasebesi ve Raporlaması	Sürdürülebilirlik Muhasebesi ve Raporlaması
Bursa Teknik Üniversitesi			Sürdürülebilirlik Muhasebesi
Hitit Üniversitesi	Kurumsal Sürdürülebilirlik ve Raporlaması		
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi		Kurumsal Sürdürülebilirlik ve Muhasebe	
Marmara Üniversitesi	Sürdürülebilirlik ve Kurumsal Raporlama		
Trakya Üniversitesi			Kurumsal Sürdürülebilirlik ve Raporlaması
Altınbaş Üniversitesi		Uluslararası Finansal ve Finansal Olmayan Raporlama	
Başkent Üniversitesi	Sürdürülebilirlik Muhasebesi ve Entegre Raporlama	Sürdürülebilirlik Muhasebesi ve Entegre Raporlama	

Tablo 7’de entegre raporlamasına yönelik içeriğin hangi üniversitelerde ve derecelerde verildiği gösterilmektedir. Toplam 9 üniversitenin müfredatlarında entegre raporlama dersine rastlanmıştır. Marmara üniversitesinde hem yüksek lisans hem de doktora düzeyinde entegre raporlamaya yönelik dersler verilmektedir. Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi’nde doktora düzeyindeki iki farklı programda entegre raporlamaya yönelik ders yer almaktadır. 5 üniversitede doktora düzeyinde, 3 üniversitede ise yüksek lisans düzeyinde ve 43 üniversitede de lisans düzeyinde entegre raporlama dersleri ayrı bir ders olarak verilmektedir. Dersler; “Entegre Raporlama”, “Entegre Raporlama ve Performans Yönetimi”, “Kurumlarda Entegre Raporlama ve Sürdürülebilir Değer Yaratma”, “Sürdürülebilirlik ve Entegre Raporlama”, “Entegre Raporlar ve Analizi”, “Entegre Raporlama ve İleri Performans Yönetimi”, “Kurumsal Sürdürülebilirlik ve Entegre Raporlama”, “Sürdürülebilirlik Muhasebesi ve Entegre Raporlama” adları ile müfredatlarda yer almaktadır. Başkent üniversitesinde sürdürülebilirlik muhasebesi ve entegre raporlama bir arada tek ders olarak hem lisans hem de yüksek lisansta ders olarak verilmektedir. Manisa Celal Bayar üniversitesinde lisans düzeyinde ayrı bir ders olarak yer almasa da muhasebede güncel konular dersi içeriğinde entegre raporlamaya yönelik bilgilendirme yapılmaktadır.

Tablo 7. Entegre Raporlama Ders İçeriğinin Müfredatlarında Yer Aldığı Üniversiteler ve Dereceler

Üniversiteler	Lisans	Yüksek Lisans	Doktora
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi			Kurumsal Sürdürülebilirlik ve Entegre Raporlama / Entegre Raporlama
Bursa Uludağ Üniversitesi			Entegre Raporlama
Dokuz Eylül Üniversitesi	Entegre Raporlama ve İleri Performans Yönetimi		
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi		Entegre Raporlama	
İzmir Demokrasi Üniversitesi	Entegre Raporlar ve Analizi		
Marmara Üniversitesi		Sürdürülebilirlik ve Entegre Raporlama	Entegre Raporlama
Sakarya Üniversitesi			Sürdürülebilirlik ve Entegre Raporlama
Stüleyman Demirel Üniversitesi			Entegre Raporlama
Başkent Üniversitesi	Sürdürülebilirlik Muhasebesi ve Entegre Raporlama / Entegre Raporlama ve Performans Yönetimi	Sürdürülebilirlik Muhasebesi ve Entegre Raporlama	

SONUÇ

Günümüzde kurumsal sürdürülebilirliğin artan önemi karşısında, işletmelerden sürdürülebilirlikle ilgili konulara işaret edebilen, bunlara çözüm bulabilen ve bunları değer yaratmak bağlamında fırsatlara dönüştürebilenler, geleceğin başarılı işletmeleri olacaktır. Bu bağlamda artık daha fazla kuruluş sürdürülebilirliği iş stratejilerine entegre etmektedir. Paydaşlar tarafından yoğun bir şekilde talep edilen ve rekabet avantajı sağlayan sürdürülebilirlik raporu ve entegre raporu yayımlayan işletme sayısı da gün geçtikçe artmaktadır. Böylece muhasebecilerin, bilgi kullanıcılarına karar almalarında yardımcı olacak, doğru ve güvenilir finansal bilgileri sunmak olan geleneksel rolleri, sürdürülebilirlik ve entegre raporlarının hazırlanması ve güvence hizmetleri ile genişlemektedir. Bu da muhasebe mesleğini icra edecek adayların sürdürülebilirlik konularıyla ilgili bilgi, beceri ve yetkinliklerle donatılması ihtiyacını ortaya çıkarmakta ve üniversitelerde sunulan muhasebe müfredatlarının, muhasebe mesleğini icra edecek adayların bilgi ihtiyaçlarını karşılayabilecek ve becerilerini geliştirebilecek şekilde güncellenmesini gerektirmektedir.

Bu çalışmada, Türkiye'deki vakıf ve devlet üniversitelerinin lisans ve lisansüstü programlarında sürdürülebilirlikle ilgili muhasebe derslerinin yer alıp almadığının, hangi derecelerde, hangi derslerin yer aldığının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Çalışma kapsamına alınan 134 üniversiteden toplam 25 üniversitenin yani sadece %19'unun müfredatında bu derslerin yer aldığı görülmüştür. Sürdürülebilirliği muhasebe müfredatına entegre eden devlet üniversitesi sayısı 23 (%17), vakıf üniversitesi sayısı 2 (%2) ve çeşitli

derecelerindeki müfredatlarında ilgili derslerin yer almadığı üniversite sayısı 109 (%81)'dur. Sürdürülebilirliğin artan önemi karşısında, ilgili bölümleri bulunan üniversitelerin %81'inin lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyindeki müfredatlarında sürdürülebilirliğe yönelik muhasebe derslerine yer vermemesi, sadece %19'unda böyle bir güncellenmenin yapılmış olması çok yetersizdir. Vakıf üniversitelerinin ise bu değişim bağlamında daha geride kaldığı söylenebilir. Sürdürülebilirliğe yönelik muhasebe derslerinin, üniversitelerin lisans ve lisansüstü program müfredatlarında seçimlik ders olarak sunulduğu tespit edilmiştir. İlgili derslerin uzmanlık alanı dersleri olduğu dikkate alındığında, bu derslerin programlarda zorunlu ders olarak sunulması beklenmemektedir. Ancak zorunlu derslerin içeriğinde, bu yönde gerçekleşen değişime ve dönüşüme yönelik bilgilendirmelerin yapılarak, muhasebe alanında ilerleyecek adayların, bu konularda bilinçlendirilmesi ve bu derslere yönlendirilmesi önemlidir. Bu derslerin verildiği 25 üniversiteden; 11 üniversitede lisans, 11 üniversitede yüksek lisans ve 10 üniversitede doktora düzeyindeki müfredatlarda ilgili ders/dersler yer almaktadır. Manisa Celal Bayar üniversitesinde, lisans düzeyinde ayrı bir ders olarak yer almasa da “muhasebede güncel konular” adlı dersin içeriğinde bu konular kapsanmaktadır. Marmara üniversitesi, lisans, yüksek lisans ve doktora olmak üzere her üç seviyede de öğrencilerine ilgili dersleri sunmaktadır. Atatürk üniversitesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi ve Süleyman Demirel Üniversitesi hem yüksek lisans hem de doktora düzeyinde ilgili dersleri sunmaktadır. Sakarya üniversitesi, lisans ve doktora derecesinde, Başkent üniversitesi ise lisans ve yüksek lisans derecelerinde ilgili dersleri sunmaktadır. Derslerin lisans düzeyinde sadece 10 üniversitede yer alması ve 1 üniversitede farklı bir ders içeriğinde yer verilmesi sürdürülebilirlik bilincinin yerleştirilebilmesi açısından çok yetersizdir. Lisans düzeyinde ayrı bir ders olarak müfredatlarında yer vermeyen üniversiteler de diğer muhasebe derslerinin içeriğine raporlamadaki değişime yönelik konuları entegre ederek meslek adaylarını bilinçlendirmelilerdir.

Yüksek lisans düzeyinde; 9'u devlet ve 2'si vakıf üniversitesi olmak üzere toplam 11 üniversitenin (Atatürk, Aydın Adnan Menderes, Bilecik Şeyh Edebali, Eskişehir Osmangazi, İzmir Kâtip Çelebi, Kütahya Dumlupınar, Marmara, Necmettin Erbakan, Süleyman Demirel, Altınbaş ve Başkent) ilgili bölümlerinin programlarında, sürdürülebilirliğe yönelik muhasebe dersleri yer almaktadır. Yüksek lisans düzeyinde; 6 üniversitede çevre muhasebesi, 3 üniversitede sürdürülebilirlik muhasebesi ve raporlaması, 3 üniversitede entegre raporlama dersi ayrı bir ders olarak müfredatlarda yer almaktadır. Sürdürülebilirliğe yönelik muhasebe derslerine vakıf üniversitelerinin doktora programlarında yer vermediği görülmüş ve sadece 10 devlet üniversitesinin (Ankara, Atatürk, Burdur Mehmet Akif Ersoy, Bursa Teknik, Bursa Uludağ, Marmara, Necmettin Erbakan, Sakarya, Süleyman Demirel, Trakya) doktora programlarında sürdürülebilirliğe yönelik muhasebe derslerine rastlanmıştır. Doktora programlarında 3 üniversitede çevre muhasebesi, 4 üniversitede sürdürülebilirlik muhasebesi ve raporlaması ve 5 üniversitede entegre raporlamaya yönelik dersler sunulmaktadır. Adayların uzmanlaşmak adına yüksek

lisans ve doktora programlarına yöneldiği dikkate alındığında sürdürülebilirliği muhasebe müfredatına entegre eden üniversite sayısı oldukça yetersiz kalmaktadır.

Türkiye’de 11 üniversitede çevre muhasebesi ders içeriğinin; “çevre muhasebesi” ve “işletmeler için çevre yönetimi ve muhasebe işlemleri” adıyla, 4 üniversitede lisans, 6 üniversitede yüksek lisans ve 3 üniversitede doktora düzeyinde müfredatta sunulduğu tespit edilmiştir. Necmettin Erbakan ve Süleyman Demirel Üniversitelerinde hem yüksek lisans hem de doktora düzeyinde ders olarak yer almaktadır. Sürdürülebilirlik muhasebesi ve raporlamasına yönelik içerik, 9 üniversitede (3 üniversitede lisans, 4 üniversitede yüksek lisans, 4 üniversitede doktora) müfredatlarda; “Sürdürülebilirlik Muhasebesi ve Raporlaması”, “Kurumsal Sürdürülebilirlik ve Raporlaması”, “Sürdürülebilirlik ve Kurumsal Raporlama”, “Uluslararası Finansal ve Finansal Olmayan Raporlama”, “Sürdürülebilirlik Muhasebesi”, “Kurumsal Sürdürülebilirlik ve Muhasebe” adlarıyla yer almaktadır. Toplam 10 üniversitede (5 üniversitede doktora düzeyinde, 3 üniversitede yüksek lisans düzeyinde ve 4 üniversitede de lisans düzeyinde) entegre raporlama dersleri verilmektedir. Dersler; “Entegre raporlama”, “Entegre Raporlama ve Performans Yönetimi”, “Kurumlarda Entegre Raporlama ve Sürdürülebilir Değer Yaratma”, “Sürdürülebilirlik ve Entegre Raporlama”, “Entegre Raporlar ve Analizi”, “Entegre Raporlama ve İleri Performans Yönetimi”, “Kurumsal Sürdürülebilirlik ve Entegre Raporlama”, “Sürdürülebilirlik muhasebesi ve Entegre Raporlama” adları ile müfredatlarda yer almaktadır. Manisa Celal Bayar üniversitesinde, çevre muhasebesi ve entegre raporlamaya yönelik bilgilendirme, muhasebede güncel konular ders içeriğinde yapılmaktadır.

Sonuç olarak, Türkiye’deki üniversitelerin işletme ve muhasebe ve finans yönetimi bölümlerinin lisans ve lisansüstü program müfredatlarında, işletmelerin kurumsal sürdürülebilirlik faaliyetlerine hizmet eden çevre muhasebesi, sürdürülebilirlik muhasebesi ve raporlaması ve entegre raporlamaya yönelik içeriğin henüz yeterli bir oranda yer almadığı söylenebilir. Özellikle lisans düzeyinde ayrı bir ders olarak yer veremeyen bölümlerin, diğer zorunlu muhasebe ders içeriklerinde yer vermesi, ancak yüksek lisans ve doktora düzeyindeki programlarda bu içeriklere ayrı bir ders olarak müfredatlarda yer verilmesi, bu raporları hazırlayabilecek muhasebecilere duyulan ihtiyaç karşısında artık kaçınılmaz bir durumdur.

Çevre muhasebesi, sürdürülebilirlik muhasebesi ve raporlaması ve entegre raporlama gibi sürdürülebilirliğin muhasebeye entegrasyonuna yönelik derslere lisans, yüksek lisans ve doktora programlarında yer verilmesi, geleceğin yöneticilerinin ve muhasebecilerinin konuya ilişkin bilgili ve gerekli becerilere sahip bir şekilde yetiştirilmesine katkıda bulunacaktır. Ayrı bir dersin açılmasının mümkün olmadığı durumlarda ise müfredatta yer alan muhasebe derslerinin içeriğine kurumsal sürdürülebilirlikle ilgili yeni muhasebe yaklaşımlarının dahil edilmesi de uygun bir yaklaşım olacaktır. Özellikle muhasebe derslerinin yoğun olarak verildiği bölümlerdeki akademik müfredatlarda gerekli entegrasyonlar ve

güncellemeler yapılmalı, muhasebe mesleğini icra edecek adaylara sunulan muhasebe eğitimi müfredatı sürdürülebilirlik konusunda farkındalık yaratmalı ve adayların gerekli bilgi becerilerle donatılmasını sağlamalıdır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Yönetim ve Ekonomi Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı Doç. Dr. Funda Özçelik tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Aggreh, M., Orji, M. G., Nworie, G. O. and Siddy, M. (2022). Achieving Sustainable Development Agenda of 2030: The Role of Accountants. Britain International of Humanities and Social Sciences (BioHS) Journal, Vol. 4, Iss. 3, 543-556. Doi: 10.33258/biohs.v4i3.788
- Ağdeniz, Ş. ve Köse, T. (2022). Muhasebe Eğitiminde Entegre Raporlama: Türkiye'deki Üniversitelere İlişkin Bir Araştırma. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, Cilt 25 (25. Yıl Özel Sayısı), 302-313. Doi:10.29249/selcuksbmyd.1127324
- Ahmed, A. (2019). Integrating Global Sustainability Elements Into Accounting Programs: UAE University Business Education Case Study. The Business and Management Review, Vol. 10, Iss. 3, 1-11. Doi: 10.54784/1990-6587.1014
- Aracı, H. ve Yüksel, F. (2017). Entegre Raporlamada Muhasebe Meslek Mensuplarının Rolü Ve Muhasebe Müfredatlarında Entegre Raporlama. Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi, Cilt 19, Sayı 2, 389 - 414.
- Aras, G. Ve Sarıoğlu, G. U. (2015). Kurumsal raporlamada yeni dönem: Entegre raporlama. TÜSİAD Yayını, 21, 85.
- Bonino, C., Ramanauskaitė ve Machado, S. (2023). What Skills Do Financial Professionals Need To Transition To Sustainable Economies?. <https://www.ifac.org/knowledge-gateway/supporting-international-standards/discussion/what-skills-do-financial-professionals-need-transition-sustainable-economies> Erişim Tarihi: 15.10.2023
- Demircioğlu, E. N. ve Ever, D. (2019). Sürdürülebilirlik Muhasebesinin Teorik Açından İncelenmesi. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 28, Sayı 3, 59-72. Doi: 10.35379/cusosbil.644980
- Düzer, M. ve Önce, S. (2017). Kurumsal Sürdürülebilirlik Raporlaması Ve Finansal Performans: Bist'te İşlem Gören Şirketler İçin Karşılaştırmalı Bir Analiz. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, 637-648. Doi: 10.33905/bseusbed.348073
- Ergin, H. ve Okutmuş, E. (2007). Çevre Muhasebesi: Çevre Maliyetleri Ve Çevre Raporlaması. Yönetim Bilimleri Dergisi, Cilt. 5, Sayı. 1, 144-169.
- Ergün, İ., Kaldırım, Z. ve Özcan, İ. (2022). İşletme Ve Muhasebe Eğitimi Müfredatı Yeterince Sürdürülebilir Mi? Türkiye ve Diğer Ülke Üniversitelerinin Müfredatlarının Doküman Analizi İle Karşılaştırılması. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, Cilt 25 (25. Yıl Özel Sayısı), 314-324. Doi: 10.29249/selcuksbmyd.1129801
- European Commission (2020). A New Circular Economy Action Plan. COM (2020) 98 final. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2020%3A98%3AFIN> Erişim Tarihi: 10.10.2023
- Gökdeniz, Ü. (1996). Çevre Muhasebesi. Öneri, Cilt 1, Sayı 5, 21-26.
- Gray, R. (2013). Sustainability + Accounting Education: The Elephant In The Classroom. Accounting Education, Vol. 22, Iss. 4, 308-332. DOI: 10.1080/09639284.2013.817795

- Green Finance Platform (2023). What Skills Do Financial Professionals Need To Transition To Sustainable Economies? <https://www.greenfinanceplatform.org/news/what-skills-do-financial-professionals-need-transition-sustainable-economies> Erişim Tarihi: 10.10.2023
- Hazelton, J. and Haigh, M. (2010). Incorporating Sustainability Into Accounting Curricula: Lessons Learnt From An Action Research Study. *Accounting Education: An International Journal*, Vol.19, 159-178. Doi: 10.1080/09639280802044451
- Ibiamke, A. and Ajekwe, C.C.M. (2020). Integrated Reporting and Implications For Accounting Curriculum In Nigeria. *European Journal of Accounting, Auditing and Finance Research*, Vol. 8, Iss. 4, 18-37. Doi: 10.37745/ejafr/vol8.no4.pp18-37.2020
- IFAC, (2015). Accounting For Sustainability. From Sustainability To Business Resilience. <https://www.ifac.org/knowledge-gateway/preparing-future-ready-professionals/publications/accounting-sustainability-sustainability-business-resilience> Erişim Tarihi: 10.10.2023
- IFAC, (2023). Sustainability & Education: What's New—And What Hasn't Changed. <https://www.ifac.org/knowledge-gateway/preparing-future-ready-professionals/discussion/sustainability-education-what-s-new-and-what-hasn-t-changed> Erişim Tarihi: 10.10.2023
- Ling, S. N. (2023). Eight Key Takeaways For The Accountancy Profession Facilitating Sustainable Development And Net Zero Transitions. <https://www.ifac.org/knowledge-gateway/developing-accountancy-profession/discussion/eight-key-takeaways-accountancy-profession-facilitating-sustainable-development-and-net-zero> Erişim Tarihi: 10.10.2023
- Makarenko, I. and Plastun, A. (2017). The Role of Accounting In Sustainable Development. *Accounting and Financial Control*, Vol.1, Iss. 2, 4-12. DOI: 10.21511/afc.01(2).2017.01
- Mburayi, L. and Wall, T. (2018). Sustainability In The Professional Accounting And Finance Curriculum: An Exploration. *Higher Education, Skills and Work-Based Learning*, Vol. 8, Iss. 3, 291-311. Doi: 10.1108/HESWBL-03-2018-0036
- Owen, G. (2013). Integrated Reporting: A Review of Developments and Their Implications for The Accounting Curriculum. *Accounting Education: An International Journal*, Vol. 22, Iss. 4, 340-356. Doi: 10.1080/09639284.2013.817798
- Özbirecikli, M. (2000). Çevre Muhasebesi Kavramı ve Yönetmelik Kararlara Katkıları. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Cilt 7 (Temmuz), 18-26.
- Özçelik, F. (2018). Çevre muhasebesi. Bursa: Dora Basım Yayın.
- Ruiz, C.C. (2013). A Commentary On Integrated Reporting: A Review of Developments and Their Implications for The Accounting Curriculum. *Accounting Education: An International Journal*, Vol. 22, Iss. 4, 360-362. Doi: 10.1080/09639284.2013.817800
- Sak, R., Şahin Sak, İ. T., Öneren Şendil, Ç. ve Nas, E. (2021). Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, 227-250. Doi: 10.33400/kuje.843306
- Sultanoğlu, B. ve Özerhan, Y. (2022). Muhasebe Eğitiminde Sürdürülebilirlik-Türkiye'deki Üniversitelerde Bir Araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, Cilt 25 (25. Yıl Özel Sayısı), 325-334. Doi: 10.29249/selcuksbmyd.1131404
- Süklüm, N. (2019). Yeşil Muhasebe' nin İşletme Lisans Eğitimi Müfredatı İçerisindeki Durumu. *Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 162-172.
- Tüm, K. (2014). Kurumsal Sürdürülebilirlik ve Muhasebeye Yansımaları: Sürdürülebilirlik Muhasebesi. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, 58-81.
- Yüksel, F. (2020). Sustainability In Accounting Education Given By Turkey Higher Education Institutions. *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry*, Vol. 11, Iss. 3, 393-416. Doi: 10.17569/tojqi.688337
- <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/green-deal/#:~:text=The%20European%20Green%20Deal%20is%20a%20package%20of%20policy%20initiatives,a%20modern%20and%20competitive%20economy.> Erişim Tarihi: 10.10.2023

SUMMARY

Considering the increasing importance of corporate sustainability, businesses that can point out sustainability-related issues, find solutions to them and turn them into opportunities in the context of creating value will be the businesses of the future. In this respect more organizations are now integrating sustainability into their business strategies. The number of businesses publishing sustainability reports and integrated reports, which is the sign of their corporate social responsibility, transparency and accountability, is increasing day by day. Thus, the traditional role of accountants, which is to provide accurate and reliable financial information to help information users to make decisions, is expanding with the preparation of sustainability and integrated reports and assurance services. This reveals the need to equip candidates who will practice the accounting profession with knowledge, skills and competencies regarding sustainability issues. This requires that the accounting curricula offered at universities be updated to meet the information needs of candidates. In this context, universities need to adapt to these developments and update their curricula in light of these developments. Although the integration of sustainability into the curriculum of business schools has increased in recent years, this integration is also necessary, especially for accounting programs. This study aims to determine the extent to which sustainability-related accounting courses are included in the undergraduate and graduate curricula of business administration, and accounting and finance management departments of state and foundation universities in Turkey.

Among the 134 universities included in the study, sustainability-related accounting courses were found in 25 (19%) universities' undergraduate, master, and/or doctoral curricula; 23 (17%) of which are state universities and 2 (2%) of are foundation universities. There was no sustainability related accounting courses in 81% of universities, and only 19% of universities updated their curricula according to these developments. It can be said that foundation universities are further behind in the context of this change.

It has been determined that related accounting courses are included in the curricula at the undergraduate level in 11 universities, at the master's level in 11 universities, and the doctoral level in 10 universities. It has been determined that all of the accounting courses related with sustainability are offered as elective courses in the undergraduate and graduate' curricula of universities. One university (Marmara) offers stated courses to its students at all three levels: undergraduate, master and doctoral. Three universities (Atatürk, Necmettin Erbakan, and Süleyman Demirel) offer relevant courses at both master's and doctoral levels. One university (Sakarya) offers relevant courses at bachelor's and doctoral degrees, and one university (Başkent) offers relevant courses at bachelor's and master's degrees.

At undergraduate level; environmental accounting is offered in 4 universities, integrated reporting in 4 universities, and sustainability reporting in 3 universities as a separate course. Although it is not included as a separate course at the undergraduate level in one of the university (Manisa Celal Bayar), these topics are covered in the course titled "Current Issues in Accounting". At the master's level; environmental accounting is included in the curricula of 6 universities, sustainability accounting and reporting in 3 universities, and integrated reporting in 3 universities. It has been detected that foundation universities do not include sustainability-related accounting courses in their doctoral programs. In doctoral programs, courses on environmental accounting are offered at 3 universities, sustainability accounting and reporting at 4 universities, and integrated reporting at 5 universities.

Investigation Of Studies In Risk Management and Banking Sector With Bibliometric Analysis

Gözde ELBİR MERMER*

ÖZ

Bankalar, ulusal ve küresel finansal sistemlerin temel taşlarıdır. Bu nedenle ekonominin geri kalanı üzerinde de geniş kapsamlı etkileri olmaktadır. Bankacılık sektöründe risk yönetimi oldukça önemli bir süreçtir. Web of Science veri tabanında "risk yönetimi" ve "bankacılık sektörü" anahtar kelimeleri ile araştırma yapıldığında, 2004 ve 2024 yılları arasındaki dönemde toplam 377 yayına ulaşılmıştır. Yıllar bazında son beş yıla ait yayın adetleri 2020 yılında 41, 2021 yılında 27, 2022 yılında 33, 2023 yılında 37 ve 2024 yılında 7 adettir. Bu konuda, Çin, 30 yayın ile en yüksek yayın sayısına sahip olan ülkedir. Hindistan 25 makaleye, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri ise her biri 24 makaleye sahiptir. Türkiye ise 16 makale ile dokuzuncu sıradadır. Makaleler, ekonomi (122), işletme finansı (121), yönetim (61), işletme (58) gibi bilim dallarında yayımlanmıştır. Bununla birlikte, anahtar kelime analizi, en sık kullanılan anahtar kelimelerin "risk yönetimi", "bankacılık sektörü", "kredi riski", "bankalar", "bankacılık" ve "risk" olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Risk yönetimi, Bankacılık sektörü, Bibliyometrik analiz

JEL Sınıflandırması: G32, Y10

Risk Yönetimi ve Bankacılık Sektörü ile İlgili Çalışmaların Bibliyometrik Analiz İle İncelenmesi

ABSTRACT

Banks are fundamental institutions in both national and global financial systems. Also, banks have extensive implications on the rest of the economy. Therefore, risk management in the banking sector is a highly significant process. When making a search with the keywords "risk management" and "banking sector" in the Web of Science database, a total of 377 articles are identified between the years 2004 and 2024. The annual publication counts in the last five years are as follows: 41 publications in 2020, 27 publications in 2021, 33 publications in 2022, 37 publications in 2023, and 7 publications in 2024. In the subject, China has the highest number of publications with 30 studies. Following them, India has 25 articles, while England and USA have 24 articles each. Turkey ranks ninth with 16 articles. The articles are published in the branches of science which are economics (122), business finance (121), management (61), business (58) et al. However, the keyword analysis reveals that the most frequently used keywords are "risk management", "banking sector", "credit risk", "banks", "banking" and "risk".

Key Words: Risk management, Banking sector, Bibliometric analysis

JEL Classification: G32, Y10

INTRODUCTION

In contemporary finance, banks play a significant role in the financial intermediation process (Fungacova and Poghosyan, 2011: 481). The primary purposes of corporate managements in the banking sector revolve around

*Dr., gozdeelbir1@gmail.com, ORCID Bilgisi: 0000-0002-6463-9319

(Makale Gönderim Tarihi: 17.01.2024 / Yayına Kabul Tarihi:25.04.2024)

Doi Number: 10.18657/yonveek.1421581

Makale Türü: Araştırma Makalesi

increasing the value of company assets. Achieving this purpose necessitates taking certain risks. The risks faced by the financial sector in pursuit of this goal can be summarized as interest rate risk, credit risk, market risk, technology and operational risks, country risk, foreign exchange risk, liquidity risk, and insolvency risks (Ertürk, 2010: 62). However, based on the research findings, the disclosures made by banks on their websites regarding risk management policies and the variety of risks they address vary. For instance, on the website of one bank, risks such as reputation risk, environmental and social risk, operational risk, market risk, structural interest rate risk, structural exchange rate risk, liquidity risk, credit risk, counterparty credit risk, concentration risk, and risks in affiliated partnerships are included within their risk management policies. In addition to these risks, another bank includes risks such as surplus risk, country risk, earthquake risk, and climate risk within its risk management policies.

Risk is the probability of an unforeseen event occurring in the future. Financial risk, from a financial perspective, is the likelihood of the realized return deviating from the expected return (Aydın, Başar and Coşkun, 2015: 306). In general, banking is considered a risky business. Typically, risk management practices in the banking industry aim to control an institution's exposure to potential losses and safeguard the value of its assets (Türsoy, 2018: 1). Furthermore, risk management in banking refers to the comprehensive array of processes and models that enable banks to adopt risk-based policies and practices. These encompass all the techniques and management tools necessary for measuring, monitoring, and controlling risks (Bessis, 2002). The risk management process can be summarized in the following three steps. The first step involves identifying and assessing potential risks in the banking sector. The second step is to develop and implement an action plan to deal with and manage activities that may lead to potential losses. The third step entails the continuous review and reporting of risk management practices once implemented. The overall goal of the risk management process is to assess potential future losses for banks and take measures to address these potential issues when they arise (Türsoy, 2018: 3).

The purpose of this research is to conduct a bibliometric analysis of articles on the topics of risk management and banking sector published in the Web of Science (WoS) database between 2004 and 2024. The acquired data is transformed into tables, networks, and visuals using VOSviewer software. In the literature, there are limited number of articles about risk management and banking sector as a bibliometric analysis. This study can make a meaningful contribution to the finance literature.

The remainder of the paper is as follows: Section 2 provides a summary of the literature, Section 3 explains the data and methodology, Section 4 presents the empirical findings, and Section 5 concludes the paper.

I. LITERATURE REVIEW

The studies investigate based on the review results are presented in Table 1. These examined articles are authored by individuals from different countries. Table 1 includes fundamental information about the studies examined in the

literature review, such as articles, authors, database, sample period, and program. These studies observe that Biblioshiny (R program), VOSviewer software, HistCite software and Web of Science analysis results are utilized for bibliometric analysis.

Bradea, Delcea and Paun (2015), research the publications about healthcare risk management by using VOSviewer software. The data is obtained via WoS database from 2005 to 2014. The research areas, number of published papers, countries, type of papers, number of citations are examined for bibliometric analysis. Ahmad (2021) et al., seeks to employ bibliometric analysis in the field of financial risk management. The data is obtained from 2004 to 2018 by using WoS. An analysis was conducted on a total of 30.605 documents. The obtained WoS analysis results are interpreted. The primary purposes of this research encompass identifying trends in publications and citations related to financial risk management, determining the key research areas, identifying the most influential papers based on citation counts and examining the top supporting funding agencies. Nobanee et al. (2021), aim to analyze the literature related to keywords like sustainability and risk. The bibliometric analysis is employed by VOSviewer software from 1990 to 2020. 1.233 documents are obtained in Scopus. The current papers, institutes, authors and keywords are investigated. Sulistiyowati, Suef and Singgih (2021), examine on risk management and quality improvement project publications. The sample period is from 2000 to 2020. They are used Scopus database to reach the data and 2000 articles are attained. They are examined in terms of the type of document, the subject area of document, countries, key words et al. VOSviewer software is used to examine the bibliometric investigation. Ammu et al. (2022), search credit risk management in banks using Biblioshiny, the R software package. Publications are derived from Web of Science database. "Credit risk management" and "Banks" are used as keywords for 1998-2020. The citation analysis and network analysis are explored to give information about credit risk management field. Galletta, Mazzu and Naciti (2022), search a bibliometric analysis of environmental, social, and governance (ESG) performance in the banking industry. The sample spans from 1986–2021 and is reached 271 publications. This article presents several findings, such as citations, distribution of keywords, leading authors both at the journal and institutional levels, highly referenced works, collaboration among authors, and the most influential journals and authors. Janbaz et al. (2022), examine political risk in banking for the sample period from 1985 to 2019. Bibliometrix R package is used for keywords evolution, descriptive analysis, and illustrations. VOSviewer is used the co-citation and citation analyses of studies, authors, and journals and also HistCite software is used. They search the keywords which are "banking", "banks" and "financial institutions" in Web of Sciences database. Pan, Wang and Feng (2022), research risk management in foreign direct investment via a bibliometric analysis. The data of the study spans from 1995 to 2022 and 1.231 publications are obtained by using WoS database. The data analysis includes publication trend, cooperation networks, influential indicators, citation analysis

and keywords by using CiteSpace 6.1 R1. Vashisht, Sarva and Mundi (2022), analyse risks measurement in banking by using a bibliometric and content analysis. The data drives from Scopus database and the period is from 1967 to 2021. Bibliometrix is used to analyse. Authors, key sources of publications, network of authors studying in this field, countries, keywords are analyzed. Yildirim (2022), examine of the studies in banking risk management via the Social Network Analysis (the CiteSpace 5.5 software). The sample period is from 2010 to 2020. The keyword search is conducted using the concept of “banking risk management”. Publication types, titles, languages, author names, bibliography, citation information, keywords, countries and abstract. Aryati, Khomsiyah and Harahap (2023), search business risk management papers via WoS database. The sample period is from 2004 to 2023. As a result of this research, they are obtained 510 studies related to the subject. They use Biblioshiny to evaluate the data. In the analysis, they focus on a lot of topics such as annual publication trends, journals, references, authors, countries and author affiliations. Judijanto et al. (2023), investigate financial risk management. The data spans from 1976 to 2024. VOSviewer software is used for bibliometric analysis. They search a lot of topics such as citation years, author’s collaborations, indexes and keywords. Sapountzoglou (2023), investigatess two elements which are risk and space. VOSviewer software is used for a bibliometric analysis. The data is obtained from Scopus database and is reached 6.375 publications. Tircovnicu and Hategan (2023), search enterprise risk management (ERM) by using a bibliometric analysis. The data is collected from WoS. The sample period is between 2013 and 2022 and 34.297 articles are obtained. They interpret the results obtained using the VOSviewer software. Zhang, Ling and Lin (2023), examine about risk management in East Asia by using bibliometric analysis. The sample period is from 1998 to 2021. The data is obtained 7.154 publications from WoS database. Vosviewer is used to evaluate publications. Annual indicators, types, the information of publications in terms of countries and authors, research directions are analyzed. Qi et al. (2023), investigate bank risk literature using bibliometric analysis. The period is from 1978 to 2022. They use “bank risk” keyword to detect all publication via Scopus database. R package and VOSviewer program are employed. They give an information about authors, documents, countries, keywords, citations as a related to the keyword “bank risk”. Jadwani, Parkhi and Mitra (2024), investigate operational risk management in Banks via bibliometric analysis (Biblioshiny and VOSviewer). The data is extracted from Scopus and Web of Science. The sample period is from 2010 to 2023. They search document selection, network analysis, bibliometric analysis and content analysis.

Table 1. Literature review

Articles	Authors	Database	Sample period	Program
Healthcare Risk Management Analysis – A Bibliometric Approach	Bradea, I., Delcea, C., & Paun, R. (2015)	Web of Science	2005-2014	Web of Science analysis results
Bibliometric analysis of Financial Risk Management	Ahmad, I., Shahid I., Y., Naz, F. & Jamil, S. (2021)	Web of Science	2004-2018	Web of Science analysis results
A Bibliometric Analysis of Sustainability and Risk Management	Nobanee, H. et al. (2021)	Scopus	1990-2020	VOSviewer
Risk Management on Quality Improvement Project: Literature Review and Bibliometric Analysis	Sulistiyowati, W., Suef, M., & Singgih, M. L. (2021)	Scopus	2000-2020	VOSviewer
Bibliometrics Analysis In Articles Of Credit Risk Management In Banks	Ammu et al. (2022)	Web of Science	1998-2020	Biblioshiny, the R software package
A bibliometric analysis of ESG performance in the banking industry: From the current status to future directions.	Galletta, S., Mazzù, S., & Naciti, V. (2022)	Web of Science	1986–2021	VOSviewer
Political risk in banks: A review and agenda	Janbaz et al. (2022)	Web of Science	1985–2019	Bibliometrix R package, VOSviewer, HistCite software
A Bibliometric Analysis of Risk Management in Foreign Direct Investment: Insights and Implications	Pan, L., Wang, L. & Feng, Q. (2022)	Web of Science	1995-2022	CiteSpace 6.1 R1
Risks measurement in banking: A bibliometric and content analysis.	Vashisht, S., Sarva, M., & Mundi, H. S. (2022)	Scopus	1967–2021	Bibliometrix
Investigation of the Studies in the Field of Banking Risk Management via the Social Network Analysis	Yildirim (2022)	Web of Science	2010–2020	The Social Network Analysis (the CiteSpace 5.5 software)
Enterprise risk management: A bibliometric analysis of research Trends	Aryati, T., Khomsiyah, K., & Harahap, C. (2023)	Web of Science	2004-2023	Biblioshiny (R program)
Mapping the Financial Risk Management Landscape: A Bibliometric Analysis of Recent Trends and Influential Contributions	Judijanto, L. et al. (2023)	Web of Science	1976-2024	VOSviewer
A bibliometric analysis of risk management methods in the space sector	Sapountzoglou, N. (2023)	Scopus	1957-2021	VOSviewer
Trends in Enterprise Risk Management Research: A Bibliometric Analysis	Tircovnicu, G. I., & Hategan, C. D. (2023)	Web of Science	2013-2022	VOSviewer
Risk management research in East Asia: a bibliometric analysis	Zhang, L., Ling, J., & Lin, M. (2023)	Web of Science	1998-2021	VOSviewer
Bank Risk Literature (1978–2022): A Bibliometric Analysis and Research Front Mapping.	Qi et al. (2023)	Scopus	1978–2022	R package and VOSviewer
Operational Risk Management in Banks: A Bibliometric Analysis and Opportunities for Future Research	Jadwani, B., Parkhi, S., & Mitra, P. K. (2024)	Web of Science and Scopus	2010-2023	Biblioshiny and VOSviewer

II. DATA AND METHODOLOGY

The studies encompass topics related to “risk management” and “banking sector”. These studies, published between 2004 and 2024, are examined using the Web of Science (WoS) database. The database determines the sample period as 2004-2024 since the search is conducted with the keywords “risk management” and “banking sector” on the Web of Science database, resulting in this range. As a result of the research, the WoS database identifies a total of 377 studies. Bibliometric analysis is conducted using the VOSviewer program based on the acquired data. Risk management and banking sector keywords, the sample period and the number of studies conducted during this period are included in the Table 2.

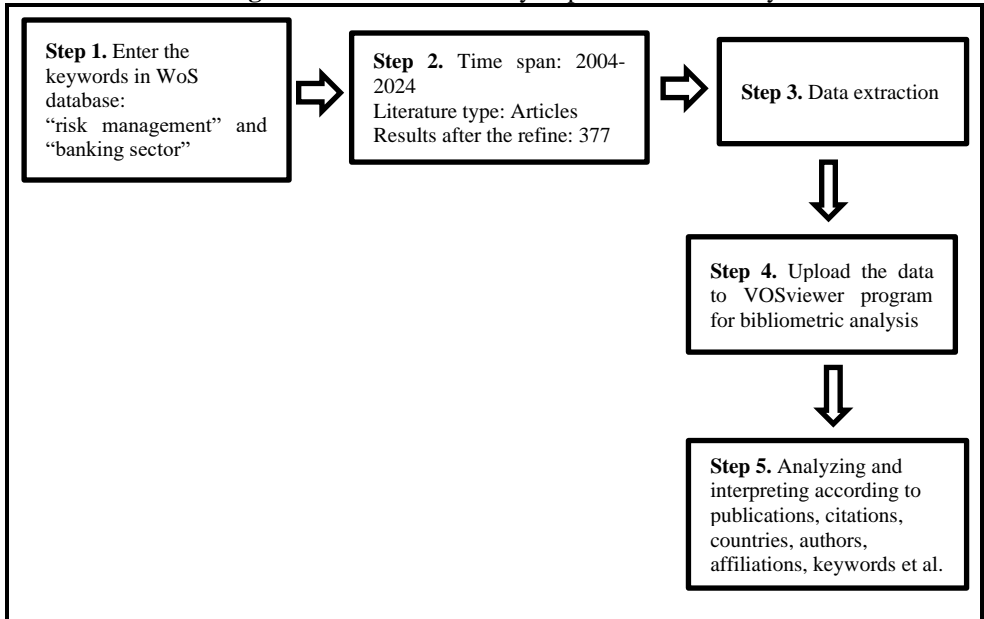
Table 2. Research data

Database	Web of Science
Number of the articles	377
Sample period	2004-2024
Key words	“risk management” and “banking sector”
Method	Bibliometric Analysis (VOSviewer)

Bibliometric analysis is useful for interpreting large volumes of data rigorously to explain and map the attained scientific knowledge. Therefore, well-conducted bibliometric studies can establish strong foundations for advancing a field. They provide researchers with a comprehensive overview, help identify knowledge gaps, inspire new ideas for research, and enable meaningful contributions to relevant fields (Donthu et al., 2021: 284). The bibliometric research process comprises three stages: defining search criteria and identifying sources, extracting data, and preprocessing, followed by data analysis and interpretation.

VOSviewer serves as a software tool designed for the generation and exploration of maps derived from network data. This tool investigates various linkages such as co-authorship, citation, co-occurrence, co-citation and bibliographic coupling offering three potential representations: network, density visualization or overlay (Arruda, 2022: 392). In this study, the process of creating a map using the VOSviewer program involves specific steps, as illustrated in Figure 1 of the bibliometric analysis process. Firstly, the VOSviewer mapping program is downloaded and installed from the official website. Following this, keywords (risk management and banking sector) are entered from the WoS database, and a time range (2004-2024) is specified. The obtained data (377 articles) is then loaded into the VOSviewer program. Various titles for the visual, such as publications, citations, countries, authors, affiliations, keywords are selected. Threshold values for the criteria are entered into the program. These threshold values can be either automatically determined by the VOSviewer program or decided by the researcher. In the last step, relevant visuals are obtained by transforming the maps, and the findings are explained.

Figure 1. Bibliometric analysis process of the study

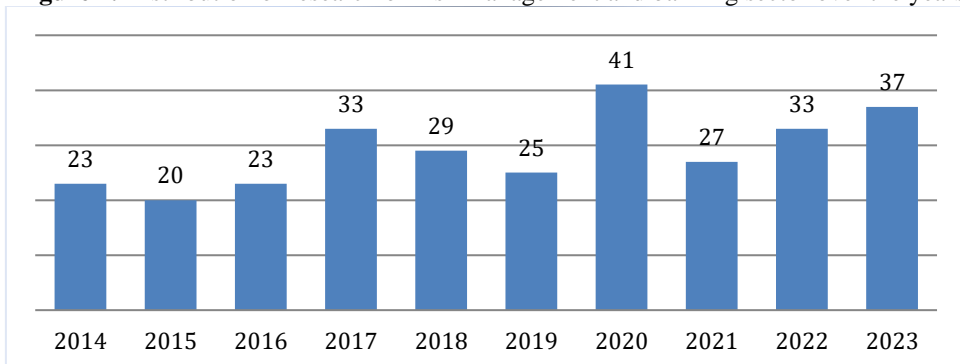

III. EMPIRICAL FINDINGS

A. Web of Science Analysis Results

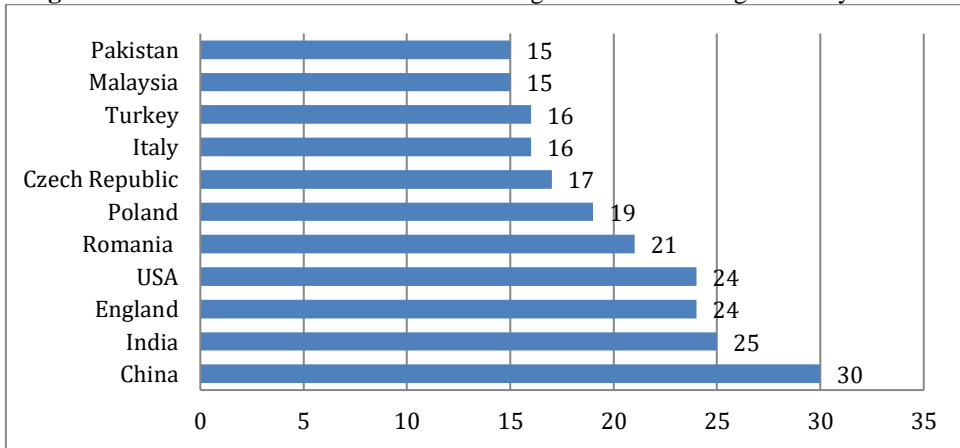
When making a search with the keywords “risk management” and “banking sector” in the Web of Science database, a total of 377 articles are identified between the years 2004 and 2024. The distribution of articles accessed from the Web of Science database over the years is illustrated in Figure 2. When examining the figure, the last ten years are visible. Less than 25 publications are made each year between 2014 and 2016. Particularly, there is a noticeable rise in the number of publications starting from the year 2017. The highest number of publications occurred in 2020 (41 publications).

Figure 2. Distribution of research on risk management and banking sector over the years

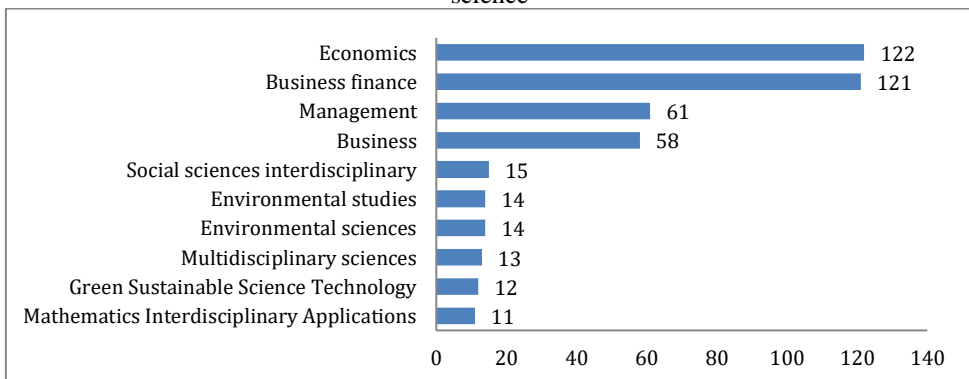
The distribution of studies accessed from the Web of Science database by countries is illustrated in Figure 3. When examining the productivity of countries based on the number of publications, it is observed that 88 countries contribute to publications in this field. Figure 3 displays the top 10 countries with the highest number of publications. In the subject, China is the countries with the highest number of studies, having 30 publications. India has 25 publications, while USA and England have 24 articles each. Turkey ranks sixth with 16 publications.

Figure 3. Distribution of research on risk management and banking sector by countries

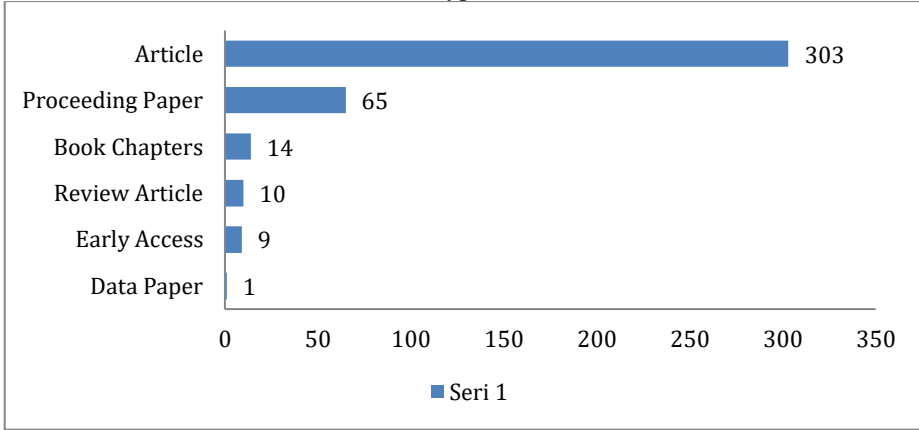
The distribution of studies accessed from the Web of Science database by branches of science is illustrated in Figure 4 which displays the top 10 branches of science with the highest number of publications. The studies are published in the branches of science which are economics (122), business finance (121), management (61), business (58) et al.

Figure 4. Distribution of research on risk management and banking sector by branches of science

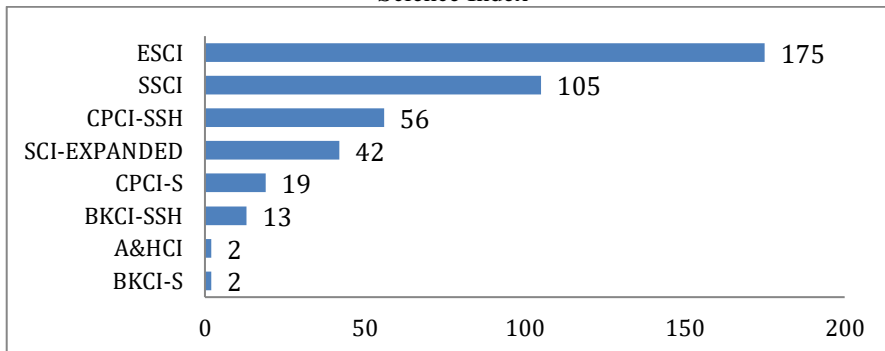
The distribution of studies accessed from the Web of Science database by document types is illustrated in Figure 5. The document types are article (303), proceeding paper (65), book chapters (14), review article (10), early access (9) and data paper (1).

Figure 5. Distribution of research on risk management and banking sector by document types

The distribution of studies accessed from the Web of Science database by Web of Science Index is illustrated in Figure 6. The three of Web of Science Indexes are Emerging Sources Citation Index (ESCI) (175), Social Sciences Citation Index (SSCI) (105) and Conference Proceedings Citation Index – Social Science & Humanities (CPCI-SSH) (56).

Figure 6. Distribution of research on risk management and banking sector by Web of Science Index

B. Visualization topics

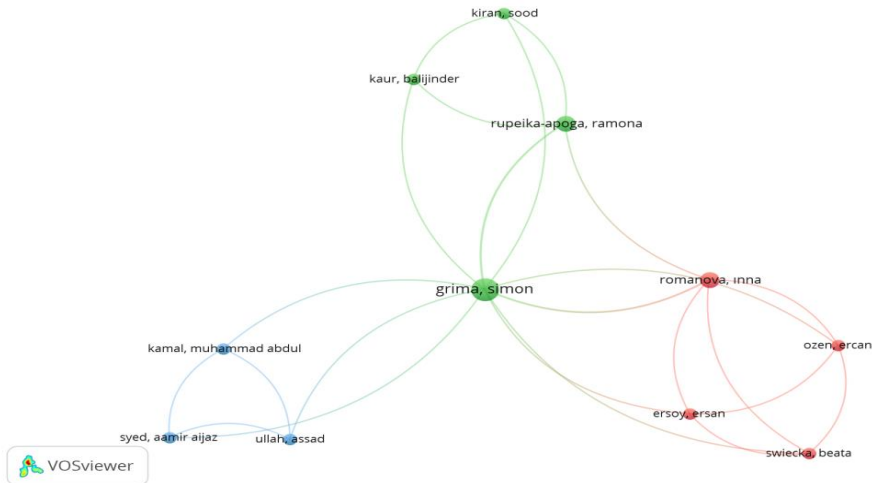
In this bibliometric study conducted using VOSviewer, analyses such as co-authorship of authors, citation of authors, citation of countries, citation of organizations, co-occurrence of keywords, bibliometric matching analysis, and

co-citation of co-authors are performed. The findings obtained as a result of the analyses are explained in this section.

- **Co-authorship of authors**

Vosviewer map method explains co-authorship of authors in Figure 7. According to the co-authorship analysis of authors, a network map is constructed to identify the most connected and collaborative authors by establishing criteria of at least 1 publication and at least 1 citation. The most cited authors (A. Lehar 224 citations; Jun Bi, Yan Yang and Zhang Bing with 199 citations; Ginanjar Dewandaru, Ruslan Nagayev and Adama Ng with 114 citations) are not the most connected authors via Figure 5. Some of the authors with the highest number of publications are also among the most connected authors (Ahmed Samour, Simon Grima et al.).

Figure 7. Co-authorship of authors

- **Citation of authors**

To identify citation networks, a network map for author citation analysis is generated based on the criteria of at least 1 publication and at least 1 citation. The authors with the highest number of citations are A. Lehar with 224 citations. Following A. Lehar, Jun Bi, Yan Yang and Bing Zhang has 199 citations. Ginanjar Dewandaru, Ruslan Nagayev and Adama Ng has 114 citations. These three authors also rank among the top three in terms of total connectivity strength. The authors with the highest connectivity strength are Oana Marina Batae, Voicu dan Dragomir and Liliana Feleaga, respectively.

Figure 8. Citation of authors

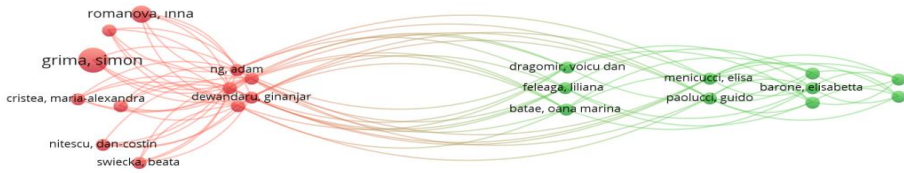

Table 3 includes some of these studies, and the literature ranking is arranged in descending order based on citation counts. All the studies accessed and examined in the research are written in English.

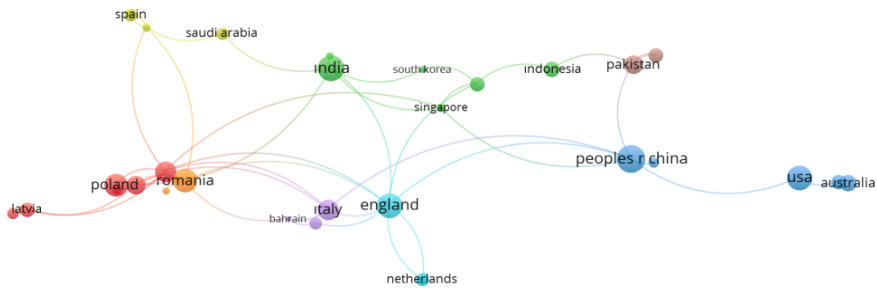
Table 3. Top Ten Highest Cited Documents Related to “Risk Management and Banking Sector” Research from 2004 – 2024

Articles	Authors	Year	The name of Journal	Citation number
Measuring systemic risk: A risk management approach.	Lehar, A.	2005	Journal of Banking & Finance	224
Tracking the implementation of green credit policy in China: Top-down perspective and bottom-up reform	Zhang, B, Yang, Y and Bi, J	2011	Journal of Environmental Management	199
The impact of social and environmental sustainability on financial performance: A global analysis of the banking sector	Nizam, E et al.	2019	Journal of Multinational Financial Management	114
The relationship between environmental, social, and financial performance in the banking sector: A European study.	Batae, O. M., Dragomir, V. D., & Feleaga, L.	2021	Journal of cleaner production	107
The Impact of Green Lending on Credit Risk in China	Cui, YJ et al.	2018	Sustainability	107
Sustainability reporting and firm's performance Comparative study between manufacturing and banking sectors	Buallay, A; Hamdan, A and Barone, E	2020	International Journal of Productivity and Performance Management	63
A network model of financial system resilience	Anand, K. et al.	2013	Journal of Economic Behavior & Organization	58
Twenty-five years of The European Journal of Finance (EJF): a retrospective analysis	Burton, B; Kumar, S and Pandey, N	2020	European Journal of Finance	51
Foreign currency borrowing by small firms in the transition economies	Brown, M; Ongena, S and Yesin, P	2011	Journal of Financial Intermediation	51
Renewable energy, banking sector development, and carbon dioxide emissions nexus: A path toward sustainable development in South Africa	Samour, A; Moyo, D and Tursoy, T	2022	Renewable Energy	46
Impact of big data analytics on banking sector: Learning for Indian banks.	Srivastava, U. & Gopalkrishnan, S.	2015	Procedia Computer Science	45

- **Citation of Countries**

An analysis is conducted based on a network map of citations received by publications according to their countries. The criteria for creating the network map include at least 1 publication and 1 citation from a country. The analysis is performed on 74 observed units with relationships. The countries receiving the most citations are the England (336 citations), China (316 citations), USA (305 citations), India (237 citations), Austria (234 citations), Malaysia (216 citations) and Turkey (211 citations). The countries (Turkey, England, Malaysia, Romania and China) rank in the top five in terms of total connectivity strength.

Figure 9. Citation of countries

- **Citation of Organizations**

An analysis is conducted on 397 observed units with relationships based on the criteria of at least 1 publication and 1 citation from an institution to create a network map of inter-institutional citations. The institutions of the publications receiving the most citations are presented in Figure 10.

Figure 10. Citation of organizations

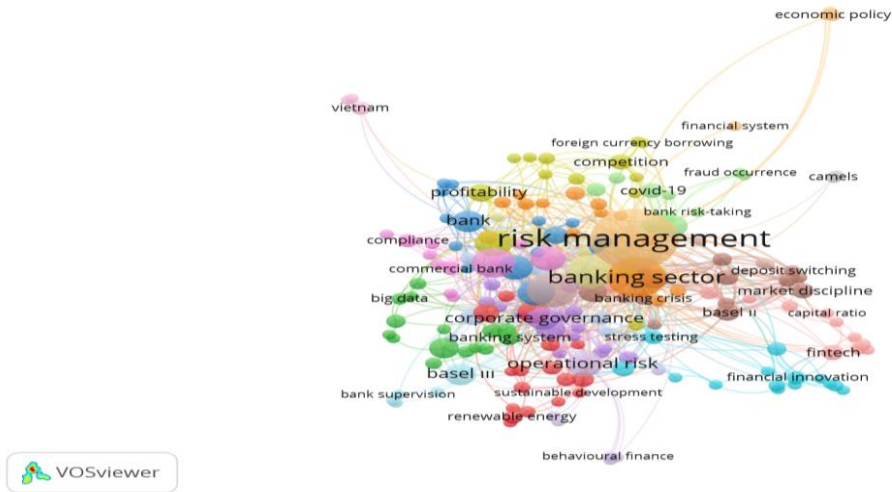

- **Co-occurrence of Keywords**

The keyword analysis of the studies accessed from the Web of Science database is showed in Figure 11. The criterion for this analysis is the usage of a

keyword at least 2 times, and out of a total of 1214 keywords, 203 meet this criterion. The keyword analysis reveals that the most frequently used keywords are “risk management”, “banking sector”, “credit risk”, “banks”, “banking” and “risk”.

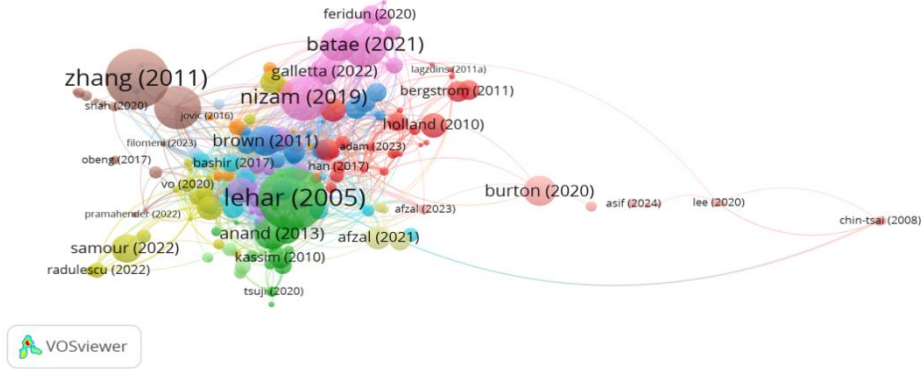
Figure 11. Co-occurrence of keywords

- **Bibliographic Coupling of Documents**

Bibliometric matching analysis, which is characterized by two different sources citing the same reference, indicates the strength of connections between studies. Figure 12 shows the connectivity strength of authors, according to the document. In obtaining this visualization, the minimum citation count for a document is set to “1”. The top 5 documents with the highest total connectivity strength are selected, and they belong to Batae (2021), Naili (2022), Galetta (2022), Menicucci (2023) and Akhter (2023), who have the most bibliometric matching counts in the field of “risk management and banking sector”. The publications with the highest bibliographic matching counts are Lehar (2005) with 224 citations, Zhang (2011) with 199 citations, Nizam (2019) with 114 citations, Batae (2021) and Cui (2018), both with 107 citations.

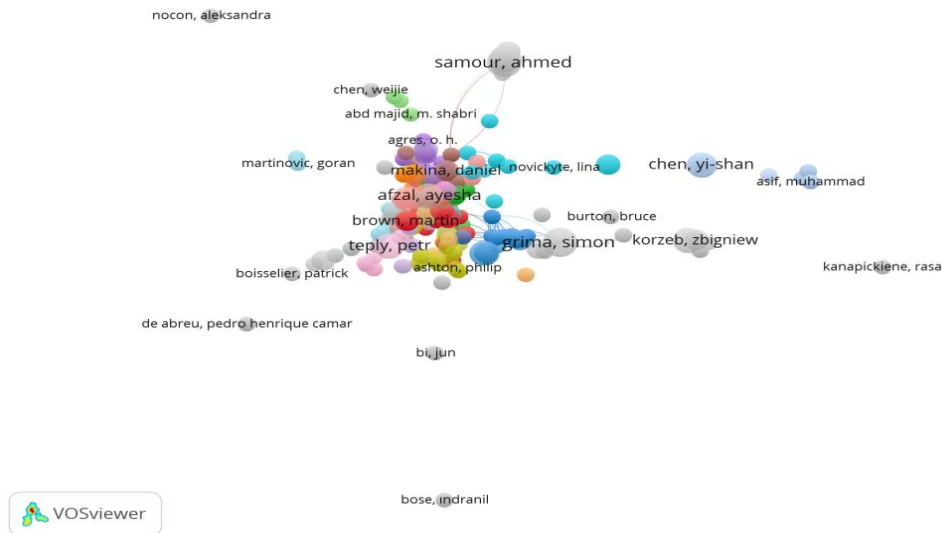
Figure 12. Bibliographic coupling of documents

- **Bibliographic Coupling of Authors**

Selecting a minimum of “1” for both the document count and citation count of an author obtain in Figure 13. The authors with the highest bibliographic matching counts are Ahmed Samour, Foday Joof, Turgut Tursoy, Mumtaz Ali and Simon Grima.

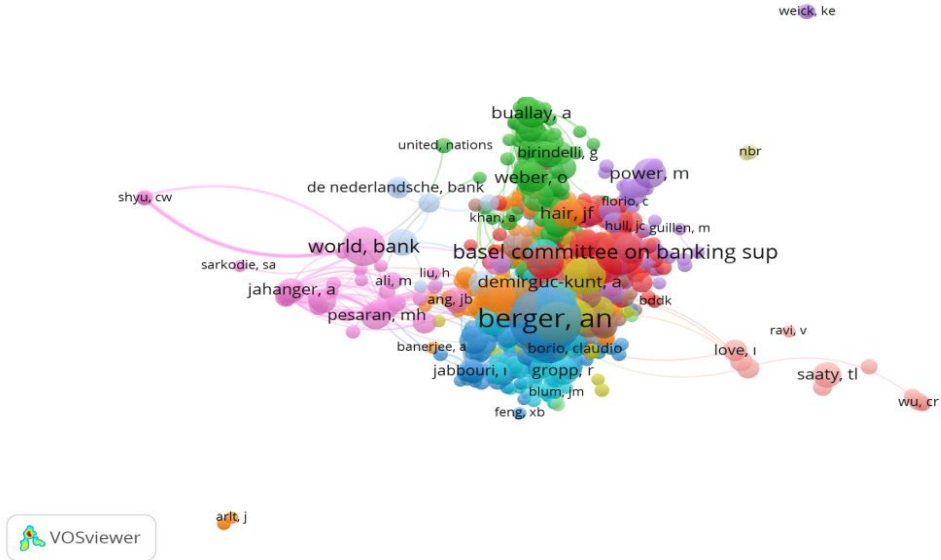
Figure 13. Bibliographic coupling of authors

- **Co-citation of Co-authors**

The network visualization of cited authors is available in Figure 14. Selecting a minimum citation count of 3 for an author creates this network map. Out of 10.158 authors, 915 meet this criterion. The top three names that stand out are Berger, Beck, and Laeven.

Figure 14. Co-citation of Co-authors

IV. CONCLUSION

The purpose of this research is to conduct a bibliometric analysis of articles on the topics of risk management and banking sector published in the Web of Science (WoS) database between 2004 and 2024. In this study, 377 articles published during the relevant years are examined. This research provides an opportunity for an assessment of the current state of the literature on risk management and the banking sector.

The data analysis reveals that the highest number of publications occur in the year 2020. In the subject, China is the countries with the highest number of studies, having 30 publications. The studies are published in the branches of science which are economics (122), business finance (121), management (61), business (58) et al. The document types are article (303), proceeding paper (65), book chapters (14), review article (10), early access (9) and data paper (1). The three of Web of Science Indexes are ESCI (175), SSCI (105) and CPCI-SSH (56). It is observed that the most cited authors are A. Lehar with 224 citations. Following A. Lehar, Jun Bi, Yan Yang and Bing Zhang has 199 citations. Ginanjar Dewandaru, Ruslan Nagayev and Adama Ng has 114 citations. These three authors also rank among the top three in terms of total connectivity strength. The countries receiving the most citations are the England (336 citations), China (316 citations), USA (305 citations), India (237 citations), Austria (234 citations), Malaysia (216 citations) and Turkey (211 citations). The keyword analysis reveals that the most frequently used keywords are “risk management”, “banking sector”, “credit risk”, “banks”, “banking” and “risk”. The top 5 documents with the highest total connectivity strength are selected, and they belong to Batae (2021), Naili (2022), Galetta (2022), Menicucci (2023) and Akhter (2023), who

have the most bibliometric matching counts in the field of “risk management and banking sector”. The authors with the highest bibliographic matching counts are Ahmed Samour, Foday Joof, Turgut Tursoy, Mumtaz Ali and Simon Grima. According to co-citation of co-authors results, The top three names that stand out are are Berger, Beck, and Laeven.

There are studies in the literature that examine risk management in the field of banking from certain perspectives. The studies with findings similar to this study in terms of countries and keywords, Vashisht, Sarva and Mundi (2022), in their study about analyse risks measurement in banking, found that top 3 countries to be the USA, China, and England. Also Yildirim (2022), in the study on banking risk management, conducted that top 3 countries to be the USA, China, and England. In addition, Qi et al. (2023), in the research on bank risk, found that top 3 countries to be the USA, China, England. In this study, China is the first one, the others are India, England and USA. Therefore, according to the studies, it can be stated that these countries (the USA, China, and England) are the most productive countries in this field. Besides, Yildirim (2022) obtained similar keywords (risk, risk management, bank) with this study.

This study provides valuable insights and guidance for researchers engaged in relevant investigations and contribute to the existing literature. However, this research enables the understanding of how the literature on risk management and banking is evolved through bibliometric analysis. Researchers conducting studies on risk management and the banking sector can benefit from this study to enhance their understanding of the literature. For instance, thanks to the keyword analysis, it is learned which are the most frequently used keywords on the topic. Another example is following that researchers can understand which areas of science are more important about the topic by examining branches of science informations. Also researcher is utilizing the study, researchers determine the most productive researchers in this field and can choose guides to improve their work in this field. Additionally, researchers can gain insights into the methods used in articles related to risk management and the banking sector, thereby guiding their own studies. However, the study has certain limitations. The primary limitations include the examination of articles accessible only through the Web of Science database. Subsequent studies might extend bibliometric analysis to databases beyond Web of Science, such as SCOPUS or JSTOR. However, 377 publications are examined in this study. Access to these 377 publications was attained on March 26, 2024. After this date, the distribution of newly added publications to the database may vary by year in terms of citations, branches of science, document types, indices, authors, country counts, keywords, etc. Therefore, it is possible to obtain different findings in other studies. Researchers may find inspiration in this study to explore specific topics, years, publication types, and countries in their future research endeavors.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Yönetim ve Ekonomi Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı Dr. Gözde ELBİR MERMER tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

REFERENCES

- Ahmad, I., Shahid I., Y., Naz, F. & Jamil, S. (2021). Bibliometric analysis of financial risk management. *Journal of Contemporary Issues in Business & Government*, 27(5), 1169-1181.
- Ammu, S., Kumar, V. S., Anjali, B., Sanu, F., Krishna, A. S., & Dores, J. (2022). Bibliometrics analysis in articles of credit risk management in banks. *Journal of Tianjin University Science and Technology*, 55(6), 488-503.
- Arruda, H., Silva, E. R., Lessa, M., Proença Jr, D., & Bartholo, R. (2022). VOSviewer and bibliometrix. *Journal of the Medical Library Association: JMLA*, 110(3), 392.
- Aryati, T., Khomsiyah, K., & Harahap, C. (2023). Enterprise risk management: A bibliometric analysis of research Trends. *Decision Science Letters*, 12(3), 561-570.
- Aydın, N., Başar, M. & Coşkun, M. (2015). Finansal Yönetim. Ankara: Detay yayıncılık.
- Bessis, J. (2002). Risk management in banking. England: John & Wiley Sons.
- Bradea, I., Delcea, C., & Paun, R. (2015). Healthcare risk management analysis–A bibliometric approach. *Journal of Eastern Europe Research in Business & Economics*, 2015, 1-11.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of business research*, 133, 285-296.
- Ertürk, H. (2010). Bankacılık sektörünün karşılaştığı riskler ve risk Yönetimi. *Denetim*, (4), 62-70.
- Fungacova, Z., & Poghosyan, T. (2011). Determinants of bank interest margins in Russia: Does bank ownership matter?. *Economic systems*, 35(4), 481-495.
- Galletta, S., Mazzù, S., & Naciti, V. (2022). A bibliometric analysis of ESG performance in the banking industry: From the current status to future directions. *Research in International Business and Finance*, 62, 101684.
- Jadwani, B., Parkhi, S., & Mitra, P. K. (2024). Operational Risk Management in Banks: A bibliometric analysis and opportunities for future research. *Journal of Risk and Financial Management*, 17(3), 95.
- Janbaz, M., Hassan, M. K., Floreani, J., Dreassi, A., & Jiménez, A. (2022). Political risk in banks: A review and agenda. *Research in International Business and Finance*, 62, 101713.
- Judijanto, L., Antoni, A., Turukay, E., & Arifin, H. M. (2023). Mapping the financial risk management landscape: A bibliometric analysis of recent trends and influential contributions. *West Science Business and Management*, 1(05), 441-450.
- Nobanee, H., Al Hamadi, F.Y., Abdulaziz, F.A., Abukarsh, L.S., Alqahtani, A.F., AlSubaey, S.K., Alqahtani, S.M., Almansoori, H.A. (2021). A Bibliometric analysis of sustainability and risk management. *Sustainability*, 1-16.
- Pan, L., Wang, L. & Feng, Q. (2022). A bibliometric analysis of risk management in foreign direct investment: Insights and implications. *Sustainability*, 1-18.
- Sulistiyowati, W., Suef, M., & Singgih, M. L. (2021). Risk Management on Quality Improvement Project: Literature review and bibliometric analysis. *In Proceedings of the 1st Asia Pacific International Conference on Industrial Engineering and Operations Management*, 1-11.
- Sapountzoglou, N. (2023). A bibliometric analysis of risk management methods in the space sector. *Journal of Space Safety Engineering*, 10, 13-21.

- Tircovnicu, G. I., & Hategan, C. D. (2023). Trends in enterprise risk management research: A bibliometric analysis. In *Digital Transformation, Strategic Resilience, Cyber Security and Risk Management*, 111, 1-20). Emerald Publishing Limited.
- Tursoy, T. (2018). Risk management process in banking industry. Munich Personal RePEc Archive, 1-36.
- Vashisht, S., Sarva, M., & Mundi, H. S. (2022). Risks measurement in banking: A bibliometric and content analysis. *International Social Science Journal*, 72(246), 955-977.
- Yildirim, F. (2022). Investigation of the studies in the field of banking risk management via the social network analysis. *Sosyoekonomi*, 30(53), 155-172.
- Zhang, L., Ling, J., & Lin, M. (2023). Risk management research in East Asia: a bibliometric analysis. *International Journal of Intelligent Computing and Cybernetics*. 16(3), 574-594.
- Qi, B., Marie, M., Abdelwahed, A. S., Khatatbeh, I. N., Omran, M., & Fayad, A. A. (2023). Bank risk literature (1978–2022): A bibliometric analysis and research front mapping. *Sustainability*, 15(5), 4508.

Bölgesel Güvenlik ve Hibrit Savaş İlişkisinin Suriye İç Savaşı Üzerinden Analizi*

Mehmet Ali YÜKSEL **

ÖZ

Arap Baharı sürecinin Suriye'ye yansımaları ülkede bir iç savaşın yaşanmasına neden olmuştur. Bu iç savaş karşısında kayıtsız kalamayan bölgesel aktörlerin hibrit savaş politikaları ve yerel aktörlerle olan bağlantısı bölgede bir güvenlik kompleksini tetiklemiştir. Bu çalışmada hibrit savaşın bölgesel güvenliğe olan etkilerini ortaya koymak amacıyla Suriye iç savaşı ve bölgedeki etkileri ele alınmaktadır. Bölgesel güvenlik kompleksleri basit yüzeysel bir güvenlik ikilemi olmanın çok ötesinde tarihsel ve sosyolojik derinliği olan daha kapsamlı güvenlik etkileşimidir. Bu nedenle kompleksler güvenlik odaklı çalışmalarda özel olarak incelenmektedir. Son yıllarda savaş alanlarındaki uygulamaları artan hibrit savaş stratejisinin bölgesel güvenlik kompleksine olan etkisini anlamak gerekliliği ortaya çıkmıştır. Çalışma bölgede gelecekte yaşanabilecek bir güvenlik kompleksini önlemek veya önlemenin mümkün olmadığı durumlarda süreci doğru yönetmek için gerekli bilgi birikimini zenginleştirerek literatüre katkı sağlayacağı için önem arz etmektedir. Çalışmanın sonucunda bir hibrit savaşın hangi sorunlara yol açarak bölgesel güvenlik kompleksini nasıl tetiklediği ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Güvenlik, Bölgesel Güvenlik Kompleksi, Hibrit Savaş, Ortadoğu, Suriye.

JEL Sınıflandırması: F51

Analysis of Regional Security and Hybrid War Relationship Over The Syrian Civil War

ABSTRACT

The reflection of the Arab Spring process on Syria caused a civil war in the country. The hybrid war policies of regional actors who cannot remain indifferent in the face of this war and their connection with local actors have triggered a security complex in the region. In this study, the Syrian civil war and its effects in the region are discussed in order to reveal the effects of hybrid war on regional security. Regional security complexes are more than just a superficial security dilemma, they are a more comprehensive security interaction with historical and sociological depth. For this reason, it is specifically examined in security-oriented studies. It has become necessary to understand the impact of the hybrid war strategy, whose applications have increased in battlefields in recent years, on the regional security complex. The study is important as it will contribute to the literature by enriching the knowledge required to prevent a future security complex in the region or to manage the process correctly in cases where it is not possible to prevent it. As a result of the study, it was revealed what problems a hybrid war causes and how it triggers the regional security complex.

Key Words: Security, Regional Security Complex, Hybrid War, Middle East, Syria.

JEL Classification: F51

*Yazarın, "Bölgesel Güvenlik Kompleksi ve Hibrit Savaş İlişkisi: İran'ın Suriye Politikasının Türkiye ve Suudi Arabistan'a Yansımaları" isimli doktora tezinden derlenip gözden geçirilerek üretilmiştir.

** Dr. Öğretim Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, E:Mail: mehmetali.yuksel@cbu.edu.tr, ORCID Bilgisi: 0000-0002-4187-2695

(Makale Gönderim Tarihi: 08.02.2024 / Yayına Kabul Tarihi:07.06.2024)

Doi Number: 10.18657/yonveek.1433945

Makale Türü: Araştırma Makalesi

GİRİŞ

Kavramsal açıdan ele alındığında güvenlik kavramının nitelediği durum itibariyle insanlık tarihi kadar eskiye dayandığı düşünülmektedir. En geniş anlamıyla “tehdit ve tehlikelerden uzak olma durumu” nu ifade eden güvenlik algısına Neandarterler’de bile rastlanmaktadır (Karabulut, 2011: 7). Bu durum güvenlik algısının hem içgüdüsel hem de zihinsel unsurlarla şekillendiğini göstermektedir. Tarihsel süreç içinde birçok düşünür ve filozof tarafından tanımlanan güvenlik kavramına dair betimlemeler birbirinden bir hayli farklı şekilde yapılmıştır. Bu değişkenliği ve muğlaklığı fark ederek, bunun nedenini sorgulayan Arnold Wolfers, “Kimin güvenliği?”, “Neyin güvenliği?”, “Nasıl?” sorularına cevap aramış ve güvenliğin “az veya çok sahip olunan veya sahip olunmak istenen bir değer” olduğu sonucuna varmıştır (Wolfers, 1952: 484). Wolfers’a göre, güvenlik iki bileşenden oluşmaktadır. Bu bileşenlerden biri “önceden kazanılmış sahip olunan değerler için bir tehdidin olmaması” durumunu niteleyen objektif güvenlik, diğeri ise sahip olunan değerlere yönelik olası bir saldırı için korku duyulmamasını niteleyen sübjektif güvenliktir (Wolfers, 1952: 485). Güvenlik kavramındaki bu bileşende, ağırlık sübjektif güvenliğe aittir ve bu nedenle kavrama yüklenen anlamlarda süreklilik arz eden bir değişim dinamiği bulunmaktadır. Arnold Wolfers tarafından ortaya koyulan bu güvenlik tanımlaması ise, uluslararası ilişkiler biliminin bir alt dalı olan güvenlik çalışmalarında genel bir kabul görmüştür.

Güvenlik anlayışı yüz yıllarca askeri unsurlar ile devlet benzeri siyasi yapılardan kaynaklanan ve yine devlet benzeri siyasi yapılara yönelen bir tehdit algısı üzerinden şekillenmiştir. Ancak, teknoloji alanındaki ilerlemeler küreselleşme süreciyle birlikte yeni tip tehditler ortaya çıkarmıştır. Bu doğrultuda da güvenlik anlayışı bir tür gelişme ve derinleşme sürecine girmiştir. Bu süreçte güvenlik ve tehdit algısının alanında ve sınırlarında genişleme yaşanırken, içeriğinde ve uygulamalarında derinleşme ortaya çıkmıştır. Güvenliği sadece askeri boyutla sınırlandırmanın mümkün olmadığı, bu düşüncenin yeni tehditler açısından yetersiz olacağı fikrini benimseyen Barry Buzan ve Buzan’ın da içerisinde yer aldığı Kopenhag Ekolündeki diğer akademisyenler yayınladıkları çalışmalarla güvenlik anlayışının genişleme ve derinleşme sürecini başlatmıştır. (Sandıklı ve Emeklier, 2012: 33-34). Buzan, “*New Patterns of Global Security in The Twenty First Century*” başlıklı çalışmada güvenlik çalışmalarının siyasi güvenlik, ekonomik güvenlik, askeri güvenlik, toplumsal güvenlik ve çevresel güvenlik olmak üzere 5 farklı alanda olması gerektiği fikrini ortaya koymuştur (Buzan, 1991: 439-441). Buzan’ın bu makalesiyle başlayan güvenlik anlayışındaki değişim sürecinde birçok konu güvenlik perspektifinden ele alınmaya başlamış ve yeni bir güvenlik anlayışı ortaya çıkmıştır. Yine Kopenhag Ekolü tarafından yapılan çalışmalarla güvenlik çalışmaları literatürüne giren güvenikleştirme kuramının çok sayıda devlet tarafından benimsenmesi ve dış politikada uygulanmasıyla birlikte güvenlik her alanla ilişkilendirilebilir bir olguya dönüşmüştür.

Güvenlik anlayışının sektörel bazlı genişlemesine paralel olarak düzeysel bazda da derinleştiği görülmektedir. Klasik güvenlik anlayışında güvenlik devletin güvenliği ile eşdeğer görülmüş, tek güvenlik düzeyi olarak ulusal güvenlik ön plana çıkmıştır. Ancak Soğuk Savaş sonrası ekonomik, kültürel ve siyasal gelişmeler bu durumun da değişmesine neden olmuştur. Bu doğrultuda birey düzeyinde, sosyal gruplar düzeyinde, toplum düzeyinde, bölge düzeyinde ve uluslararası düzeyde farklı olarak ele alınan bir güvenlik anlayışı ortaya konulmuştur.

Geçmiş uzun yıllara dayanan ancak son yıllarda kavramsal olarak şekillendirilen Hibrit Savaş ise birden çok savaş türünün aynı anda aynı hedefe yönelik sistematik bir şekilde sergilenmesini ifade eden bir savaş stratejisidir. Hibrit savaşın yapısı, uygulama araçları ve yöntemleri uygulandığı alanda geniş kapsamlı ve çok boyutlu güvenlik sorunlarına da yol açan sonuçları beraberinde getirmektedir.

Bu bağlamda Arap Baharı etkisiyle başlayan, bölgesel ve küresel aktörlerin dahil olmasıyla birlikte büyüyen ve içinden çıkılmaz bir hale gelen Suriye Krizi, hibrit savaş ile bölgesel güvenlik arasındaki etkileşimin en net görülebileceği örnek olmuştur. Kullanılan hibrit savaş unsurları ülke içerisindeki düzeni ve yapıyı çökertirken, bölgedeki dengeleri de sarsmıştır. Kullanılan paramiliter unsurların kontrol edilememesi, sınırların güvenliğinin bu yapıların eline geçmesiyle birlikte birbirini tetikleyen ve büyüten sarmal güvenlik sorunlarını meydana getirmiştir. Bunun neticesinde bölgede büyük bir güvenlik burhanı ortaya çıkmıştır.

I. BÖLGESEL GÜVENLİK VE HİBRİT SAVAŞ ETKİLEŞİMİ

A. Bölgesel Güvenlik'te Kompleks Yaklaşımı

Güvenlik çalışmalarına önemli katkı sağlayarak güvenlik anlayışının dönüşümünü tetikleyen Barry Buzan, 1983 yılında yayınladığı "*People, State and Fear*" kitabı içerisinde bölgesel güvenlikte kompleks yaklaşımını ortaya koymuştur (Buzan, 1983: 105). Ole Weaver ile birlikte yazdığı ve 2003'de yayınladıkları "*Regions and Powers: The Structure of International Security*" isimli kitapta da kompleks yaklaşımı güvenlikleştirme teorisi üzerinden geliştirilerek müstakil bir kurama dönüştürülmüştür. Buzan ve Waever bu kuramın inşasında yeni gerçekçilik ve inşaacılık teorilerinin temel hipotezlerinden yararlanmıştır (Kaya, 2019: 60). Kendilerini yapısal gerçekçi olarak gören Buzan ve Waever, kompleks kuramının hem yeni gerçekçiliğin temel yapısına uygun hem de onu tamamlayıcı bir niteliğe sahip olduğunu düşünmektedir. Onlara göre kuram hem açıklayıcı hem de oluşturucu bir işleve sahiptir ve yeni gerçekçilerden ayrı olarak küresel yapıya değil bölgesel düzeyde bir alt yapıya odaklanmaktadır (Buzan ve Waever, 2003: 4).

Bölgesel Güvenlik, temel olarak sınırları belirlenmiş bir coğrafyada bulunan en az üç devletin dış politikasıyla biçimlenen güvenlik etkileşimini belirten bir kavramdır. Belirlenmiş o bölgede yer alan devletlerin bölge dışındaki devletlerden kaynaklanan tehditlerle kıyaslandığında o bölgedeki devletlerden algıladıkları tehditlere daha fazla odaklandığı ve ulusal güvenliklerinin

birbirinden bağlantısız olamayacağı hipotezi üzerine yapılandırılmıştır (Buzan, 1983: 106). Bu açıdan bakıldığında bölgesel güvenlik komplekslerinin tarihsel, coğrafi, yoğun etkileşimsel zemin üzerinde ortaya çıkan güvenlik ikilemleri olduğunu söylemek mümkündür. Ancak Buzan ve Weaver'ın tarihsel ve sistematik yaklaşımı nedeniyle bölgesel güvenlik kompleksi, güvenlik ikilemi teorisinden farklılaşmaktadır. İki teori arasındaki temel fark aktörler arası ilişkidir. Güvenlik ikileminde aktörler uzak, bağlantısız olabilirken, bölgesel güvenlik kompleksinde coğrafi, kültürel ve tarihsel bağların bulunduğu aktörler söz konusu olmaktadır. Bu aktörler arasında görülen güvenlik odaklı rekabet, güç dengesi, iş birliği gibi faktörlerin herhangi birinin tetiklemesi durumunda bölgesel güvenlik kompleksi oluşmaktadır (Buzan, 2007: 159).

Buzan ve Waever'ın bölge kavramı ile kastettiği durum uluslararası sisteme benzer şekilde bir alt sistem oluşumdur. Bu alt sistemler yakın coğrafyada yer alan, benzer güvenlik anlayışı ve tehdit algılaması bulunan devletlerin uygulamaları neticesinde bir güç dengesinin olduğu sistemlerdir. Bu alt sistemler, söz-edim üzerinden algı oluşturularak meydana getirilen suni güvenlik alanları değildir. Bölgede tarihsel derinliği bulunan çıkar çatışmalarının, iletişimin ve karşılıklı bağımlılığın şekillendirdiği güç dengesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Buzan ve Waever, 2003: 45). Bölgesel güvenlik komplekslerinin sınırları bölgelerden farklı olabilir. Bölgeler birçok faktör (doğal, coğrafi, kültürel, tarihsel ya da sınırsal) üzerinden şekillenirken, bölgesel güvenlik kompleksleri sadece güvenlik odaklı ilişkiler üzerinden şekillenmektedir. Bir coğrafi bölgede güvenlik kompleksinden söz edebilmek için bölgedeki devletlerin çevresindeki güvenlik ilişkilerinden kısmen izole bir şekilde güvenlik/tehdit dengesinin karşılıklı etkileşim içerisinde bağımlılık göstermesi gerekmektedir (Buzan ve Waever, 2003: 47).

Buzan ve Weaver'a göre Soğuk Savaş sonrası küresel sistemde oluşacak bloklaşmanın da yeni bloklar arası çıkar çatışmasının da özü medeniyet farkı, kültür farkı, dini farklılık gibi klasik faktörlerden ziyade, alt sistem özelliği taşıyan bölgelerdeki güvenlik etkileşimi olacaktır (Buzan ve Waever, 2003: 4). Buzan ve Weaver, bölgelerin kendi dinamikleri olan birer alt sistem olduğu görüşünü tarihsel ve sistematik bir hareket tarzıyla geliştirmiştir.

18. yüzyıl ve 19. yüzyılda Emperyalist güçler dünyayı kendi bölgeleri olarak algılamakta, Soğuk Savaş döneminde ise ABD ve SSCB etkileri altındaki ülkeleri kendi bölgesi olarak algılamış ve durumlar bağımsız bölgesel güvenlik dinamiklerinin alanını daraltmıştır (Buzan ve Waever, 2003: 15). Dönemin süper güçleri ülkelerle olan ilişkilerini kolaylaştırmak için Ortadoğu'da, Afrika'da, Asya'da ve hatta Güney Amerika'da bölge bazlı oluşumlar kurulmasını teşvik etmiştir. Ancak bu yapıların kapsamı ve işlevselliği sınırlı kalmıştır (Buzan ve Waever, 2003: 16). Bu perspektifle bakıldığında uluslararası ilişkilerde her dönem bir bölge paradigmasının bulunduğu görülmektedir. Aktörlerin güç kapasitesine ve diğer etkenlere göre bu bölge paradigması küçük bir yapıdan tüm dünyaya kadar uzanan geniş bir spektrumda konumlanmıştır.

Buzan ve Waever'e göre bir bölgede güvenlik kompleksi oluşmasını tetikleyen 4 unsur bulunmaktadır;

- Coğrafi olarak ülkelerin konumları
- Bölge devletlerinin güvenlik kapsamında karşılıklı bağımlılık seviyesi
- Bölgede devletleri arasında jeostratejik açıdan çıkar çatışması bulunması
- Bölge devletlerinin birbirlerine karşı güvenikleştirme dinamiklerini işletmesi.

Buzan ve Weaver'a göre uluslararası sistem de görülen tek kutuplu, iki kutuplu ya da çok kutuplu oluşum alt sistemler olan bölgesel güvenlik komplekslerinde de görülebilir (Buzan ve Waever, 2003: 46). Bu durum bölgesel güvenlik kompleksi içerisinde yer alan aktörlerin niteliğine göre şekillenmektedir. Bölgesel güvenlik komplekslerinde 3 tip etkili aktör bulunmaktadır. Bunlardan birincisi küresel çapta etkili olan süper güçler, ikincisi birden fazla bölgede etkili olabilen büyük güçler ve üçüncüsü de sadece kendi bölgelerinde etkili olabilen bölgesel güçler (Buzan ve Waever, 2003: 34-37). Bu aktörlerden hangisinin bölgesel güvenlik kompleksi içerisinde yer aldığına göre kompleksteki güç dağılımı şekillenmektedir.

Temel hatlarıyla değindiğimiz, Buzan ve Weaver'ın geliştirip bir kurumsal çerçeveye meydana getirdiği bölgesel güvenlik kompleksleri teorisi Soğuk Savaş sonrası dönemde önemli bir işlev görmüştür. Bunda Buzan ve Weaver'ın yapısal gerçekçilik anlayışına sahip olmasının payı büyük olmuştur. Bu nedenle teoride, hem gerçekçilik hem inşaacılık ekollerinin izlerini görmek mümkündür. Hem gerçekçilik hem inşaacılık ekollerinin temel varsayımları üzerinden geliştirilmesi de teoriye hem açıklayıcı hem oluşturucu bir nitelik kazandırmıştır. Bölgesel güvenlik kompleksleri teorisi, bir alt sistem özelliği taşıyan coğrafi bölgeleri tespit etmede, bu bölgelerdeki aktör davranışları ve aktörler arasında oluşan güvenlik etkileşimini açıklamada kullanılacak teorik bir model olarak ön plana çıkmıştır.

B. Hibrit Savaş Kuramı

Hibrit kavramının kökeni Latince "*Hybrida*" kelimesine dayanmaktadır. İngilizceye "*Hybrid*" Fransızcaya da "*Hybride*" olarak geçen kavram bu dillerde "iki farklı maddenin birleşiminden oluşan madde" anlamında kullanılmaktadır (Cambridge Dictionary). Türkçeye de "*hibrit*" olarak aktarılan kavram "melez", "karışık", "karma" anlamlarını ifade etmek ve "iki farklı güç kaynağının bir arada bulunması" durumunu nitelemek için kullanılmaktadır (TDK Sözlük). Savaş kavramı ise en yaygın olarak "*güç kullanarak, düşmanı irademizi kabule zorlamak*" anlamını ifade etmektedir (Clausewitz, 1976: 75). Savaşı, kendisinden önceki ve sonraki siyasi süreçten ayrı değerlendirmek mümkün değildir. Savaş, diplomasi yoluyla sonuç almanın mümkün olmadığı durumlarda istenilen çözüme ulaşmada kullanılan bir araçtır (Dumlupınar, 2017: 74). Bir başka ifadeyle Carl Von Clausewitz'in "Savaş Üzerine" adlı eserde de dediği gibi savaş, politikanın diğer araçlarla devam ettirilmesi (Clausewitz, 1976: 84). Bu çerçevede hibrit savaş kavramına baktığımızda kavramın en azından iki farklı savaş türünü birden içeren karma bir savaş türü olduğu sonucuna varılmaktadır (Erol ve Oğuz, 2015:

262). Ancak Hibrit Savaşın ne olduğuna dair literatür taraması yapıldığında farklı tanımlamalar ve farklı yaklaşımlar bulunduğu, genel kabul edilen ortak bir tanımın oluşmadığı da görülmüştür (Dumlupınar, 2017: 71). Bunun nedeni ise düzensiz savaşın operasyonel unsurlarının ve bulanık sınırlarının savaş tiplerini ve içeriklerini tanımlanmadaki karmaşıklığı artırıyor olmasıdır (Erol ve Oğuz, 2015: 263). Ancak yine de hibrit savaşa dair yapılan tanımlamalara baktığımızda birbirine yakın tanımlamaların ortaya konulduğu görülmektedir.

Çok daha eski tarihlerde de uygulandığına dair örnekleri bulunan hibrit savaş kavramının, bir terim olarak ilk defa 1998 yılında Robert G. Walker tarafından Birleşik Devletler Deniz Gücü ve Özel Kuvvetleri isimli yüksek lisans tezinde kullanıldığı görülmektedir (Hoffman, 2007: 9). Walker hibrit savaşı, özel ve konvansiyonel operasyonun birleşimiyle oluşan bir savaş olarak tanımlamaktadır (Walker, 1998: 4). Güvenlik çalışmalarında önemli bir yeri bulunan asker kökenli analist Frank Hoffman ise hibrit savaşı; ölümcül devlet çatışmasının, uzun süren düzensiz savaşın fanatikliği ve ateşiyle harmanlanması olarak görmekte ve “düzenli ordular ile paramiliter güçlerin, özel askeri unsurlar, terörist örgütler gibi düzensiz unsurların eş zamanlı kullanımını” olarak tanımlamaktadır (Hoffman, 2007: 9). Eve Hunter ve Piret Pernik tarafından yapılan hibrit savaş tanımı ise, “düşük düzeyli konvansiyonel ve özel operasyonları, saldırgan siber ve uzay eylemleri, yaygın kamuoyunu ve uluslararası görüşü etkilemek için sosyal ve geleneksel medyayı kullanan psikolojik harekâtları birleştiren sofistike kampanyalar” şeklindedir (Hunter ve Pernik, 2015: 5).

Kavramsal ve kuramsal açıdan üzerinde bir mutabakata varılamayan hibrit savaşı, uygulamadaki asıl hedef, bir bölge veya araziye ele geçirmek veya kontrol etmek değildir. Hibrit savaş istenmeyen hükümet üzerinde baskı oluşturmak, mevcut otoriteyi zayıflatmak, devletin bütün ana organlarını işlevsiz hale getirmek, güç boşluğu yaratarak, hedef alınan ülkede kaos ortamı yaratmak, harp ilan etmeden hedef ülke hükümetini devirmek, hedef alınan ülkede kendi çıkarımıza uygun olan yeni bir hükümetin kurulmasını sağlamak amacıyla uygulanan bir stratejidir.

Hibrit savaş kavramının güvenlik ve strateji alanında bir doktrine dönüştürülerek dış politikada uygulanması ise 2013 – 2014 yıllarında olmuştur. Rusya Federasyonu Genelkurmay Başkanı Valery Gerasimov, 2013 yılının Şubat ayında yayımlanan “*Military Industrial Kurier*” dergisinde kaleme aldığı “*The Value of Science in Prediction*” başlıklı makalede, Rusya’nın askeri unsurlar dışındaki harp yöntemlerini konvansiyonel askeri güçle birlikte kullanılması durumunda istihbaratla koordineli bir şekilde gerilla taktikleri kullanan özel birimlerin harekete geçirilmesi, siber saldırılar ve propagandalar yürütülerek hedef ülkenin psikolojik direncinin kırılması ve savunma kapasitesinin azaltılması hedeflerine daha az zaman, para ve insan kaybıyla ulaşılabileceğini ve sonuçta daha etkili bir zafer kazanılabileceğini ifade etmiştir (Gerasimov, 2013). Geresimov tarafından ortaya konulan bu yeni bir askeri yaklaşım Rusya Federasyonu’nun 2014 de Ukrayna’ya müdahalesinde uygulanmış ve Rusya’nın

daha az konvansiyonel güçle daha iyi bir sıcak çatışma performansı sergilediği görülmüştür (Darıcı ve Özdal, 2007: 21). İlk kez 1998 yılında bir terim olarak kullanılan hibrit savaş kavramı üzerinde birçok tanımlama yapılmış olmasına ve Rusya gibi bir küresel güç tarafından dış politikada kullanılan bir stratejiye dönüşmesine rağmen, bu kavram Batılı güvenlik çevrelerinde henüz resmi bir kabul görmemektedir (Bingöl, 2015: 2).

NATO başta olmak üzere Batı'nın güvenlik alanındaki birimleri, okulları ve stratejistleri hibrit savaşı bir harp türü olarak değil bir tehdit türü olarak kabul edilmekte ve şu şekilde tanımlanmaktadır; "hibrit tehditler, düzensiz unsurların ve suç unsurlarının konvansiyonel kuvvetler ile karşılıklı menfaat ve çıkar sağlamak amacıyla oluşturulmuş dinamik bir kombinasyondan kaynaklanan tehditlerdir" (U.S. Army, 2010: V). Bu çerçevede NATO, siber savaşı da içeren düşük yoğunluklu kinetik ve kinetik olmayan tehditleri, düşük yoğunluklu asimetrik çatışmaları, küresel terörizmi, deniz haydutluğunu, sınır aşan organize suçları, demografik sorunları, kaynakların yetersizliğini, küreselleşmenin sorunlarını ve kitle imha silahlarının yaygınlaşmasını hibrit tehdit unsurları olarak ifade etmektedir (NATO, 2016). ABD ve NATO'nun hibrit savaşı bir savaş türü olarak değil bir tehdit türü olarak değerlendirmesinin üç sebebi bulunmaktadır;

- 1) Rusya'nın yeni bir harp türü ortaya koyabilecek kapasite ve yeteneğe sahip olduğunu kabul etmek anlamına gelecek olması,
- 2) Bu konseptin NATO'nun mevcut doktrini organize suç ve terörizm hariç olmak üzere kapsıyor olsa da Rusya tarafından kullanıma sokulduğu sahalarda ABD ve NATO'ya karşı bir tehdit oluşturmaması,
- 3) Hibrit Savaş kavramının organize sınıraşan suçlar ve terörizmi de içeriyor olduğunu düşünmesi. (Ekinci, 2016)

Hibrit savaşa dair yapılan tanımlamalardan da anlaşılacağı üzere hedef ülkenin mukavemet kapasitesini azaltacak, toplumunun motivasyonunu bozacak, direncini kırarak ve istenilen şekle gelmesine yarayacak her türlü unsur hibrit savaşın bir unsuru olarak görülebilir. Günümüze kadarki uygulamalara baktığımızda hibrit savaşın şu unsurları kapsadığını görülmektedir;

- Ekonomik uygulamalar,
- Diplomatik uygulamalar
- İnfomatik uygulamalar,
- Siber uygulamalar,
- Karışıklık ve kaos çıkartmaya dönük eylemler
- Oluşturulan ya da desteklenen paramiliter / milis güçler
- Askeri güç kullanımı

Hibrit savaş, bir anda başlayan her unsurun hemen uygulandığı düzensizlik içerisinde yürütülen bir savaş değildir. Hibrit savaş her şeyden önce bir hazırlık, planlama, örgütlenme ve koordine etme süreçleriyle gerçekleştirilmektedir. Hibrit savaşın başarıyla sonuçlanması bu süreçlerin başarıyla yürütülmesine bağlıdır. Hibrit savaş stratejisi izleyecek bir devletin bu dört süreç doğrultusunda hareket etmesi gerekmektedir;

Hazırlık: Hedef ülkenin coğrafi, kurumsal, askeri, toplumsal, ekonomik yapısı ile sivil toplum örgütleri, medya kuruluşları, toplumunun zaafları, kronik sorunları ve sorun yaşayan kitler, etnik yapısı, etnik grupları ve hedefleri, bu gruplar arası sorunları, iktidarının infial uyandıracak hataları, bürokratlarının açıkları hakkında doğru ve yeterli malumata sahip olunmalıdır.

Planlama: Hazırlık aşamasında elde edilen bilgiler ışığında hangi unsurların dış müdahale ve yönlendirmeye açık olduğu, nerede kullanılabilceği tespit edilmelidir. Daha sonra da hedef ülkede yönelik amacın hangi kurumsal ya da toplumsal etkiyle gerçekleşebileceği ve bu toplumsal etkinin hangi araçlar kullanılarak oluşturulabileceği planlanmalıdır.

Örgütleme: İstihbarat elemanları ve uzmanlar sızdırılarak hedef ülkede kullanılabilceği öngörülen medya kuruluşları, sivil toplum kurumları, akademisyenler, etnik veya dinsel gruplar, işe yarayacak bürokrat ve askerler ile kanaat önderi olarak görülen kişiler ile temaslar kurularak bunlar örgütlenmelidir. Bunlar içerisinde toplumsal etki yaratacak olanlar yönlendirilmeli, milis güç olarak kullanılacaklar da eğitilmelidir.

Koordine etme: Koordinasyon faaliyeti kullanılacak unsurların etkisini arttırmak için, bu unsurların birbirini tetikleyecek şekilde kullanılması sürecidir. Bu süreç hibrit savaşın başlaması, tırmanması ve bitişine kadar olan süreci kapsamaktadır. Bu süreçte hedef ülkedeki iktidarın otoritesi zayıflatılır. Toplumsal huzursuzluklar artırılıp çatışmaların yaşanacağı bir kaos ortamı oluşturularak hedef ülke toplumu istenilen koşullara yönlendirilir.

Bu süreçlerin başarıyla yürütülmesi neticesinde hedef ülke halkı büyük bir huzursuzluk girdabına girecek, iktidar önce zayıflayacak kendi kurumlarını kontrol edemez bir hale gelecek ve de toplumdaki meşruiyetini kaybedecek, ülkede iç savaş ve kaos ortamı oluşacaktır. Daha sonra hedef ülke halkı yaşadığı sıkıntılar, bıkkınlık hissi ve maruz kaldığı propagandalar sebebiyle istenilen hususlarda ve istenilen şekilde yönlendirilebilecektir.

C. Hibrit Savaş ile Gelen Bölgesel Güvenlik Sorunları

Hibrit savaş stratejisi ister iktidar lehine isterse aleyhine uygulansın her hâlükârda bir iç savaş ortamı ortaya çıkarmaktadır. Bu durum bölgesel güvenlik açısından başlı başına bir sorun olmakla birlikte, yürütülen savaşın aktörleri ve savaş sonrası oluşacak durum ise bölgesel güvenlik kompleksi açısından sorun ortaya çıkartmaktadır. İktidar karşısında yürütülen bir hibrit savaş stratejisinin uygulanma metoduna bakıldığında hedef ülkedeki iktidarın yıpratılması ve toplumsal kargaşa oluşturmak amacıyla yürütülen faaliyetlerin tümü iktidarının kontrolü ve etkisini sınırlayarak bir otorite boşluğu yaratmaktadır. Ortaya çıkan otorite boşluğu ise sınır güvenliğinden asayişe birçok sorunun doğmasına zemin teşkil etmektedir. Otorite boşluğunun yarattığı en temel sorun, oluşan otorite boşluğunun nasıl ve kimin tarafından doldurulacağı sorunu olmaktadır. Bu sorun, otorite boşluğu bulunan ülkenin içerisinde yer aldığı bölgedeki güç dengesinin şekillenmesi açısından etken bir faktör olmaktadır. Bölgedeki bir aktörün bu otorite boşluğunu dan istifade ederek geliştireceği politikalar ve hayata geçireceği uygulamalar o ülkenin bölgesel etkinliğinin artması sonucunu doğuracaktır. Bu

durum ise bölgedeki güç dengelerini bozarak yeniden şekillendirecektir. Güç dengesinde görülebilecek bu tür değişimler ise güvenlik kompleksinin tırmanmasına neden olacaktır. Otorite boşluğunun bir diğer etkisi sınır güvenliğinin zafiyete uğramasıdır. İki taraf devlet tarafından kontrol edilen ülke sınırını koruma yükü tek tarafa düşmektedir. Bir devlet için en sorunlu durumlardan birisi de budur. Böyle bir durumda ortaya çıkabilecek sınır zafiyeti ülke içerisinde çok sayıda sorunun tetikleyicisi olacaktır. Askeri sorunlar bir tarafa, ticari olarak kaçakçılık, bilgi sızdırmak için casusluk, eylem düzenleme veya saldırı boyutunda terör amaçlarıyla sınır ihlalleri ilgili ülkenin güvenliği açısından son derece tehlikeli durumlar ortaya çıkartabilmektedir (Öztürk ve Bulut, 2017: 194). Bu nedenle sınırdaş olunan ülke ile sınır güvenliği hususunda iş birliği kritik bir önem sahiptir.

İş birliği yapılabilecek bir devlet otoritesinin ortadan kalkması ise önemli bir tehdit algısı doğurmaktadır. Otorite boşluğu ortaya çıkan alanda görülmesi muhtemel sonuçlardan bir diğeri ise devlet kontrolünün azalmasının ilgili alanda yasa dışı grupların faaliyet gösterdiği, ortaya çıkan çetelerin mafyalaştığı, mafyaların kartelleştiği bir ortamı beraberinde getirmesi olacaktır. Bu yapılara bir de hibrit savaşta kullanılan milis güçlerin sahadaki uygulamaları eklendiğinde bölge halkı üzerinde yoğun bir baskının olduğu bir durum söz konusu olmaktadır. Bu tür toplumsal yapı çöküşleri en temel iç insanı içgüdü olan güvende olma ihtiyacını tetikleyerek bireyleri daha saldırgan bir ruh haline büründürmektedir. Böyle bir toplumsal ortama maruz kalan kitleler kısa süreler içerisinde radikalleşme eğilimine girmektedir. Bir nevi kimlik arayışının bir tezahürü olan bu eğilim etnik, dinsel ve hatta aynı din içerisinde mezhepsel ayrışmanın da başlangıç noktası ya da dönülmez bir şekilde derinleşme noktası olacaktır.

Hibrit savaşın yaşandığı sahada meydana gelen otorite boşluğu ve radikalleşme eğilimi de bir araya geldiğinde kaçınılmaz olarak terör yapıları ve eylemleri ortaya çıkmaktadır. Devlet kontrolünün olmadığı bir alanda hukuk da yoktur. Hukukun olmadığı cezalandırma mekanizmalarının olmadığı bir ortamda şiddetin derecesi giderek artarken, şiddetin yöntemi de giderek sertleşmekte ve terör eylemi niteliği taşıyan saldırılar meydana gelmektedir. Bir başka ifade ile devletin etkin kontrolünün olmadığı bir alanda radikalleşme sorunu terör sorununa dönüşmektedir. Hibrit savaşa maruz kalan ülkenin içerisinde başlayan bir terör sorunu ise sınır güvenliği sorunu ile birleştiğinde bölgesel bir terör sorunu ortaya çıkmaktadır. Bu zeminde gelişen bir terör sorunu kontrol altına alınmadığı takdirde, doğduğu ülkenin jeopolitik ve jeostratejik önemine göre bir uluslararası güvenlik problemine de dönüşebilecek bir mahiyete olmaktadır.

Hibrit savaş sürecinde terör yapılanmalarının türediği bir alanda sivil halk yıllardır yaşadığı mecrada can, mal ve ırz güvenliğini koruyamaz hale gelmektedir. Halkın kendisini koruyan bir devlet gücünün bulunmaması halk üzerinde oluşan baskının giderek atmasına neden olacaktır. Dolayısıyla bu durum kitlesel iç ve dış göçü tetiklemektedir. Sınırdaş ülkelere yapılacak kitlesel dış göç

ise gıda güvenliğinden tıbbi güvenliğe, asayişten ekonomiye hemen hemen her alanda kendisini hissettirecek yoğun bir sorun kitlesini beraberinde getirecek.

II. SURIYE İÇ SAVAŞI VE HİBRİT SAVAŞ BOYUTU

A. Suriye’de İç Savaşa Giden Süreç

2011 yılının mart ayında Suriye’nin Ürdün sınırındaki şehri olan Dera’da rejim karşıtı sloganları duvarlara yazan gençlerin tutuklanıp işkenceye maruz bırakılması üzerine başlayan gösteriler güvenlik güçlerinin göstericilere sert tepki vermesi ve sivil can kayıplarının yaşanması sonucunda ülke geneline yayılmıştır (Ataman, 2012: 25). İlk etaptaki gösteriler iktidar değişikliğinden ziyade reform talebiyle gerçekleşirken, Esad rejimi bunu bir güvenlik sorunu olarak ele almıştır. Aylarca devam eden barışçıl gösterileri ve demokratik talepleri sert güç kullanarak bastırma yolunu seçen Esad rejiminin bu tavrı gösterilerin yayılmasına ve isteklerin evrilmesine sebep olmuştur. Nihayetinde rejim güçleri kendi halkına silah doğrultmuş ve gösterilerdeki can kayıplarının çoğalmasıyla beraber olaylar yavaş yavaş rejim güçleri ve destekçisi gruplar ile karşıt grupların çatıştığı bir iç savaşa evrilmiştir (Ulutaş, Kanat, ve Acun, 2015: 7). İç savaşın ilk başlardaki başat yerel aktörleri bir tarafta rejim güçleri diğer tarafta Suriye ordusundaki görevden kaçarak muhaliflere dahil olan firari askerler olmuştur (Walther ve Pedersen, 2020: 458). Dağınık olarak çatışan bu askerler, daha sonra bir araya gelerek iç savaştaki muhaliflerin ilk askeri kanadını olan Özgür Suriye Ordusu (ÖSO) meydana getirmişlerdir (Walther ve Pedersen, 2020: 452-453).

Esad rejiminin siyasi müzakere kanallarını tıkamasıyla beraber çatışmalar tırmanmış ve ülke geneline dağılmıştır. İlk büyük çatışmalar Humus, Dera ve Şam’da başlamış ardından Humus Kuşatması, Baniyas Kuşatması, er-Restan ve Telbise Kuşatması, 2011 Cisir eş-Şuğur Muharebesi ve Hama Kuşatması büyük şehir savaşlarına sahne olmuş ve sonuç itibarıyla tüm ülke bir çatışma alanına dönüşmüştür. Çatışmalar ve bu çatışmaların yarattığı sorunlar arttıkça muhalifler safında çatışanlara birey ve grup düzeyinde katılımlar da yaşanmıştır. Ülkenin kuzeyindeki Kürtler ve şehirlere yayılmış İslami gruplarda çatışmalara dâhil olmuştur. Ancak kısa süre sonra Kürtler taraf değiştirmiştir. Kısa süre sonrada PYD Afrin, Kobani ve Haseke’de özerk kantonlar oluşturmuş ve Rojava adını verdiği otonom özerk bölge yönetimini ilan etmiştir (Wilgenburg ve Fumerton, 2022: 7).

2012 ve 2013 yıllarında muhalifler üstünlüğü yakalamış, Halep’in bir çok bölgesini kontrol altına alarak Şam’ın birkaç kilometre yakınına kadar ilerlemiştir. Suriye topraklarının çoğunda Esad yönetiminin hakimiyeti sonlandırılarak fiili kontrol sağlanmıştır. Ancak bu avantajlı durum uzun sürmemiştir. Esad yönetimine bağlı askerler ve milis güçler ile ÖSO arasındaki çatışmalar ve Suriye’nin kuzeyinde bulunan PYD ve YPG gruplarının faaliyetleri yeni bir sorunu ortaya çıkarmıştır. Irak’ta doğan DAESH terör örgütü Suriye içerisinde hızlıca büyümüş ve iç savaşın bir aktörü haline gelmiştir. (Canyurt, 2018: 121). Ortaya çıkan iç savaşın kaotik durumu nedeniyle önceleri naif görünen bölge ülkelerinin müdahillliği giderek artmaya başlamıştır. İran ilk olarak kontrol ettiği milis güçleri Suriye’ye sevk etmiş ve çatışma alanlarında Esad

rejime destek olarak savaştırmıştır. Ardından kendi askeri ile fiilen Esad rejimi yanında savaşmıştır. İlk etapta Esad'a reform çağrısı yapmakla yetinen Türkiye, olayların iç savaşa dönüşmesiyle muhaliflere siyasi destek sağlamış ancak PYD'nin oluşturduğu tehdit nedeniyle Suriye'ye girmek zorunda kalmış ve ardından kuzey bölgelerine asker konuşlandırmıştır. Bölge ülkelerinin Suriye'deki varlığı kısa sürede küresel aktörlerinde olaya dâhil olmasına neden olmuştur (Muslu, 2018:).

B. İç Savaşta Aktörler

Suriye iç savaşının aktörlerini konumlandırmak veya gruplandırmak gerçekten çok zor bir durumdur. Sürekli değişen ittifak yapıları ve dengeler ortaya net bir tablo koymayı zorlaştırmaktadır. İslamcı hareketlerin bazıları DAESH ile zaman zaman müşterek operasyon yaparken zaman zaman da çatışmaktadır. Yine benzer şekilde revizyonist seküler muhalifler ile de benzer işbirliği ve çatışma ortamı şekillenmektedir. Esad rejiminin DAESH ile çatışmalarının yanı sıra bazı zamanlar DAESH unsurlarının önünü bilerek ve isteyerek açtığı ya da DAESH'in bazı bölgeleri rejime bırakmak için çekildiği de iddia edilmektedir (Milliyet, 2017).

İttifak ve itilaf ekseninin bu oynak zemini ve bulanıklığı nedeniyle aktörlerin tümünü içeren bir sınıflandırma yapmak pek mümkün olmayacağı gibi yapılan sınıflandırmanın da geçerliliği tartışmalı olacaktır. Ancak ideolojik çatılar altında ve konjonktürel değil nihai hedeflere göre genel bir sınıflandırma yapmak mümkündür. Bu açıdan bakıldığında; Esad Rejimi ve Destek Unsurları, Revizyonist Muhalifler, İslami Gruplar, PYD ve DAESH terör örgütü olmak üzere 5 grup yerel aktörün çatışması söz konusudur. Revizyonist Muhalifler ile İslami Hareketler, PYD ile Esad Rejimi uzak uzak düşman algısını taşımakta ve gerektiğinde yakın düşmana karşı iş birliğine gidilmektedir. Bu hususta DAESH ayrı bir konuma sahip olmaktadır. Her aktör grubu için yakın düşman diyebileceğimiz DAESH sebebi muğlak bir şekilde zaman zaman Esad rejimi ve İslami Hareketlerle çatışmama eğilimine girmektedir. Değişen işbirliği ve çatışmanın tetikleyici yakın düşman – uzak düşman algılamasıdır. Bu minvalde bir zaman biriminde yakın düşman olan iş savaş aktörü veya aktörlerine karşı uzak düşman olan aktör ve aktörler ile işbirliği ortamı oluşabilmektedir. Burada önemli olan husus da yakın düşman - uzak düşman ayrımının konjonktürel olduğu hususudur.

İç savaşın bölgedeki tüm ülkeler için güvenlik sorunu oluşturduğunu söylemek mümkündür. Ancak İran-Türkiye-Suudi Arabistan ekseninde bu etki çok daha büyük olmaktadır. Bu nedenle bu 3 ülke iç savaşa öyle veya böyle müdahil olan bölgesel aktörler olarak belirlenmektedir.

C. İç Savaş'ın Hibrit Savaş Niteliği Kazanması

Suriye'deki iç savaşın hibrit savaş formuna dönüşmesine neden olan temel etken İran'ın Suriye politikası olmuştur. Benimsediği politika doğrultusunda savaşta vekil aktör olarak milis güçleri kullanması ve sonrasında da direkt olarak kendi silahlı güçlerini çatışma alanına yönlendirmesi Suriye iç savaşının hızlı bir şekilde hibrit savaşa dönüşmesine neden olmuştur. Bu sebeple

bölgedeki duruma dair doğru bir analiz yapabilmek, Suriye iç savaşında İran'ın uygulamalarını detaylı olarak ele almakla mümkün olacaktır.

İran'ın Suriye'ye yönelik destek politikasının ilk hedefi Suriye'deki durumu izole etmek ve çatışma ortamını dış etkenlere (özellikle Türkiye ve Suudi Arabistan'a) karşı yalıtılmak olmuştur. Bu doğrultuda "egemen eşitliği" ve "iç işlerine karışmamak" söylemleri üzerinden yoğun bir diplomatik çapa sarf etmiştir. İran'ın bu stratejisi hem diğer ülkelerin Suriye'nin iç işlerine karışmasını önlemek ve bu sayede Suriye'ye yönelik bir dış müdahaleyi engellemek, hem rejiminin yalnızlaştırılması girişimlerini boşa çıkarmak hem de rejim muhaliflerini yalnızlaştırmak amacı taşımıştır.

İran, bir taraftan bölgesel düzeyde Irak'ı Suriye'ye destek vermeye sevk ederken diğer taraftan müttefikleri olan Rusya ve Çin'in Suriye'ye yönelik BM kararlarını veto etmesi için temaslarda bulunmuştur. Sonuç olarak kendi müttefiklerinin de desteğini almış ve verdiği siyasi desteklerle Esad yönetimine arka çıkmıştır (Ünal, 2012: 5). İran'ın tam bir politik destek sağladığı Esad rejimine yönelik politikasında ikinci destek alanı ekonomi ve finans adımları olmuştur. İç savaş hem gelir azaltan hem gider arttıran çifte etkisi ile hâlihazırda da pek parlak olmayan Suriye ekonomisini çökertmiş ve bu durum Esad rejimini bir hayli zora sokmuştur. İran, iç savaşın getirdiği ekonomik yükün altında ezilen Esad rejimine geniş kapsamlı bir ekonomik destek sağlamıştır. 2012 yılından itibaren çeşitli kalemlerde kullanılmak üzere milyarlarca dolarlık kredi ve hibe programları gerçekleştirmiştir (Lake, 2015). 2013-2019 yılları arasında Suriye'ye yakıt ve diğer emtia ithalatı için toplam değeri 6,6 milyar doları aşan üç kredi sağlamıştır (Hatabet, 2019: 5). Bu finansal yardımları aynı yardımlarla ve serbest ticaret antlaşmalarıyla da destekleyerek, ambargolarla sıkışmış olan Esad rejimini rahatlatmaya çalışmıştır. Çatışmaların yoğunluğunun azalmasıyla birlikte de Suriye ekonomisinin toparlanması amacıyla başta petrol ve madencilik alanları olmak üzere çeşitli alanlarda Suriye ile ticaret antlaşmaları düzenleyerek desteğini sürdürmüştür (Sputnik News, 2017).

İran'ın tüm medya kuruluşları ve diğer ülkelerde İran'la bağlantılı olarak faaliyet gösteren düşünce kuruluşları, basın-yayın organları, sivil toplum örgütleri ve kanaat önderleri Suriye'de yaşanan olayları küresel komplo, Esad rejimini mağdur ve muhalif Suriye halkını da terörist olarak yansıttığı sistematik bir propagandayla büyük bir bilgi harbi ortaya koymuştur.

İran'ın Esad rejimine verdiği diğer bir destek konusu da siber ordu üzerinden teknik destek sağlaması olmuştur. İran siber savaş kapsamında geniş ve güçlü bir altyapıya sahiptir. Bu altyapıya sahip İranlı uzmanlar rejim karşıtı muhaliflerin eylemler ve operasyonlar düzenlemek için kullandığı iletişim sistemlerinin takibi için teknik yardım sağlayarak, Esad rejiminin internet, cep telefonu ve sosyal medya ağlarını izleyebilmesine, muhalifleri siber dünyada kolaylıkla tespit edebilmesine imkân tanımıştır (Ünal, 2012: 6).

Suriye iç savaşının ilk günlerinden itibaren, PASDARAN'ın sınır dışı operasyonlarından ve tüm dünyadaki Şii milislerden sorumlu olan Kudüs Gücü'nün Generali Kasım Süleymani gibi birçok İranlı stratejist ve askeri

şahsiyet, Esad güçlerini desteklemek için aktif önlemler almanın gerekli olduğunu görmüş ve buna yönelik hazırlıklar yürütmüştür. Rejime yönelik politik, ekonomik, informatik destekler yeterli gelmeyince bu hazırlanan aktif önlemler devreye sokulmuştur. Bu aktif önlemlerin ilk etabı paramiliter yapıları Esad yanında savaşması için Suriye'ye konuşlandırmak olmuştur. Paramiliter yapılanma İran'ın güçlü olduğu önemli bir araçtır. Bu açıdan dünyanın en çok milis güç oluşturma kapasitesine sahip ülkesi olduğu söylemek mümkündür. “*Haşdi-Şabii*”, “*Ebul Fadıl el-Abbas Tugayı*”, “*Zülfikâr Tugayı*”, “*Seyyidu's Şüheda Tugayları*”, “*Kefil Zeynep Tugayı*”, “*Nuceba Hareketi*”, “*El-Vaat Es-Sadık Birliği*”, “*Fatimiyyun Tugayı*”, “*Zeynebiyyun Tugayı*”, “*Bedir tugayları*”, “*Esedullah Galip Tugayı*”, “*İmam Hüseyin Tugayı*”, “*Mehdi ordusu örgütü*”, “*Ehl-i Hak grubu*”, “*Ammar bin Yasir Tugayı*” gibi onlarca paramiliter yapı İran ile ilişkilidir (Orhan, 2015: 8-9). Bu doğrultuda, Kudüs Gücü ile bağlantılı binlerce militan Suriye'de konuşlandırılmış, Afganistan ve Pakistan başta olmak üzere dünya genelinden birçok Şii milis grubu Suriye'ye getirtilmeye başlanmıştır (Akbar, 2021: 7). Kısa süre içerisinde İran kontrol edebildiği tüm paramiliter Şii unsurları Esad'a destek olması için Suriye'ye yönlendirmiştir (Harris, 2015: 19). Ayrıca kendi kontrol ettiği milis güçlere ilaveten Kudüs Gücü ile Suriye'deki *Şebbiha*, *Baas Birlikleri*, *Meşru Müdafaa Birlikleri*, *Süryani Koruma Birlikleri*, *Dağ Kartalları ve Direniş Birlikleri* gibi yerel milis güçlere de eğitim vermiştir. Bu desteğin sonucunda Suriye iç savaşından İran'ın kontroлінde olan yapılar, Suriye'deki yerel yapılar ve Hizbullah yapıları olmak üzere toplamda 40'tan fazla grup, 24 bini aşkın milis gücü Esad rejimini müdafaa etmiştir (Smyth, 2018). Çok geçmeden İran'ın Suriye iç savaşı onlarca Şii paramiliter yapının savaştığı bir alana dönmüştür.

İran'ın Esad yönetimine verdiği bunca destek yetersiz kalmış ve Suriye'deki rejim yıkılma noktasına gelmiştir. Bu durumu önlemek amacıyla Esad rejimi ve muhalifleri arasındaki çatışmalara ilk müdahil olan devlet İran olmuştur. İran'ın derinleşen güvenlik kaygısı ve tehdit algısı böyle bir hamle yapmasını gerektirmiştir. 1980 yılında başlayan ve yaklaşık 10 yıl süren İran-İrak savaşı sonrası, İran savunma stratejisini caydırıcılık odaklı olarak yeniden düzenlemiş ve bir tehdidin kendi sınırları dışında karşılanması üzerine inşa etmiştir (Sinkaya, 2012: 9). Bu stratejinin önemli bir ayağı da Suriye ve Esad rejimi olmuştur. Esad rejiminin düşmesi, sonrasında İran'ın bölgedeki stratejik çıkarlarının da düşeceği bir sürecin başlangıcı olacaktır. Böyle bir durumu yaşanmadan önlemek için PASDARAN devreye sokulmuş, ilk etapta 2000 civarında İran askeri Suriye'ye gönderilmiş ve ardından bu rakam arttırılmıştır (Uskowi, 2018: 2). İran'ın Esad rejimine ilk etapta verdiği diplomatik, ekonomik ve teknik destek, askeri güçlerinin ve kontrolündeki milis güçlerinin Suriye topraklarında fiili olarak yer almasıyla birlikte hibrit savaş mahiyeti kazanmıştır. İran'ın bu faaliyetleri Esad rejimine zafer getirirken, İran'a ise ağır bir maliyet yüklemiştir. İran'ın savunma harcamaları büyük bir artış göstermiş, ekonomisi üzerinde olumsuz etkiler bırakmıştır. 2012-2014 yılları arasında aralarında üst

düzy generallerinde bulunduğu 1200'den fazla İran askeri Suriye'de hayatını kaybetmiştir (SputnikNews, 2017).

İran tüm gücüyle Esad rejimini desteklerken, Suudi Arabistan Vahabilik mezhebine yakın Selefi İslamcı hareketlere destek olmuştur. Türkiye ise seküler demokratik devlet kurmak isteyen Revizyonist Muhaliflere destek olmuştur. PYD'nin bölgede destek alabileceği bir aktör bulunmamakta birlikte bölgedeki güç mücadelesini iyi kullanarak zaman zaman Türkiye'ye karşı destek alabilmiştir. Bu bloklaşmanın küresel boyutu bir tarafa, bölgesel boyutu bölge ülkeleri olan İran-Türkiye-Suudi Arabistan üçlüsünün tehdit algılaması üzerinden şekillenmiştir. Bir başka ifade ile iç savaşın aktörleri hangi saik ve ideoloji ile ortaya çıkarsa çıksın, süreç içerisinde bölgedeki aktörlerinin uzantısına haline gelmiştir.

III. BÖLGESEL GÜVENLİK KOMPLEKSİ ÇERÇEVESİNDE SURIYE İÇ SAVAŞI

A. İç Savaşın Bölgesel Etkileri

Suriye'deki iç savaşın gerek yerel aktörler gerekse bölgesel aktörler tarafından uygulanan stratejiler sonucunda yoğun bir hibrit savaş alanına dönüşmesi Türkiye ve Suudi Arabistan başta olmak üzere birçok bölgesel aktör için ciddi tehditler ortaya çıkartmıştır. Ortaya çıkan tehditler içerisinde terörizm, kitlesel göç, istikrar ve güç dengesinin bozulması, etnik ve dinsel tabanlı kutuplaşma ile Suriye'nin toprak bütünlüğünün bozulma riski ön planda olmuştur.

Terörizm, “siyasi, dini, ekonomik, ideolojik vb. saiklerle belirlenmiş hedeflere ulaşmak amacıyla sivillere, çeşitli gruplara veya yerel ve genel yönetimlere yönelik baskı, yıldırma ve her türlü şiddet içeren yolun kullanımını ifade etmektedir. Bu doğrultuda Suriye topraklarından doğan ve bölgeye etki eden terörizmin arka planında 4 faktör bulunmaktadır. Terör dalgasının bu 4 faktör üzerinden şekillenerek bölgeye yayıldığı söylemek mümkündür. Bunlardan ilki Esad rejiminin muhaliflere yönelik uyguladığı ve devlet terörü olarak da adlandırılabilir boyutlu katliamlara varan hukuk dışı eylemleridir. İkincisi rejim yanında savaşan paramiliter gruplardan doğan terör sorunu da önemli bir husus olarak ön plana çıkmaktadır. Bu iki durumda bizzat kendisi terörizm niteliği taşıırken bir de muhaliflerin de radikalleşmesine, kontrolsüzce saldırılara neden olarak terörü çift yönlü etkileyen bir unsur olmuştur. Üçüncü olarak ülkenin kuzeyinde bulunan teröre meyilli PYD, YPG gibi Kürt grupların silahlandırılması gelmektedir. Silahlanan bu gruplar aldıkları küresel destekle beraber, özerkleşme ve de devletleşme fikriyatını geliştirmiş ve hem kedi ülkesinde yaşan kendilerinden olmayan halka karşı hem de bölge ülkelerine karşı terör sorunu oluşturmaya başlamıştır. Son olarak İslami söylem çerçevesinde bir araya gelen grupların bazıları Irak El-Kaidesi ya da DAESH adıyla bilinen radikal örgüte katılması Suriye'den çevreye yayılan bir terör dalgasını meydana getirmiştir.

Suriye içerisinde yer alan grupların teröre yönelmeleri, ilk etapta bölge güvenliğini etkilemiyor gibi görünse de orta ve uzun vadede bölgesel güvenliğ açısından ciddi sonuçlar ortaya çıkartmaktadır. Bölge ülkelerine yansıyan

bölgesel ve hatta küresel terör bu ortamda büyümektedir. Kitlesel göçün temel kaynağı da devlet otoritesinin bulunmadığı kaos bölgelerindeki artan şiddet ve terör baskısı olmuştur (Ceylan ve Uslu, 2019: 211). Suriye’de daha iç savaştan bahsetmek mümkün değilken bile 2011 yılının mart ayında başlayan gösterilere Esad rejiminin sert müdahalesi sonucu başlayan çatışmalarla birlikte göç hareketleri tetiklenmiştir. İlk etapta ülke içinde bir hareketlilik yaşanırken, ülke sınırına yakın yerlerde dış göç başlamıştır. BM Mülteci Yüksek Komiserliğinin istatistiklerine göre; mülteci veya sığınmacı statüsüyle ülkeleri terk eden Suriyeli sayısı, iç savaşın ilk yılında 35 bin kişiye yaklaşmışken, 2013 yılı içerisinde büyük bir artış göstererek 2,5 milyonu geçmiştir. 2021 yılı sonu itibariyle ise 7 milyona yakın Suriyelinin ülkesini terk etmek zorunda kaldığı görülmektedir. Üstelik bu rakamlar kayıtlı göçmenlere ait rakamlardır. Bu rakamların 13 milyonun üzerinde olduğu iddia eden kurum ve kuruluşlarda bulunmaktadır (Yusuf ve Aksoy, 2016). Bu rakamlarla birlikte, Suriyeli göçmen sorunu son yüzyılda görülen tek bir ülke menşeli en büyük mülteci ve sığınmacı sorunlarından birisi olarak uluslararası politikanın gündemine girmiştir. Kitlesel göç, bir iç savaşın olduğu herhangi bir bölgede de yaşanabilecek bir olaydır. Suriye’de İran’ın hiçbir faaliyeti olmasa da bir kitlesel göç dalgasının yaşanacağı bilinen bir gerçektir. Ancak İran’ın hibrit savaş stratejisi ülkesini terk eden Suriyeli sayısının katlanmasına neden olmuştur.

Türkiye, İran ve Suudi Arabistan devletleri arasında tarihsel ve sosyolojik bağlamda alt yapısı bulunan bir güç mücadelesi söz konusudur. Bu güç mücadelesi belirli dönemlerde etnik köken menşeli olarak Türk-Arap-Acem (Pers/Fars) ekseninde, belirli dönemlerde İslam menşeli olarak Vahabi - Ehli Sünnet - Şii mezhepleri ekseninde yaşanmıştır. Osmanlı imparatorluğunun yıkılışı akabinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin, o dönemlerde şah idaresinde bulunan İran ile ilişkileri sorunsuz olmuş, Suudi Arabistan’ın İran ve Türkiye ile ilişkileri ise asgari seviyede olmuştur. 1945 yılına kadar bu çerçevede olan ilişkiler Soğuk Savaş yıllarında uluslararası sistemdeki bloklaşmanın etkisi altında alt düzeyde devam etmiştir. Dönemin koşulları gereği devletlerarası ilişkilerde blokların liderliğini yapan SSCB ve ABD ilişkisi birinci derecede belirleyici unsur olarak ön plana çıkarken diğer devletlerin birbirleri ile olan ilişkileri alt seviyede önem arz etmiştir. Bu nedenle bölgede bir bölge içi dengeden bahsetmek zordur. Bölgedeki denge küresel sistemin güç dengesinin bir parçası olarak şekillenmiştir. Ancak Soğuk Savaşın bitmesi ve SSCB’nin çökmesinden sonra bölgede, bölge ülkeleri arasında yeniden şekillenen bir güç dengesinden bahsetmek mümkün hale gelmiştir. Soğuk Savaş’ın bitişi sonrası İslam devrimiyle birlikte Şii şeriatına göre şekillenen İran, laik devlet yönetimini benimseyen Türkiye ve Şiiğin en büyük rakibi olan Vahabi mezhebinin merkezi Suudi Arabistan arasında bir güvenlik istikrarsızlığı ortaya çıkmıştır. Bu istikrarsızlık sonucu ortaya çıkan güç mücadelesi, kısa süre içerisinde bir ucu hükümet şekli diğer ucu din olan bir yapıya bürünmüştür. Son yıllarda bölgede görülen güç mücadelesi de bu minvaldedir. Üç devlet arasında bir tarafta Cumhuriyet-Krallık-Velayet-i Fakih sistemlerinin bekası diğer tarafta Laiklik-Şiiilik-Sünnilik rekabeti olarak şekillenen

bir güç mücadelesi mevcuttur. Türkiye-İran-Suudi Arabistan etkileşimi açısından ele alındığında, İran'ın artan bölgesel faaliyetlerinin bir tür yayılcılık olarak algılandığı bir durum ortaya çıkmaktadır. ABD'nin 2003 yılındaki Irak operasyonu sonrasında başlayan güç dengesindeki bozulmanın ortaya çıkardığı güvenlik ikilemi, Suriye'de yaşanan hibrit savaşla birlikte hat safhaya ulaşmıştır. Bu durum ise hem Türkiye hem Suudi Arabistan tarafından ciddi bir tehdit olarak algılanmıştır. İran odaklı Şii Hilali gibi söylemler de bu algıyı pekiştirmiş ve sonuç itibarıyla İran'ın Şii nüfus üzerinden bölgesel güç olma stratejisinin somutlaştığı ve bölgede bulunan güç dengesinin İran yayılcılığı ile bozulduğu bir durum ortaya çıkmıştır.

İç savaşın reform istekleriyle başladığı ve de Esad'ın ordusundan kaçan birçok askerin ÖSO safına geçtiği düşünülürse savaşın başladığında bir mezhepsel etkiden bahsetmek zor görünmektedir. Ancak İran'ın Suriye'deki Şii milisleri aktif hale geldiğinde bu durum değişmiştir. Bu milislerin temel söylemi ve onları motive eden unsur Şiilik olduğu için bu kimlik ön plana çıkmıştır. Paramiliter gruplarda yer alan militanların olumsuz davranışları da doğal olarak Şiilik hanesine yazılmıştır. Selefi örgütlerle çatışan bu gruplardaki militanlar sürekli daha keskin bir Şii savaşçısına dönüşürken, aynı keskinlikte Şii düşmanlığı da oluşturmaya başlamıştır. Suriye'deki iç savaşta kutuplaştırmayı arttıran bir diğer hususta etnisite olmuştur. Kürtlerin ülkenin kuzeydoğusunda Kürt kimliği ile otonom bir yapı kurmaları nüfusun çoğunluğunu oluşturan Arapların tepkisini çekmiştir. Bu bölgedeki şehirlerin isimleriyle oynamaları Arap kültürünü ve tarihini yok sayarak hareket etmeleri bu kutuplaştırmayı bir seviye daha arttırmıştır. Bu durum Suriye iç savaşında kayda değer bir Sünni-Şii ve Arap-Kürt gerilimi yaratmıştır. DAESH'in terör eylemleri de buna eklenince bu gerilimin arttığını söylemek mümkündür. Yaşanan durum tam olarak bir mezhep savaşı ya da etnik savaş olmamakla birlikte, Mezhepçilik ve ırkçılık savaşan grupların motivasyon faktörü ve bu gruplar arası bloklaşmayı etkileyen bir faktör haline gelmiştir. Devlet düzeyinde bakıldığında İran ve Suudi Arabistan için mezhepçilik etkin bir faktör gibi gözükse de aslında bir faktörden ziyade çıkar amaçlı politikaları meşrulaştırmada kullanılan bir söylem bir araç niteliği göstermektedir. Ancak çatışan milis güçler, terör yapıları ve direniş grupları düzeyinde ise mezhep önemli bir faktör olarak diğer faktörlerle birlikte çatışma ortamını derinleştirmiştir.

Suriye'deki kargaşa ortamı, DAESH terör örgütünün hızla büyümesi ve kontrol ettiği alanı genişletmesi için uygun zemin oluşturmuştur. Suriye'deki potansiyelini gördükten sonra El-Kaide'den ayrılarak otonom bir örgüte dönüşen DAESH, militan sayısındaki artış ve kontrol ettiği alandaki genişleme sonrası yeni bir adım daha atmıştır. DAESH devletleşme stratejisini uygulamaya koyarak, Haziran 2014'te örgüt lideri Ebu Bekir el-Bağdadi'yi halife ilan etmiş, sınırları Suriye ve Irak'ı içine alan örgüt kontrolündeki topraklarda başkenti Rakka şehri olan ve şeriat ile yönetilen İslam Devleti kurulduğunu duyurmuştur (Dabıq, 2014).

Esad rejimi, geçmişte tutuklayıp serbest bıraktığı sonrasında da ülkeye girişini yasakladığı PYD lideri Salih Müslim'i Suriye'ye davet etmiş ve hapishanelerde tutuklu bulunan 500'den fazla PYD mensubunu serbest bırakmıştır (Acun ve Keskin, 2017: 12). Salih Müslim'le yapılan görüşmelerin ardından Esad Rejimi ve PYD arasında zimmi bir anlaşma sağlanması üzerine PYD'nin Suriye'deki varlığı desteklenmiş, örgütün ülkedeki siyasi ve silahlı faaliyetlerine izin verilmiştir. Esad rejiminin desteği, PKK/KCK örgütünün ülkenin kuzeyinde PYD adı altında hızla örgütlenmesini, silahlı militan sayısını artırmasını ve idari yapılar oluşturmasını hızlandırmıştır (Acun ve Keskin, 2017: 12). 2012 yılında tüm ülkeyi savunma noktasında yetersiz kalan Esad Rejimi, askeri güçlerini Kürt bölgelerinin çoğundan çekerek, büyük bir bölgeyi PYD ve onun milisleri YPG'nin kontrolüne bırakmıştır (Galvan-Alvarez, 2020: 186). Bu sayede PYD etkin bir alan denetimi elde etme imkânı bulmuş ve kısa süre içerisinde Afrin, Ayn el-Arap (Kobani) ve Haseke bölgelerinde etkisini arttırmaya ve yayılmaya başlamıştır (Acun ve Keskin, 2017: 11). Bu genişleme, PYD'nin önce özerk bir yönetim daha sonra da devletleşme adımları atmasına neden olacak bir motivasyonu da beraberinde getirmiştir. PYD, Suriye devlet gücünün ve varlığının sahadaki yokluğundan yararlanarak yerel meclisler ve benzer yapılar oluşturmuş, Rojava adını verdiği bölgesel yönetimini ilan ederek, bir tür "demokratik konfederalizmi" hayata geçirmeye çalışmıştır. Bu iki gelişme Suriye'nin bölüneceği izlenimini artırırken, bu bölünme sonrası ortaya çıkabilecek siyasi birimler bölge ülkelerine yönelik ciddi tehdit unsuru olabilecek nitelikte görülmüştür.

B. Bölgesel Güvenlik Kompleksi'nin Tetiklenmesi

Suriye coğrafyası, Ortadoğu'ya yönelik jeopolitik ve jeostratejik yaklaşımlarda ön plana çıkan bir bölgedir. Akdeniz ve Ortadoğu üzerindeki küresel güç denklemindeki rolü bir tarafa Suriye'nin bölge ülkelerinin kendi arasındaki güç dengesi açısından da önemi bir hayli fazladır. Şam Tahran arası stratejik ittifakın geleceği, Suriye'nin yeniden yapılanmasında İran'ın mı, Türkiye'nin mi, Arap yarımadasındaki ülkelerin mi etkili olacağı gibi birçok parametre bölgedeki güç dengesini şekillendirecektir. Bu nedenle hem küresel aktörlerin hem bölgesel aktörlerin Suriye iç savaşına müdahil olması kaçınılmaz bir zaruriyet olmuştur. Suriye iç savaşındaki aktörlerin uyguladığı hibrit savaş kendileri için hem kazanç hem tehdit kaynağı olmuş, bölge ülkeleri üzerinde de tamamen olumsuz etkiler meydana getirmiştir. Bu etkilerin bir kısmı fiili olarak yaşanırken bir kısmı da bölge ülkelerinin tehdit algılamalarını maksimize etmiştir. Bu çerçevede hibrit savaşlarının en olumsuz fiili sonuçları Türkiye'ye yönelik olurken, İran, Irak, İsrail ve en çok da Suudi Arabistan'ın tehdit algılamasını etkilemiştir (Erboğa, 2016: 8).

Suriye'de Esad rejimini desteklemek için İran'ın benimsediği hibrit savaş stratejisi, kısa sürede düşmesi beklenen rejimi ayakta tutmuş ama savaşın uzamasına neden olarak yaklaşık 13 milyon kişinin mülteci durumuna düşmesine sebebiyet vermiştir. Bu mülteci dalgasından en çok etkilenen ülke ise Türkiye olmuştur. Ülkeye giren yaklaşık 4,5 milyon Suriyeli nedeniyle Sosyal güvenlik

ekonomik güvenliğe, toplumsal (kimlik) güvenlikten asayişe, sınır güvenliğinden terörle mücadeleye kadar hemen hemen her alanda ulusal güvenliğe yönelik büyük tehditlerle karşılaşmıştır. Türkiye'nin güney sınırına yüzlerce kilometrelik duvar örmek zorunda kalması da bunu ispatlamaktadır. Mültecilerin barınma, gıda ve sağlık ihtiyaçları için harcanan para 40 milyar \$ seviyesini aşmıştır. Bu büyüklükteki bir harcama Türk devletinin ekonomik dengeleri olumsuz etkilemiş, vergi artışları ve harcama kısıntıları Türk halkı üzerinde ciddi bir baskıya dönüşmüştür. İç savaşın getirdiği otorite boşluğu Suriye'nin kuzeyinde PYD ve DAESH örgütlerine alan açmıştır. Bu örgütlerin varlığı ve güçlenmesi bir yana, Türkiye'nin en uzun sınırı olan güney sınırını kontrol ediyor olması başlı başına bir tehdit unsuru olmuştur. Bu durum Suriye'nin bu durumu enerji güvenliğinden, ticari güvenliğe, sınır güvenliğinden terörle mücadeleye kadar birçok alanda Türkiye için güvenlik tehdidi haline gelmiştir. Türkiye'de askeri tedbirleri üst düzeye çıkarmış, sınır dışı operasyonları masaya yatırmış ve Suriye'nin kuzeyindeki bazı bölgelere silahlı gücünü sokarak müdahalede bulunmuştur (Karagiannis, 2016).

Riyad başta olmak üzere Sünni yönetimler açısından, Şii İran ile stratejik işbirliği bulunan Nusayri Esad Rejiminin devrilmesi, bölgedeki mezhep eksenli güç dengesini değiştirecek ve bölgenin geleceğini Sünniler lehine şekillendirecek bir gelişme olacaktır. Bu nedenle dış politikasını belirlerken mezhep faktörünü de değerlendiren Arap ülkeleri mezhep söylemleri çatışmalara odaklanmış ve bu alandaki ekonomik, siyasi ve askeri politikalarını yoğunlaştırmıştır. Suudi Arabistan ile İran arasında mezhepsel bir ayrışmanın varlığı, bu ülkelerin birbirlerinin varlığı tehdit olarak algılamaları sonucunu beraberinde getirmektedir (Valansi, 2015). İran'ın Suriye üzerinde mutlak bir nüfuz sağlaması, Suriye'de askeri olarak mevcudiyet oluşturması, Irak ve Suriye üzerinden Lübnan'da Hizbullah'a uzanarak "direniş hattı" olarak isimlendirdiği bir alan oluşturması Suudi Arabistan tarafından büyük bir tehdit olarak algılanmaktadır. Şii Hilali olarak tanımlanan bir jeopolitik stratejinin ilk adımını tamamlayan bu durum Suudi Arabistan'ın bir kuşatılmışlık hissine girmesine neden olmaktadır. İran'ın Suriye'deki varlığının yanın sıra, Suriye'deki onlarca farklı yapıda organize edilmiş Şii milislerin varlığı da Suudi Arabistan tarafından tehdit olarak algılanmaktadır. Ayrıca bu durumdan kaynaklanan tehdit algılaması sadece mezhep eksenli de değildir. Reelpolitik açıdan da Suudi Arabistan'ın etki alanını daralttığı için orta ve uzun vade de çıkarlarına zarar verebilecek bir durumdur. Bu durum karşısında Suudi Arabistan'da İran tarafından tehdit olarak algılanan adımlar sergilemiştir. Terörle mücadele amaçlı Sünni bir ordu kurulması bunun en somut örneği olmuştur.

Suriye'de yaşanan çatışmaların körüklediği mezhepçilik ve etnik milliyetçilik akımı Irak'a da yansımıştır. Hali hazırda bu iki ülke de bölgedeki mezhepsel gerilimin en yoğun hissedildiği yerlerdir. Suriye iç savaşının tetiklediği mezhepsel gerilim Irak'ın da yapısal bütünlüğü için bir tehdit unsuru oluşturmuştur. Suriye ve Irak'ta yaşanan bu gerilimden Kürtlerin oluşturduğu ve geliştirmeye çalıştığı özerk yönetim yapıları da etkilenmiştir. Ayrıca bölgedeki en

kanlı terör örgütü DAESH her ne kadar Irak'ta doğmuş olsa da Suriye'de büyümüş ve buradan güç almıştır.

SONUÇ

Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi'ne göre İran-Türkiye-Suudi Arabistan hem birbirlerine olan yakınlıkları hem güvenlik/tehdit algılarının benzerliği hem de birinin güçlenmesinin diğerini zayıflattığı bir etkileşime sahip olmaları nedeniyle bir alt sistem oluşturmaktadır. Bu durum üç devletin de güvenlik/tehdit dengelerinin karşılıklı bir etkileşim içerisinde olması nedeniyle güvenlik ilişkisinin söz edim ile oluşan suni bir ilişki olmadığını göstermektedir. Bu bağlamda üç ülkenin bulunduğu alanın, bölgesel güvenlik kompleksi teorisinde temel alınan "bölge" özelliğini taşıdığı görülmektedir. Bölgedeki güvenlik etkileşimi bu açıdan ele alındığında bir tarafta laiklik-Şiilik-Vahabilik üzerinden yaşanan bir çatışma alanı, diğer tarafta Türk-Arap-Fars milliyetçiliğinin rüzgârında cumhuriyet – velayeti fakih – krallık (hanedan) ekseninde yaşanan bir çatışma alanı bulunmaktadır. Dolayısıyla güvenlik ilişkilerinde kökü yüzyıllar öncesine dayanan din ve milliyet faktörünün etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle tarihsel ve kültürel faktörleri de barındıran ülkeler arasındaki güvenlik/tehdit etkileşiminin bir güvenlik ikileminin ötesinde bir güvenlik kompleksi oluşturabilecek nitelikte olduğu anlaşılmaktadır.

Suriye'deki aktörlerin yürüttüğü politikalar ve neticeleri incelendiğinde, aktörlerin stratejilerinin birbirleri için tehdit artırıcı nitelikte olduğu net bir şekilde görülmektedir. Bölgedeki başlıca aktörler olan PYD, DAESH, Nusayri Esed Rejimi, Teokratik İran, agresif Rusya, Türkiye ve ABD'nin hareketleri ele alındığında "mezhep ve meşrep" ekseninden çok taraflı ve çok boyutlu girift bir çatışma tablosu ortaya çıkmaktadır. Bu aktörlerden en başta İran'ın hibrit savaş stratejisi bu ülkenin yanı sıra Irak, Suriye, Yemen üzerinde de uzun vadede volumsuz sonuçlar doğuracaktır. Öncelikle milis yapılanmalar ulus kimliğinden ziyade mezhep ve etnisite odaklı bir kimlik algısının öne çıkmasına neden olmaktadır. Bu nedenle oluşturulma esnasında kontrol edilebilse de sonrasında kontrolü çok güç olan yapılardır. İran'ın bu ülkelere gönderdiği ya da gelmelerini teşvik ettiği milis güçler sonraki yıllarda bu ülkelerde düzensizliğe neden olabilecek bir riski de beraberlerinde getirmiştir. Bu bağlamda Suriye'de yürütülen hibrit savaş stratejileri, bölge ülkelerinin güvenliği için çok sayıda tehdit unsurunu tetiklemesine ek olarak kısa ve orta vade de bu stratejiyi benimseyen ülkelerin kendi güvenliğine önemli katkı sağlamasına rağmen, uzun vadede kendisi için de önemli riskleri beraberinde getirebilecek bir bölgesel denklem ortaya çıkarmıştır.

Suriye'deki hibrit savaş politikaları Şii-Sünni ekseninde kutuplaşmayı giderek derinleştirmektedir. Ortadoğu'da ülkeler Şii Hilali ve Sünni Dolunayı olarak keskin bir ayrışmaya gitmektedir. Ülkeler içerisindeki gruplar arasında da bu minvalde gerilimlerin artması yönünde bir tehlikeyle de karşı karşıya kalınmaktadır. Ayrıca, İran tarafından eğitilip sevk edilen militan yapılanmalar bölgedeki ülkelerin güvenliğine yönelik bir risk ortaya çıkarmaktadır. İşte bu nedenle bölge ülkeleri her an kontrolsüz milis güçlerin gerçekleştireceği terör

eylemleri ile tetiklenecek, gayri nizami bir şekilde patlak verecek mezhepsel bir çatışma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu çerçevede ortaya çıkan bölgesel güvensizlik denklemi, bölge ülkelerinin iç ve dış politika güvenlikçi bir yaklaşımı benimsemesine neden olmuştur. Bu durum giderek artan silahlanma ve müdahil olma eğilimini ortaya çıkartacaktır. Bölge ülkelerinin birbirinden kaynaklanan güvenlik kaygıları giderek artacaktır. Dolayısıyla attıkları adımlarda giderecek askeri güvenlik odaklı olurken, defansif adımlardan ofansife doğru bir evrilme de söz konusu olacaktır.

En basit haliyle birçok unsurla etkileşim içerisinde olan güvenlik ikilemi olarak tanımladığımız bölgesel güvenlik kompleksi, bir bölge üzerindeki aktörlerden birini faaliyetleriyle şekillenmektedir. Birçok unsurun sistematik olarak kullanıldığı Hibrit savaş da uygulandığı bölgede ve bu bölge ilişkili ülkelerde birçok unsurun tehdit olarak algılanmaya başlanmasına da neden olmaktadır. Hibrit savaşın etnik ve dinsel öğeleri ön plana çıkartan, toplumsal dinamikleri etkileyen bir savaş türü olması ve uygulanan ülkenin ya da bölgenin istikrarını ciddi bir şekilde zedelemesi bunun başlıca nedenini teşkil etmektedir. Uzun yıllar toparlanamayacak çatışma hatları ve bölünmelere yol açan hibrit savaşlar ekonomik, siyasi, toplumsal, çevresel ve daha birçok alanda geri dönüşü çok zor olan kırılmalar meydana getirmektedir. Dolayısıyla hibrit savaşların bölgesel güvenlik için büyük bir tehdit unsuru olduğu görülmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Yönetim ve Ekonomi Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali YÜKSEL tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Acun, C., Keskin, B., Salaymeh, B. (2017). *El-Kaide'den HTŞ'ye Nusra Cephesi*, SETA, Rapor, No: 95.
- Akbar, A. (2021). Iran's soft power in Syria after the Syrian civil war, *Mediterranean Politics*, 28(2). 1-23. DOI: 10.1080/13629395.2021.1938856
- Ataman, M. (Nisan 2012). *Suriye'de İktidar Mücadelesi: Baas Rejimi, Toplumsal Talepler ve Uluslararası Toplum*, SETA, Rapor, No: 6.
- Bingöl, O. (2015). *Hibrit Savaş: Rusya ve Türkiye*, Merkez Strateji Enstitüsü, Bilgi Notu, No:5.
- Buzan, B. (1983), *People, States and Fear: National Security Problem in International Relations*, London: Wheatsheaf Books.
- Buzan, B. (1991). New Patterns of Global Security in The Twenty First Century, *International Affairs*, 67(3), 431-451.
- Buzan, B. ve Weaver, O. (2003). *Regions and Powers: The Structure of International Security*, London: Cambridge University Press,
- Cambridge Dictionary (WEB), <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/hybrid> , (e.t.: 12 Ocak 2024).

- Canyurt, D. (2018). Kazanımı Olmayan Savaş “Suriye İç Savaşı”: Neden Bitmedi, Barış Nasıl Gelebilir?, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14 (4). 1003-1021. DOI:1105-1106 1003-1021
- Ceylan, A. ve Uslu, I. (2019). Türkiye Cumhuriyeti’ne yönelen kitlesel göç hareketleri ve kabul mekanizmasındaki yaklaşımlara ilişkin bir inceleme: 1989 Bulgaristan, 1991 Irak ve 2011 Suriye göçleri, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies*, 36(19), 199-221.
- Clausewitz, C.V. (1976). *On War*, Michael Howard-Peter Paret (tr.), New jersey, Princeton University Press.
- Dabıq, (2014). The return of Khilafah, *Dabıq -ISIS islamic state magazine*, 0(1), 1-12.
- Darıcı, A.B., Özdal, B. (2007). Enformasyon Savaşı Bağlamında Rusya Federasyonu – Türkiye İlişkilerinin Analizi, *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(4), 19-40.
- Dumlupınar, N. (2017). “Hibrit Savaş: İran Silahlı Kuvvetleri”, *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 68-105
- Ekinci, E. (2016). *Gerasimov Doktrini’ni anlamak*, Yeni Şafak., <http://www.yenisafak.com/hayat/gerasimov-doktrini-anlamak-2434878> (e.t: 12.01.2024)
- Erboğa A. (2016). *Arap Baharı Sonrası Körfez Güvenliği ve Savunmacı Aktivizm*, Ankara, SETAV.
- Erol, M. S., Oğuz, Ş. (2015). Hibrit Savaş Çalışmaları ve Kırım’daki Rusya Örneği, *Gazi Akademik Bakış*, 9(15) , 261-277.
- Galvan-Alvarez, E. (2020). Rojava: a state subverted or reinvented?, *Postcolonial Studies*, 23(2), 182-196. DOI: 10.1080/13688790.2020.1751910
- Gerasimov, V. (2016). The Value of Science in the Foresight New Challenges Demand Rethinking the Forms and Methods of Carrying out Combat Operations, *Military Review*, https://www.armyupress.army.mil/Portals/7/militaryreview/Archives/English/MilitaryReview_20160228_art008.pdf (e.t: 12.01.2024)
- Harris, W. (2015). Syria’s Firestorm: Where From? Where To?, *Ortadoğu Etütleri*, 6(2), 8-26.
- Hatabet, S. (2019). *Russia and Iran: Economic Influence in Syria*. Chatham house, Middle East and North Africa Programme, Research Paper
- Hoffman, F.(2007). *Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars*, Potomac Institute for Policy Studies, Research Paper.
- Hunter, E. ve Pernik, P. (2015) *The Challenges of Hybrid Warfare*, International Centre for Defence and Security, Research Paper.
- Karabulut, B. (2011). *Güvenlik: Küreselleşme Sürecinde Güvenliği Yeniden Düşünmek*. Ankara: Barış Kitapevi.
- Karagiannis E., (2016). *The rise of Iran as a regional power: Shia empowerment and its limits*, NATO, Review, <https://www.nato.int/docu/review/2016/Also-in-2016/iran-regional-power-tehran-islamic/TR/index.htm> (e.t.:12.01.2024)
- Kaya, R. (2019). Orta Asya Bölgesel Güvenlik Kompleksi ve Şangay İşbirliği Örgütü, *International Journal of Political Science & Urban Studies*, 7 (Özel Sayı), 53-71
- Lake, E. (2015), *Iran Spends Billions to Prop Up Assad*, Bloomberg, View <https://www.bloomberg.com/view/articles/2015-06-09/iran-spends-billions-to-prop-up-assad> , (e.t: 12.01.2024)
- Milliyet, (2016). Esad rejimi İle IŞİD arasında işbirliğinin belgelerine ulaşıldı. <https://www.milliyet.com.tr/dunya/esad-rejimi-ile-isisd-arasinda-isbirliginin-belgelerine-ulasildi-2238932>, (e.t: 12.01.2024)
- Muslu, F. (2018) Suriye İç Savaşında Esed’in Rolü, Konumu Ve Geleceği, SETA, Analiz, No:236 . NATO (2016). *Warsaw Summit Communiqué 2016*, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm#hybrid (e.t: 12.01.2024)
- Orhan, O. (2015), *Suriye’de Şii Milisler ve Siyasi Çözüm, Bölgesel Gelişmeler Değerlendirmesi*, ORSAM, Rapor, No:6
- Öztürk, B.ve Bulut, İ. (2017). Küreselleşen Dünyada Devletlerin Sınır Güvenliği: Uludere Sınırı Örneği, T. Sağman (ed.) içinde *Change in State Nature: Boundaries of Security*, İstanbul: Tasam Yayınları, 189-209.

- Sandıklı, A. ve Emeklier, B. (2012). Güvenlik Yaklaşımlarında Değişim ve Dönüşüm, A. Sandıklı. (ed.) içinde *Teoriler Işığında Güvenlik Savaş Barış ve Çatışma Çözümleri*, İstanbul, Bilgesam Yayınları, 12-41.
- Sinkaya, B. (2012). *Arap Baharı Sürecinde İran'ın Suriye Politikası*, SETA, Analiz, Sayı: 53.
- Smyth, P. (2018), *Iran Is Outpacing Assad for Control of Syria's Shia Militias*, The Washington Institute, Policy Analysis.
- Sputnik News, (2017). *İran ve Suriye'den ekonomik işbirliği hamlesi*, <https://tr.sputniknews.com/ortadoğu/201701181026833061-iran-suriye-ekonomik-isbirligi/>, (e.t: 12.01.2024)
- Sputnik News, (2017). *Suriye'de teröre karşı kazanılan zafer, İran için nelere mal oldu?*. <https://tr.sputniknews.com/columnists/201712151031426684-suriye-terore-karsi-kazanilan-zafer-iran-icin-nelere-mal-oldu/> (e.t: 12.01.2024)
- TDK Sözlük, (WEB). <http://www.tdk.gov.tr/>, (e.t: 12.01.2024)
- U.S.Army, (2010). *Hybrid Threat*, U.S. Headquarters Department of Army, Report, No: T.C 7-100, https://armypubs.army.mil/epubs/DR_pubs/DR_a/pdf/web/tc7_100.pdf (e.t: 12.01.2024)
- Ulutaş U., Kanat, K.B. ve Acun C. (Mart 2015), *Sınırları Aşan Kriz Suriye*, SETA, Analiz, No: 120.
- Uskowi, N. (2018). *The Evolving Iranian Strategy in Syria: A Looming Conflict with Israel*, Atlantic Council, Research Report.
- Ünal, B. (2012). *İran'ın Suriye Krizindeki Tutumu*, BİLGESAM, İnceleme, No:1107
- Valansi, K. (2015). *Şii hilali ve Sünni dolunayı*, ŞALOM, <http://www.salom.com.tr/haber-95291-sii-hilali-ve-sunni-dolunayi.html> (e.t: 12.01.2024)
- Walker, R. G. (1998). *Spec Fi: The U.S. Marine Corps and Special Operations*, (Unpublished Master Thesis) Naval Post-Graduate School, Monterrey C.A , December 1998,
- Walther O.J. ve Pedersen P.S. (2020). Rebel fragmentation in Syria's civil war, *Small Wars & Insurgencies*, 31(3), 445-474. DOI: 10.1080/09592318.2020.1726566
- Wilgenburg, W.V., Fumerton, M. (2022). From the PYD-YPG to the SDF: the Consolidation of Power in Kurdish-Controlled Northeast Syria, *Studies in Conflict & Terrorism*, 1(19), 1-20. DOI: 10.1080/1057610X.2021.2013758
- Wolfers, A. (1952). National security as an ambiguous symbol, *Political Science Quarterly*, 67(4), 481-502.
- Yusuf, M.S. ve Aksoy, A. (2016). *Suriye'nin göç bilançosu: 13 milyon mülteci ve sığınmacı*, Anadolu Ajansı <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/-suriyenin-goc-bilancosu-13-milyon-multeci-ve-siginmaci/594747>, (e.t: 12.01.2024)

SUMMARY

In a region exposed to hybrid war, there is a simultaneous increase in the perception of threats to many security areas. This is because the hybrid warfare strategy creates a vacuum of authority as a goal or tool. The most fundamental problem created by the authority gap is how and by whom the authority gap will be filled. This problem is an effective factor in shaping the balance of power in the region where the country with an authority gap is located. The policies and practices that an actor in the region will develop and implement by taking advantage of this authority gap will result in an increase in the regional effectiveness of that country. This situation will disrupt and reshape the balance of power in the region. Such changes that can be seen in the balance of power are the main problem that triggers the security complex.

The use of militia forces, one of the elements of Hybrid War, raises the problem of terrorism both in the country where they are used and in the countries in the region; The problem of terrorism leads to radicalization; Radicalization

leads to ethnic and sectarian separation; ethnic and sectarian divisions led to the disintegration of the country; All of these together cause terrorism and mass migration. Mass migration brings with it many problems, from border security to food security, from social security to social security. The main problem that mass migration poses is that it has a nature that can restrict the regional activities of the actor within the complex. Among these consequences, "authority vacuum", "ethnic and sectarian separation" and "mass migration" are consequences that can increase the level of the complex in case there is a passive or active regional security complex in the region where hybrid war is implemented.

The power elements of Iran, Turkey and Saudi Arabia, located in the complex region, are close to each other. Historically, sociologically and geographically, the balance of power in the region is a "0-sum" balance. A development that results in one regional actor gaining power results in the other two actors losing power. This loss of power turns into an existential threat beyond a simple loss of power due to the conflict between Shiite-Wahhabi-Secular systems, which is the perception of "survival of the regime", which is a common point in the threat perceptions of the actors. For this reason, in an environment where the current status quo in the region begins to change in favor of any actor, the strategy of using hard power by other actors comes one after the other.

While Iran supported the Assad regime with all its might, Saudi Arabia supported Salafi Islamist movements close to the Wahhabism sect. Türkiye, on the other hand, supported the Revisionist Oppositionists who wanted to establish a secular democratic state. Although there is no actor in the region from which PYD can get support, it has been able to get support against Turkey from time to time by making good use of the power struggle in the region.

The hybrid war strategy adopted by Iran to support the Assad regime in Syria kept the regime, which was expected to fall in a short time, alive, but caused the war to prolong and caused approximately 13 million people to become refugees. The country most affected by this refugee wave was Türkiye. Due to approximately 4.5 million Syrians entering the country, major threats to national security have been encountered in almost every field, from social security to economic security, from social (identity) security to public order, from border security to the fight against terrorism. The vacuum of authority brought about by the civil war has opened space for PYD and DAESH organizations in northern Syria. Aside from the existence and strengthening of these organizations, the fact that they control the southern border, which is Turkey's longest border, has become a threat in itself. This situation in Syria has become a security threat for Turkey in many areas, from energy security to commercial security, from border security to the fight against terrorism. Turkey has also increased military measures to the highest level, discussed deportation operations and intervened in some regions of northern Syria by inserting its armed forces.

For the Sunni administrations, especially Riyadh, the overthrow of the Nusayri Assad Regime, which has a strategic cooperation with Shiite Iran, will be a development that will change the sectarian balance of power in the region and

shape the future of the region in favor of the Sunnis. For this reason, Arab countries, which also consider the sectarian factor when determining their foreign policy, focused on conflicts with sectarian discourse and intensified their economic, political and military policies in this area. The existence of a sectarian divide between Saudi Arabia and Iran results in these countries perceiving each other's existence as a threat. Iran's absolute influence over Syria, its military presence in Syria, and its creation of an area called "resistance line" by reaching Hezbollah in Lebanon through Iraq and Syria are perceived as a great threat by Saudi Arabia. This situation, which completes the first step of a geopolitical strategy defined as the Shiite Crescent, causes Saudi Arabia to feel a sense of siege. In addition to Iran's presence in Syria, the existence of Shiite militias organized in dozens of different structures in Syria is also perceived as a threat by Saudi Arabia. Saudi Arabia also took steps that were perceived as a threat by Iran. The establishment of a Sunni army to fight terrorism has been the most concrete example of this.

The sectarian and ethnic nationalism movement fueled by the conflicts in Syria was also reflected in Iraq. Currently, these two countries are the places where sectarian tension in the region is felt most intensely. The sectarian tension triggered by the Syrian civil war has also posed a threat to the structural integrity of Iraq. The autonomous government structures that the Kurds created and tried to develop were also affected by this tension in Syria and Iraq. In addition, although DAESH, the bloodiest terrorist organization in the region, was born in Iraq, it grew in Syria and gained strength from there.

The Role of The State in Turkey's Domestic Automobile Initiatives (Devrim and Togg)

Osman EROĞLU*

ABSTRACT

The automotive sector, where the highest foreign investments are made in the world, plays a critical role in the economic development of countries. The reason why the automotive sector is the locomotive in the development of national economies is that it has strong ties with other industrial branches of the economy in the production process. Therefore, the sector is seen as a strategic development tool by governments. Therefore, supporting the sector through various incentives or direct public capital is a long-standing development policy.

In this study, the development stages of Turkey's automotive industry, the policies pursued by the state to strengthen the automotive industry, and other factors that contributed to the development of Turkey's automotive industry are examined specifically through Turkey's two domestic automobile initiatives (Devrim and Togg). In line with the aim of the research, studies on the automotive sector in Turkey from the Ottoman period to the present have been analyzed. In particular, a detailed literature review was conducted with the studies on Turkey's first domestic automobile initiative, Devrim cars. The resource dependency theory, which is considered to be related to the subject of the study, was examined and then the relationship between the state and the business world in Turkey was briefly summarized. Finally, the role of the state in Turkey's domestic automobile initiatives (Devrim and Togg) was analyzed.

Key Words: Resource Dependence Theory, Domestic Automotive initiative, Devrim and Togg

JEL Classification: L22, L62, L78

Türkiye'nin Yerli Otomobil Girişimlerinde (Devrim ve Togg) Devletin Rolü

ÖZ

Dünyada en yüksek dış yatırımların yapıldığı otomotiv sektörü ülkelerin ekonomik olarak kalkınmasında kritik bir rol üstlenmektedir. Otomotiv sektörün ülke ekonomilerinin kalkınmasında lokomotif olmasının nedeni üretim sürecinde ekonominin diğer sanayi kollarıyla bağlarının kuvvetli olmasıdır. Bu yüzden sektör devletler tarafından stratejik kalkınma aracı olarak görülmektedir. Dolayısıyla sektörün çeşitli teşvikler veya doğrudan kamu sermayesi yoluyla desteklenmesi uzun yıllardır süregelen bir kalkınma politikasıdır.

Bu araştırmada, Türkiye'nin otomotiv endüstrisinin gelişme aşamaları, otomotiv endüstrisini güçlendirmek için devletin izlediği politikalar ve Türkiye'nin otomotiv endüstrisinin gelişmesine katkıda bulunan diğer faktörler özellikle Türkiye'nin iki yerli otomobil girişimleri (Devrim ve Togg) üzerinden incelenmektedir. Araştırmanın amacı doğrultusunda, Türkiye'de Osmanlı döneminden günümüze otomotiv sektörüne yönelik yapılmış çalışmalar incelenmiştir. Özellikle Türkiye'nin ilk yerli otomobil girişimi olan Devrim arabaları ilgili yapılmış çalışmalarla detaylı yazın taraması yapılmıştır. Çalışmanın konusuyla ilişkili olduğu düşünülen kaynak bağımlılığı kuramı açıklanmıştır. Daha sonra, Türkiye'de devlet ve iş dünyası ilişkisi kısaca

* Doç.Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, Yönetim ve Organizasyon Anabilim Dalı, osmaneroglu@artuklu.edu.tr, ORCID Bilgisi: 0000-0002-8149-0149

(Makale Gönderim Tarihi: 25.03.2024 / Yayına Kabul Tarihi: 11.06.2024)

Doi Number: 10.18657/yonveek.1458479

Makale Türü: Araştırma Makalesi

özetlendi. Son olarak Türkiye'nin yerli otomobil girişimlerinde (Devrim ve Togg) devletin rolü irdelendi.

Anahtar Kelimeler: Kaynak Bağımlılığı Kuramı, Yerli Otomotiv girişimi, Devrim ve Togg Arabaları

JEL Sınıflandırması: L22, L62, L78

INTRODUCTION

In the globalized business world, the automotive sector, which is experiencing continuous and expeditious change, has maintained its importance for the last hundred years. The automotive sector, which constitutes approximately 5% of the world economy, is directly or indirectly linked to sectors such as iron and steel, petro-chemicals, glass, plastics, textiles and electronics as a buyer and agriculture, tourism, defense, transportation, infrastructure and construction as a supplier. The automotive sector in which the highest foreign investments are made in the world plays a critical role in the economic development of countries. Any change and development in this sector also changes and develops other sectors with which it is related. In the process of globalization, closed economies have been replaced by open economies and the automotive sector has developed at an increasing pace. As a result of globalization, the automotive sector is one of the most prominent sectors in which the supply chain is diversified and production is significantly globalized, thus foreign trade volume and external spillovers have increased significantly. The reason why the automotive sector is the foremost in the development of national economies is that it has strong ties with other industrial branches of the economy in the production process. Therefore, the automotive sector is seen as a strategic development pillar by governments and supporting the sector through various incentives or direct public capital is a long-standing development policy.

There are different views in the literature on the development of the automotive sector. In the sector, which was initially associated with the automobile, vehicles based on steam and electric power were developed respectively, and the production of the internal combustion engine automobile used today was carried out by Karl Benz and Gottlieb Daimler in 1886 (Mitchell et al., 2010:10-11). After the production of the first automobile, Henry Ford started to produce the "T" model with a mass production approach in the early 1900s, which is seen as the first steps of the sector (Guerzoni, 2014:2). The automotive sector, which strengthened and developed in the United States, continued its development after World War II with restructuring in countries such as Germany, England, France, and Italy, and subsequently, Japan, South Korea, and other countries took their places in the market. In the 1980s, as markets in North America and Europe became saturated and new production technologies were developed, factors such as quality, product variety, branding, and model development began to gain importance in the automotive sector, in addition to the prevailing price competition. The transitional process in the sector accelerated with the 2008 financial crisis, leading to significant changes in the shares of countries in global production. While the production shares of the USA, Japan

and Canada decreased, there was no change in Germany, while the shares of countries such as China and India increased (Yılmaz et al., 2017: 685-686).

Turkey made significant progress in producing domestically branded cars in the 1960s, but due to the political, economic, and social conditions of the time, mass production could not be started. Although the Devrim cars were unsuccessful, they led to the formation of a strong intellectual infrastructure for domestic automobiles in Turkey. From those years to the until today, the dream of producing Turkey's car has been carried forward. In order to realize this dream, Turkey's Automobile Initiative Group (TOGG) was established on June 25, 2018, through a partnership between Anadolu Group, BMC, Turkcell, Zorlu Group, and the Union of Chambers and Commodity Exchanges of Turkey (TOBB), with details determined in 2017. The prototypes of Turkey's car were produced by the Italian company Pininfarina. The introduction of the domestically branded electric car's SUV and Sedan models took place on December 27, 2019. The company's first car with intellectual property rights became ready for mass production on October 29, 2022, and deliveries of Togg vehicles began in May 2023 (TOGG, 2024).

In this context, Turkey presents an interesting case study as a late participant in the global automotive industry. This study will examine the development stages of Turkey's automotive industry, the policies pursued by the state to strengthen the automotive industry, and other factors contributing to the development of Turkey's automotive industry, particularly through Turkey's two domestic car initiatives (Devrim and Togg). The study will first discuss the resource dependence theory, which is considered to be relevant to the subject, then briefly summarize the relationship between the state and the business world in Turkey, followed by a look at the role of the state in Turkey's domestic automobile initiatives (Devrim and Togg) and finally conclusions and evaluations will be given.

I. RESOURCE DEPENDENCE THEORY

Organizations have their existence emerged from economic, social, and political aspects, and more importantly, their struggles for survival. Resource dependence theory fundamentally seeks to answer how organizations sustain their existence. The theory emerged towards the late 1970s following a series of research endeavors focusing on the examination of organizations led by scholars such as Jeffrey Pfeffer, Gerald R. Salancik, Howard E. Aldrich, and Hüseyin Leblebici. However, the starting point of the resource dependence theory was Pfeffer's doctoral dissertation (Pfeffer, 1972a; 1972b; 1972c) completed at Stanford University. The development of the theory can be traced both to the political, economic and legal environment in the US and especially to the development of Pfeffer's career. Today, the basic framework of resource dependence theory is provided by Pfeffer and Salancik's *The External Control of Organizations*, first published in 1978.

Resource dependence theory uses the concepts of power and dependence to understand both the internal structures of organizations and their relationships

with the external environment (Davis and Cobb, 2009). Organizations are reliant on various inputs to sustain their activities, and these inputs are controlled by different environmental actors. Hence, these actors also hold ownership over the vital resources of organizations. In this sense, customers who generate revenue by purchasing products and services; suppliers who provide the necessary raw materials, supplies, or semi-finished products for production; institutions providing funds for investments, financiers, shareholders, market conditions, products, technological innovations, government interventions, or experts in regulations from various institutions or public administrators; and managers, employees, or parties controlling the vital resources of the business, represent the actors or parties that possess the necessary professional expertise and experience for the continuation of activities. In the framework of resource dependence theory, the notion that organizations compete with other actors in the external environment for the acquisition of resources brings forth another fundamental concept: Dependency. Dependency arises when an actor cannot entirely or fully achieve the desired outcomes while carrying out an activity or action. In other words, within a social system or social relationships, dependency occurs when an actor cannot fully control all the conditions or factors related to carrying out their action/activity. This notion becomes evident in the relationships of organizations with other actors in the external environment when they struggle to obtain resources (Pfeffer and Salancik, 2003).

The idea that businesses derive certain benefits from regulations imposed by the government on markets and strive to maintain them is based on the acceptance that organizations, like real individuals or citizens, also have expectations from the government. It is also historically unquestionable that businesses strive to guide government decisions in various ways (Pfeffer and Salancik, 2003). The political activities of businesses and the consequences of these activities are often not a topic covered in textbooks. Management functions are typically defined more in terms of supervision and directing employee motivation, rather than political activities, which are not generally considered as normal and legitimate administrative functions. However, it is an undeniable fact that organizations establish political relationships in various forms and at various levels, and they behave as political actors (Pfeffer and Salancik, 2003).

From the perspective of resource dependence theory, it is suggested that government intervention or regulations become more prominent during periods when the dependency relationships between organizations become problematic, when regulatory actions yield benefits for organizations in the sector, and when the uncertainty in competitive conditions becomes too intense to be overcome by implicit arrangements between organizations. Businesses, depending on their scale and the nature of their operations, attempt to influence government interventions in their favor at different levels of power. Particularly for organizations directly involved in customer-supplier relationships with government institutions, the decisions and regulations of the government have a direct impact. In such cases, it is considered quite natural for organizations to

monitor and attempt to influence the political preferences and practices of governments. The business system in Turkey, which is the focus of this study, is defined as a state-dependent business system on the one hand and a business system that cannot be regulated by the state in a stable manner on the other. Therefore, in Turkey, the role of the state in the private sector is complex.

II. STATE AND BUSINESS IN TURKEY

In Turkey, as Vorhoff (2001) pointed out, industrialization and private enterprise began much later than in many European countries. This situation, when considered along with the desire for rapid development and the goal of reaching the “level of contemporary civilizations,” initiated the process of creating the private sector with the hand of the state. Following the establishment of the Republic of Turkey in 1923, the state played a significant economic role in supporting the development of Turkey’s experience for the continuation of activities. In the framework of resource dependence theory, the notion that organizations compete with other actors in the external environment for the acquisition of resources brings forth another fundamental concept: Dependency. Dependency arises when an actor cannot entirely or fully achieve the desired outcomes while carrying out an activity or action. In other words, within a social system or social relationships, dependency occurs when an actor cannot fully control all the conditions or factors related to carrying out their action/activity. This notion becomes evident in the relationships of organizations with other actors in the external environment when they struggle to obtain resources (Pfeffer and Salancik, 2003).

The idea that businesses derive certain benefits from regulations imposed by the government on markets and strive to maintain them is based on the acceptance that organizations, like real individuals or citizens, also have expectations from the government. It is also historically unquestionable that businesses strive to guide government decisions in various ways (Pfeffer and Salancik, 2003). The political activities of businesses and the consequences of these activities are often not a topic covered in textbooks. Management functions are typically defined more in terms of supervision and directing employee motivation, rather than political activities, which are not generally considered as normal and legitimate administrative functions. However, it is an undeniable fact that organizations establish political relationships in various forms and at various levels, and they behave as political actors (Pfeffer and Salancik, 2003).

From the perspective of resource dependence theory, it is suggested that government intervention or regulations become more prominent during periods when the dependency relationships between organizations become problematic, when regulatory actions yield benefits for organizations in the sector, and when the uncertainty in competitive conditions becomes too intense to be overcome by implicit arrangements between organizations. Businesses, depending on their scale and the nature of their operations, attempt to influence government interventions in their favor at different levels of power. Particularly for organizations directly involved in customer-supplier relationships with

government institutions, the decisions and regulations of the government have a direct impact. In such cases, it is considered quite natural for organizations to monitor and attempt to influence the political preferences and practices of governments. The business system in Turkey, which is the focus of this study, is defined as a state-dependent business system on the one hand and a business system that cannot be regulated by the state in a stable manner on the other. Therefore, in Turkey, the role of the state in the private sector is complex.

III. THE ROLE OF STATE IN TURKEY'S DOMESTIC AUTOMOBILE INITIATIVES (DEVİRİM AND TOGG)

The Republic of Turkey initially aimed to establish and develop a national industry by adopting a protective economic approach (Han, 1978:39). Considering the fact that the real development would be possible through industry, new practices were initiated. In this context, the İş Bank was established in 1924 to finance the private sector, and the Sanayi and Maadin Bank was established in 1925 to establish, finance and manage the state industry (Han, 1978:41). Additionally, in 1927, the Industrial Encouragement Law (Teşvik-i Sanayi Kanunu) was adopted to encourage industrial ventures (Çelebi, 2011:35). The Industrial Encouragement Law (Teşvik-i Sanayi Kanunu) holds critical importance in encouraging various industrial ventures, including those in the automotive sector. The first step towards the automotive sector in Turkey was the establishment of an assembly plant by the Ford Motor Company in 1929 to produce trucks, tractors, and cars; however, this venture failed due to the economic crisis. By June 1931, with technology that could be considered modern for that time, daily production had reached 48 trucks and cars for export to the Balkans, the Soviet Union, Iran, and the Middle East. However, with the effects of the 1929 global economic crisis, daily production gradually decreased to 30 and intermittently to 20, 12, and 8. Meanwhile, Turkey's vehicle fleet between 1928-30 consisted of nearly 1500 cars, nearly 1000 pickups, and nearly 3000 trucks (Azcanlı, 1995:56-67).

Turkey, which suffered from the economic hardships of World War II, prepared an industrialization plan in 1945, in which the automotive industry was given significant importance among various issues. According to the plan, a motor and motorized land transportation vehicles industry combination was to be established and this combination was to include an engine factory, truck and bus factory, automobile factory and tractor factory. Additionally, in 1945, businessman Vehbi Koç, who had observed the new world order well, contacted Oliver and US Rubber (Koç, 1973:215) and obtained the representation of these companies. Having acquired the agency of Ford in 1937, Vehbi Koç also incorporated the agency of the latter into his business in 1953 (Barlay, 2008:20). Believing that the automotive industry in Turkey should be established, and it should start with the assembly industry, Vehbi Koç (Koç, 1973:86), who entered the tractor sector and wanted to enter the automobile market afterward, also considered entering the automobile sector with a foreign partner, similar to the tractor sector. Vehbi Koç expresses that he strongly believes, together with Bernar

Nahum, who worked in the automotive division of Koç Holding, that an automobile assembly industry should be established in Turkey. Initiating initiatives in this direction, Vehbi Koç applied to Mr. Masset, the head of the Ford Organization in Egypt, in 1954, and his application was approved. Subsequently, Ford sent experts to Turkey to conduct studies. In early 1956, Koç Group, which won a competition among Ford's 34 Middle Eastern country agents as the Ankara agency, was invited to the United States, and Vehbi Koç, along with Bernar Nahum and Kenan İnal, participated in this invitation (Koç, 1973:87). After the establishment of the Republic, Turkey, which was involved in the automotive industry through assembly methods, particularly hosted the assembly of vehicles of various companies through Vehbi Koç's policy of assembly industry via foreign partnerships. Vehbi Koç received significant support from the then Prime Minister Adnan Menderes in these initiatives. Although jeep, van, and truck factories were established in the 1950s, the development of the automotive sector in Turkey took place towards the end of the 1960s.

The Turkish Armed Forces, which seized power by the military intervention on May 27, 1960, stated that it would prioritize investments in its economic policy. In this context, the production of domestic automobiles came to the agenda, taking into account the point reached by the automotive industry, which had already existed in the previous period (Üner, 1971). Turkey's desire to develop economically and become an industrialized country as well as military and civilian needs were influential in the formation and development of the idea of producing domestic automobiles. However, while the idea turned into a project, the contribution of the industrialists, academics, and professional associations of the era was significant, but the willingness and determination of state and government officials, especially the president of the time, played an important role (Aşık, 2020:35-36). After President Cemal Gürsel shared the idea of producing a "domestic car" with the public, in January 1961, nine Istanbul companies came together and established the "Turkish Machinery Motor Vehicle and Auxiliary Industry Union". This union held various meetings with government officials to discuss the production of domestic cars, vans, and trucks, and organized congresses and press conferences (Aşık, 2020:36-38). The issue came to the agenda of various professional chambers, trade, and industry associations, and began to be discussed at various meetings. On the government side, it was first discussed in the Cabinet meeting dated March 4, 1961 (Aşık, 2020:39-41). While some members of the cabinet supported the project, some expressed negative opinions, and some remained neutral. As a result, the Cabinet decided that the Minister of Industry would examine the advanced European countries in the automotive industry and prepare a detailed report (Aşık, 2020:41-47).

Following the inspection trip of the Minister of Industry to European countries, the Council of Ministers convened on March 30, 1961, and reconsidered the matter in light of these inspections (Aşık, 2020:48-50). On April 22, 1961, an official letter was sent from the Prime Ministry to the Ministry of

Transportation requesting that a prototype automobile specific to Turkey be built and that TCDD (Turkish State Railways) be assigned to this task. This letter carried the significance of formalizing the "Devrim Arabası" (Revolution Car) project (Şimşek, 2017:51-52; Aşık, 2020:48-50). Following the government's decision on this matter, the 1st Automotive Industry Congress was organized by the Chamber of Mechanical Engineers on May 15-17, 1961. Government officials, members of professional associations, industrialists, and scientists attended the congress and expressed their opinions. Particularly, the views of the President of the period and the Minister of Industry were positive, expressing confidence in the success of the project. Other participants also expressed their criticisms and opinions, both positive and negative. In his speech, President Gürsel, who was the guest of honor at the congress, clearly emphasized his belief that an automobile would be built in Turkey (Şimşek, 2017:53-54; Aşık, 2020:49-57).

On April 22, 1961, the Prime Ministry sends a letter to the Ministry of Transportation with the word "top secret". Immediately after this letter, 23 well-educated Turkish engineers of the period were invited to Ankara by the Ministry. All of these engineers, some of whom were working abroad, accepted the invitation and came together at the Ministry on June 16, 1961 (Aydın, 2019:16). In the letter addressed to the engineers invited to the meeting, it is stated: In the letter addressed to the engineers invited to the meeting, it is written, "I would like you to produce an automobile that is completely locally made, both in design and materials, to be presented to the views and appreciation of our people at this year's Republic Day ceremonies". It is also stated that this task was assigned to the TCDD (Turkish State Railways) Operation and that an appropriation of TL 1,400,000 was allocated for this purpose. All engineers who attended the meeting accept the letter as an order and join the team, leaving all their other tasks behind to work on creating the first domestically manufactured car. The working location for the team is determined as the Cer Workshop of the State Railways (DDY) in Eskişehir. Thus, the race against time begins. At the first meeting, a sign with the number 129 is nailed on the wall of the workshop. There are only 129 days until October 29, and every day until that date will be subtracted from the number on the wall (Aydın, 2019:17).

The assigned administrative and technical team officially started work on July 2, 1961 (Aşık, 2020:75). Since the project was kept secret from the press until October, when the first samples (prototypes) were produced and test drives began, the developments were not reflected in the newspapers. The first news that the first Turkish automobile prototype was produced in Eskişehir and that it ran successfully in front of those concerned began to appear in the press from the beginning of October. Later on October 19, 1961, the Minister of Transportation made a statement to the press and announced that the first Turkish automobile had been produced, that the test drives had been successful and that it would be presented to the President with a ceremony on October 26, 1961 (Aşık, 2020:88-91). More than 80% of the materials used in the automobile were domestically

produced, and those that were not manufactured were indicators, some electrical materials, tires, glasses, bearings and some parts of the accessories (Aşık, 2013:167). Unfortunately, due to the insufficient level of demand for the vehicle and the economic and political conditions of the time (Başbuğ, 2017:58), mass production could not be started and the first domestic vehicle initiative was limited to the production of four prototypes. With the failure of the 100% domestically produced automobile initiative, the next initiative was started in 1966 with the production of the Anadol automobile in 1966, which was a partnership between Koç Holding and Ford, marking the first domestically produced brand to enter mass production. In 1966, the production of the Anadol brand automobile started, and this initiative was able to continue until 1982 with the production of 87 thousand Anadols.

In the 1960s, policies encouraging the development of the main and sub-industry were adopted, and positive developments in the main industry were reflected in the sub-industry (Yaşar, 2013:783). The establishment of Tofaş in 1968 and Oyak-Renault in 1969 accelerated the development of the automotive industry in Turkey (Yılmaz et al., 2017). In the 1970s, localization efforts were made for the production of parts and components. Until the 1980s, a domestic market-oriented approach was adopted in the sector, but with the transition to a free-market economy, an outward-looking approach aimed at creating a modern, quality-focused, and internationally competitive sector. However, due to protectionist measures, stable growth could not be achieved in the sector (Elmas, 2011:25-26).

The “Assembly Industry Directive” prepared in accordance with the principle of “benefiting from the driving force of the automotive industry in industrialization” in the First Five-Year Development Plan had a significant impact on the development of the Turkish automotive industry. With the policy of ensuring “local production for each part”, import-substitution policies were implemented to achieve a certain level of localization. Protection rates on imported goods were kept high, the list of prohibited imported parts was expanded, and numerous auxiliary industry enterprises commenced production in the sector. Starting from the 1980s, with the adoption of liberal policies, protection rates were reduced, and new investments of economic scale and expansion investments of certain magnitudes were supported. As of January 1, 1996, with the enforcement of the Customs Union agreement, serious competition began to emerge in the automotive sector. As part of the agreement, the importation of used cars into the automotive sector was also banned for a certain period. (Bedir, 2002:26-27).

In the automotive sector, which became export-oriented and competitive in the 1990s with the investments of international brands, it is noteworthy that efforts between the main and sub-industry increased and formal and informal communication processes were developed in order to reduce costs (Yılmaz, 2016:47). The growth in the automotive sector in Turkey accelerated after the 1990s. The 1996 entry into the Customs Union increased foreign capital

investments in the sector. Other factors contributing to the increase in investments include cheap labor, the country's geopolitical position, and the presence of a dynamic market structure that is open to development and rapidly growing (Engin and Polat, 2010:41). Since the 2000s, rather than expanding the assembly process in production, the sector has focused on technology, model development and R&D activities suitable for the global competitive environment (Pişkin, 2017:7-8). Thanks to the momentum provided by the Customs Union, progress has been made in areas such as quality improvement, the emergence of new models and harmonization in technical legislation. The automotive industry, which developed under the influence of these factors, became one of the global production and export centers, especially in the 2000-2010 period (Özdamar and Albeni, 2011:195-196). Today, Turkey is a global production center for many international automotive companies. Many automotive companies with domestic and foreign capital continue their activities. There have been annual increases in production among these companies. While some of the production is for the domestic market, a significant portion of it is export-oriented. Proximity to Europe and relatively low labor costs make Turkey attractive for many foreign capital companies.

The processes that the Turkish automotive sector has undergone can be briefly summarized as follows (Ministry of Science, Industry and Technology General Directorate of Industry, 2011:9):

- In the 1960s, production focused on assembly of commercial vehicles and tractors as part of import substitution
- In the 1970s, efforts were directed towards localization through the production of components.
- In the 1980s, technology investments were made to increase capacity.
- In the 1990s, restructuring occurred towards integration with the EU and global competitiveness.
- In the 2000s, efforts were aimed at sustaining global competitiveness through design and production activities to create higher added value.

Turkey made significant progress in the 1960s towards producing its own branded car; however, due to the political, economic, and social conditions at that time, mass production could not be achieved. Although the Devrim cars were unsuccessful, they created a strong intellectual infrastructure for a domestic automobile in Turkey. From those years until today, the dream that Turkey's automobile would be produced has been carried. To realize this dream, the initiative for "Turkey's Car" can be said to have started with the call made by the Prime Minister at the TÜSİAD meeting on January 20, 2011, where he described the businesspeople as "brave-hearted". By 2015, prototypes developed by the Ministry of Industry and Technology and TÜBİTAK through the purchase of intellectual property rights of an internationally recognized foreign brand were shared with the press, but this project was not finalized.

In November 2017, Turkey's Automobile Joint Venture Group, abbreviated as TOGG, was established and announced to the public under the

leadership of the President of the Republic of Turkey with the participation of other business organizations. On June 25, 2018, Turkey's Automobile Joint Venture Group (TOGG) was established for the first time in Turkey. Anadolu Group (23%), BMC (23%), Turkcell (23%), Zorlu Holding (23%) and the Union of Chambers and Commodity Exchanges of Turkey (8%) are the parties to this joint venture (Togg, 2024). The cooperation in the Togg case is quite distinctive from other examples around the world. None of the organizations involved in this strategic initiative are vehicle producers, but have come together for the first time to work on a vehicle. In other examples of strategic cooperation in the world, at least one of the parties to joint venture models is a vehicle manufacturer. Therefore, in many aspects, both for Turkey and the partners of the initiative, as well as internationally, it can be said that a completely new model is encountered. The prototypes of the electric car were produced by the Pininfarina firm in Italy.

The SUV and Sedan models of the domestic branded car, of which prototypes were produced, were introduced on December 27, 2019 (Avcı, 2020:3). Togg CEO Gürcan Karakaş stated that the vehicle is 51% domestic in its current form, but this ratio will increase much more when the battery factory Siro is completed and the target is initially 68-70% (Habertürk, 2023). In May 2023, deliveries of Togg vehicles began (Togg, 2024). On December 31, 2023, Togg announced that approximately 20 thousand vehicles had been delivered so far (Togg, 2024). The support provided to Togg by the state is listed below (Presidential Decree, 2019):

- Customs duty exemption.
- VAT exemption.
- VAT refund.
- Tax reduction.
- Employer's share of social security premium support (without maximum limit for 10 years).
- Income tax withholding support (10 years).
- Qualified personnel support (maximum 360.000.000 TL, 5 years).
- Interest and/or profit share support (maximum 10 years from the date of utilization of each loan, provided that it does not exceed 13% of the actual fixed investment amount and 80% of the interest and/or profit share paid).
- Investment location allocation.
- Purchase guarantee (applicable for 30 thousand electric cars until 31/12/2035).
- 1,071,801.49 square meters of land for the domestic automobile factory under construction in Gemlik district of Bursa was granted to Togg (Presidential Decree, 2022).

Turkey's Togg entering the global automotive industry as a new participant will determine its competition with leading brands over time. However, in the early 1960s, South Korea, which had a similar economic level to Turkey, experienced a different development in the automotive industry. It is

highly likely that the first spare parts manufacturing factories and service stations in Korea were established due to Japan's colonial policies. These spare parts manufacturing factories were gradually expanded, leading to the eventual production of local automobiles. As proposed by C.K. Kim and Lee (1983), contrary to the experiences of many countries, it can be said that this evolving process significantly contributed to the development of local automobile production.

Moreover, the Korean War (1950-53) period created an opportunity for Korean parts manufacturers, as the demand for spare parts increased rapidly during this period. The fact that many Korean automobile manufacturers, such as Saenara Automobile Company, started as spare parts manufacturers also helped them to increase production and efficiency. In the following period (1970-80), the government implemented a tariff policy to protect the Korean automobile market share and an R&D policy to encourage Korean automobile firms to pursue R&D and improve their design and manufacturing capabilities. After the automobile industry reached a certain level, firms were asked to focus on exports and policies were pursued to this end. The state provided export incentive mechanisms such as reduced corporate and special income taxes, tariff exemptions for raw materials imported for export, and foreign exchange allocations to firms that met their export targets (Hussen, 2019). The state's policy objectives were not formulated, determined and imposed by politicians or bureaucrats alone. The remarkable success of Korea's economic development in general and the automobile sector in particular was the result of close and extensive consultation and coordination between the Chaebol and the government (Chung, 2007:83).

Compared to Turkey, one of the most important factors contributing to the development and success of the automobile sector in South Korea has been the role played by the state. The state has the dominant role in structuring the industry and shaping its future through policies and regulations. As the main factor behind the success story of the automobile industry in Korea, the Korean government has successfully designed and implemented policies that have changed the fate of the automobile industry.

CONCLUSION AND EVALUATION

As a capital and knowledge-intensive sector, the importance of the automotive industry for the socio-economic development of countries cannot be denied. Despite its more than 120-year history, the automotive industry is still growing, developing and changing with new manufacturers. Especially since the 1960s, the automotive sector has started to gain a growing place in the Turkish economy. In 1961, the "Devrim" automobile, which was produced as a prototype by TCDD (Turkish State Railways) with its own means, is one of the milestones for the Turkish automotive industry. Why the Devrim automobile, which was built in a very short period of time and despite technical difficulties, was not mass-produced is still a matter of debate and has never been officially explained. In addition to the sensational rumor that the project was terminated due to the embarrassment or anger caused by the car stalling due to forgetting to add

gasoline during a test drive with the participation of President Cemal Gürsel, it is also claimed that lack of demand and political and social events prevented the production of the automobile. Whatever the reason, ever since the Devrim automobile project was shelved, it has been a dream for Turkey to produce automobiles with entirely domestic resources. However, this dream has been overshadowed for approximately 50 years by high levels of localization but ultimately lagging behind in foreign-licensed assembly production. In recent years, there has been a renewed push for a fully indigenous and national automobile project, and in 2018, a consortium called Turkey's Automobile Initiative Group (TOGG) was established and work began. Time will tell how the Turkish automobile TOGG will compete with the world's leading brands as a new and late entrant to the global automotive industry, but the critical and strategic role of the state in the development of the automotive sector will significantly affect the course of this competition.

As Vorhoff (2001) pointed out, industrialization and private enterprise in Turkey began much later than in many European countries. During the Ottoman era, the legal and economic structure of the state hindered capital accumulation in general. In order to achieve the development mission, the new Republic of Turkey implemented a project to create a Turkish-Muslim entrepreneurial class that would replace foreigners and non-Muslim citizens in trade and manufacturing production, drawing lessons especially from the late Ottoman period. The state distributed its resources through avenues such as tender opportunities, establishing partnerships with the state, providing low-interest loans, facilitating access to intermediate goods from public economic enterprises, and facilitating access to foreign exchange (Çokgezen, 2000:528). The state's intense intervention in the economy fostered a political culture where the legitimacy of the state was seen more as a function of distributing "rents" rather than providing "public goods" (Ararat and Uğur, 2003).

On the one hand, the Turkish business system can be defined as a state-dependent business system; on the other hand, it can also be defined as a business system that cannot be consistently regulated by the state. Buğra (1994) argues that the Turkish state still retains its role as a major buyer and investor, and that this is effectively felt in all sectors. Despite studies suggesting that there has been a liberalization since the mid-1980s, that the state has relatively reduced its influence in economic activities and can no longer be considered a major actor in the economy, state-business relations in Turkey still bear the traces of the 'strong state tradition'. However, appropriate, stable, predictable and sustainable political and economic reforms by the state in the automotive sector and the planned implementation and monitoring of these reforms are the key factors for success. All these reform practices are complementary. Therefore, the central government, municipalities, the private sector, relevant professional associations, universities, research centers and even foreign investors must act in coordination. In parallel with the ongoing structural changes in the world automobile industry, structural

reforms should be undertaken to increase the efficiency and competitiveness of the automotive sector.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm s¼reçlerinde Yönetim ve Ekonomi Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı Yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

REFERENCES

- Ararat, M. and Uğur, M. (2003). Corporate governance in Turkey: an overview and some policy recommendations, *Corporate Governance: The international journal of business in society*, Vol. 3 No. 1, pp. 58-75.
- Aşık, S. (2013). *Türk Otomobil Tarihinde Bir İlk: Devrim Arabası*, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi.
- Aşık, S. (2020). *Devrim Arabaları: İlk kez yayınlanan arşiv belgeleriyle bir devrim hikâyesi*. Kopernik.
- Avcı, İ. (2020). Yerli Markalı Otomobil Satın Alma Niyetinde Etnosentrizm, Ülke İmajı ve Yenilikçiliğin Etkisi Türkiye'nin Otomobili (TOGG) Bağlamında Bir Araştırma, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*,10 (20):439-466.
- Azcanlı, A. (1995). *Türk Otomotiv Sanayinin Tarihsel Gelişimi*, İstanbul, Otomobil Sanayii Derneği.
- Barlay, Ö. (2008). *Türk Holdingleri'nde İnovasyon Sürecinde İnsan Kaynakları Yönetimi Faaliyetlerini Değerlendirme Araştırması*, acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/3521/4406.pdf, Ankara.
- Başbuğ, A. K. (2017). *Türkiye'de Milli Gelir Artış Hızının Otomotiv Sektörünün Büyümesine Etkisi*. Yayınlanmamış, Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Bedir, A. (2002). Türkiye'de Otomotiv Sanayi Gelişme Perspektifi. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Turkiyede_Otomotiv_Sanayii_Gelisme_Perspektifi.pdf, (Erişim Tarihi: 29.02.2024).
- Buğra, A. (1994). *State and Business in Modern Turkey: A Comparative Study*. New York: State University of New York Press.
- Chung. (2007). *South Korea in the fast lane: economic development and capital formation*: Oxford University Press.
- Cumhurbaşkanı Kararı (2019, 27 Aralık). Resmi Gazete (Sayı: 30991(Mükerrer)). Erişim Adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/12/20191227-2.pdf>, Erişim Tarihi: 05.02.2024
- Cumhurbaşkanı Kararı (2022, 7 Temmuz). Resmi Gazete (Sayı: 31889 (Mükerrer)). Erişim <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/07/20220707-8.pdf>, Erişim Tarihi: 05.02.2024
- Çelebi, M. (2011). *Türk İnkılâp Tarihi-II*, İzmir, Özal Matbaası.
- Çokgezen, M. (2000). New fragmentations and new cooperations in the Turkish bourgeoisie. *Environment and Planning : Government and Policy*. Vol 18, pp:525-544.
- Davis, G. F. and Cobb, J. A. (2009). Resource Dependence Theory: Past and Future. *Research in the Sociology of Organizations*, Vol. 28: 21-42.
- Elmas, G. (2011). *Bursa Bölgesi'nde Otomotiv Lojistiği ve Otomotiv Terminallerinde Kapasite Analizi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Engin, C., Polat, E., (2010). Türk Otomotiv Sektörü ve Küresel Finansal Krizin Sektöre Etkileri (1996-2009), *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, Cilt.2, Sayı:1, 35-43.
- Gökşen, N. S., and Üsdiken, B. (2001). Uniformity and Diversity in Turkish Business Groups: Effects of Scale and Time of Founding, *British Journal of Management*, 12 (4) 325-340.

- Guerzoni, M. (2014). *Product Variety in Automotive Industry Understanding Niche Markets in America*, Springer, İtalya.
- Habertürk (2023). *Şimdilik günlük 30-40 tane üretiliyor, temmuzda seriye bağlanacak*, <https://www.haberturk.com/togg-un-yuzde-51-i-yerli-3590934> ,Erişim Tarihi: 04.02.2023.
- Han, E. (1978). *Türkiye’de Sanayileşme Süreci ve Stratejisi*, Eskişehir, Eskişehir İktisadi ve Ticari ilimler Akademisi Yayınları.
- Hussen M. S. (2019). Milli Otomobil Projesinde Bir Başarı Hikayesi: Kore. *İktisat ve Toplum*, S. 105-106, 2019, pp. 9-23.
- Kim, C. K., & Lee, C. H. (1983). Ancillary firm development in the Korean Automobile industry. In K. Odaka (Ed.), *The motor vehicle industry in Asia: A study of Ancillary firms development* (pp. 290). Singapore: NUS Press.
- Koç, V. (1973). *Hayat Hikâyem*, İstanbul, Apa Ofset Basımevi.
- Pişkin, S. (2017). *Türkiye Otomotiv Sanayii Rekabet Gücü ve Talep Dinamikleri Perspektifinde 2020 İç Pazar Beklentileri*. Otomotiv Sektör Raporu, http://www.taysad.org.tr/uploads/dosyalar/06-02-2017-09-59-170206-Otomotiv_Sektor_Raporu_TSKB-2208.pdf, (Erişim Tarihi: 29/02/2024).
- Pfeffer, J. (1972a). Interorganizational Influence and Managerial Attitudes. *Academy of Management Journal*, 15(3): 317-330.
- Pfeffer, J. (1972b). Size and Composition of Corporate Boards of Directors: The Organization and its Environment. *Administrative Science Quarterly*, 17(2): 218-228.
- Pfeffer, J. (1972c). Merger as a Response to Organizational Interdependence. *Administrative Science Quarterly*, 17(3): 382-394.
- Pfeffer, J. ve Salancik, G. R. (2003). *The External Control of Organizations*, California, USA: Stanford University Press.
- Mitchell, William J., Christopher E. Borroni-Bird ve Lawrence D. Burns (2010). *Reinventing the Automobile Personal Urban Mobility for the 21st Century*, The MIT Press, USA.
- Nahum, B. (1988). *Koç'ta 44 Yılım*, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- Özdamar, G., Albeni, M., (2011). Türkiye Otomotiv Sanayisi Dış Ticaret Rekabet Gücü Üzerine Bir İnceleme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt.1, Sayı:13, 193-216.
- Özen, Ş., Sargut S.A., Varoğlu, K.A., Sözen, C.H., Gönül Ö.G. (2008). Türkiye’deki Büyük Girişimci Profiline Değişimi (2008-2009), *TÜBİTAK*.
- Şimşek, M. (2017). *Yarım kalan devrim rüyası: Cumhuriyet dönemi endüstrileşme maceramız*. (3.Baskı). Alfa.
- Ugur, M. and Ararat, M. (2006). Does macroeconomic performance affect corporate governance? Evidence from Turkey, *Corporate Governance: An International Review*, Vol. 14 No. 4, pp. 325-39.
- Üner, C. (1971). Otomobil Sanayiinin Tarihçesi. *Mühendis ve Makine*, C: 14, Sayı: 166, pp. 261-267.
- Vorhoff, K. (2001). Türkiye’de işadamları dernekleri: işlevsel dayanıma, kültürel farklılık ve devlet arasında, içinde Yerasimos, S, Günter Seufert ve Karin Vornhoff (ed.). *Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*. İletişim Yayınları. İstanbul.
- T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Sanayi Genel Müdürlüğü, (2011). Türkiye Otomotiv Sektörü Strateji Belgesi ve Eylem Planı 2011-2014.
- Togg. (2024). <https://www.togg.com.tr> Erişim Tarihi: 05.02.2024
- Yaşar, O. (2013). Türkiye’de Otomotiv Ana ve Yan Sanayi ve Marmara Bölgesi’nde Kümelenme. *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish*, Vol. 8/6, p. 779-805.
- Yılmaz, E. (2016). *Türkiye Otomotiv Sanayinin Gelişimi ve İkinci El Otomobil Talep Fiyatının Belirleyicileri*. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat.
- Yılmaz, S., Taştan, K., Ecek, N., & Çınar, E. (2017). Otomotiv sektörünün dünyadaki ve Türkiye’deki değişimi. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 7(3), 685-695.

Türkiye’de Banka Kredilerinin Vergi Gelirleriyle Etkileşimi*

Onur ERTÜRK** Hatice YURTSEVER***

ÖZ

Bu çalışmada, Türkiye’de banka kredilerinin vergi gelirleri ve çeşitli makroekonomik büyüklükler üzerindeki etkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Toplam banka kredileri, bireysel krediler, ticari krediler ve tarımsal kredilerin vergi gelirleri ile ilişkisini ve vergi gelirlerini nasıl etkilediğini incelemektedir. Ampirik analizde, 2004:1-2018:12 döneminde aylık verileri içeren Türkiye’de banka kredilerinin vergi gelirlerine yönelik ne tür etkilerinin olduğu, VAR modeli yöntemi kullanılarak sınanmıştır. Analiz sonuçlarına göre; model 1 incelendiğinde toplam banka kredilerindeki artışa reel efektif döviz kuru (REK) azalış yönünde, faiz oranları ve enflasyon artış yönünde tepki vermiştir. Sanayi üretim endeksi ve toplam vergi gelirlerinin tepkileri ise istatistiksel olarak anlamlı değildir. Model 2’ye bakıldığında bireysel kredilerde meydana gelen artışta enflasyonun azalış olarak, sanayi üretim endeksinin ise yükseliş yönünde tepki verdiği görülmüştür. Faiz oranları, REK ve toplam vergi gelirlerinin bireysel kredilere verilen şoka verdiği tepkilerin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı anlaşılmıştır. Model 3 analizi irdelendiğinde ticari kredilerdeki artışa reel efektif döviz kuru azalış yönünde, faiz oranları ve enflasyon artış yönünde tepki vermiştir. Model 4 incelendiğinde tarımsal kredilerdeki artışta toplam vergi gelirlerinin artış yönünde tepki verdiği bulgusuna ulaşılmıştır. Böylece banka kredilerinin vergi gelirlerini etkileyen faktörlerden biri olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada banka kredilerinin vergi gelirlerine olumlu katkıları konusunda maliye politikası önerileri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Vergi Gelirleri, Banka Kredileri, Parasal Aktarım Mekanizması, Etki-Tepki Fonksiyonları, VAR Model.

JEL Sınıflaması: H20, E51, E58, C50, C40.

Interaction of Bank Loans with Tax Revenues in Turkey

ABSTRACT

This study aims to examine the effects of bank loans on tax revenues and various macroeconomic variables in Turkey. It examines the relationship of total bank loans, individual loans, commercial loans and agricultural loans with tax revenues and the way they affect tax revenues. In the empirical analysis, the effects of bank loans on tax revenues in Turkey covering the period 2004:1-2018:12 has been tested using the VAR model. According to the results of the analysis, in model 1 the REER decreased while the interest rates and inflation increased in response to the increase in the total bank loans. In model 2 It has been observed that the inflation decreases in response to the increase in personal loans; however, the industrial production index increase. In model 3 the REER decreases while the interest rates and inflation increase in response to the increase in the commercial loans. In model 4 it has been found that the total tax revenues increase

* Bu çalışma Prof. Dr. Hatice YUTSEVER danışmanlığında Onur ERTÜRK tarafından hazırlanan “Bankacılık Sektöründe Kullanılan Kredilerin Vergi Gelirleri Üzerindeki Etkisi” başlıklı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Doktor, T.C. Ziraat Bankası A.Ş. onurerturk@hotmail.com.tr, ORCID BİLGİSİ: 0000-0002-6466-5621

*** Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü, yurtseverhatice@gmail.com, ORCID Bilgisi: 0000-0002-2263-6160.

(Makale Gönderim Tarihi: 16.03.2023 / Yayına Kabul Tarihi: 13.06.2024)

Doi Number: 10.18657/yonveek.1266637

Makale Türü: Araştırma Makalesi

in response to the increase in agricultural loans. Thus, it has been determined that bank loans are one of the factors affecting tax revenues. In addition, in this study, fiscal policy recommendations are presented about the positive contributions to tax revenues of bank loans.

Key Words: *Tax Revenues, Bank Loans, Monetary Transmission Mechanism, Impulse-Response Functions, VAR Model.*

JEL Classification: *H20, E51, E58, C50, C40.*

GİRİŞ

Dünya tarihi incelendiğinde verginin her dönemde hayatın içerisinde yer aldığı görülmektedir. İnsanlık tarihinde kurulan her devlet, vergiyle ilgilenmiş ve kendi hedeflerine göre vergi politikalarını uygulamıştır. Devletler, faaliyetlerini devam ettirebilmek için harcama yapmak zorundadır. Yaptıkları harcamaları da birtakım gelirler elde ederek karşılamaktadırlar. Bu doğrultuda devletlerin en önemli gelir kaynaklarından birini vergiler oluşturmaktadır (Pınar, 2006:36-37). Değişime uğrayan klasik devlet anlayışıyla birlikte vergilerin kamu gelirleri içerisindeki ağırlığı artmıştır (Akdoğan, 2017:107). Yaptıkları harcamaları finanse etmek zorunda olan devletler; vergilerin yanı sıra para basmak, sağladığı mal ve hizmetler için ücret almak, borçlanmak gibi gelir kaynaklarına sahiptir. Aynı zamanda vergilendirme, özel sektörden kamu sektörüne kaynak aktarma yöntemlerinden birisi olarak kullanılmaktadır (Chaudhry ve Munir, 2010:439).

Ekonomik yapı içerisinde önemli bir yer tutan bankalar, özellikle banka kredisi gibi finansal ürünleriyle ekonomik süreçlere tesir etmektedir. Öğrencisinden sanayicisine, işsizinden emeklisine kadar farklı gelir gruplarında yer alan kişi ve kuruluşlar bir şekilde bankalarla temas etmektedir. İşsiz olan bir kişi sosyal yardım ödemesini bankadan almakta, ücretli çalışan bir memur ev almak için bankadan konut kredisi kullanabilmekte, sanayici üretim bandını genişletmek için ihtiyaç duyduğu yatırımın finansmanını banka kredisiyle sağlayabilmektedir. Bu anlamda banka kredileri, çeşitli vergi gelirleriyle doğrudan ya da dolaylı olarak ilişki kurmaktadır. Banka kredisinden elde ettiği faiz geliri üzerinden banka kurumlar vergisi (KV) ödemekte, ücretli çalışan bir kişi bankadan aldığı ihtiyaç kredisiyle yaptığı harcamalar üzerinden çeşitli dolaylı vergiler ödemektedir. Bankalar, gerek kendi faaliyetlerinden dolayı gerekse gerçek ve tüzel kişilerin işlemlerine aracılık etmesinden dolayı ciddi bir vergi gelirinin doğmasına neden olmaktadır. Böylece bu konunun araştırılması, vergi gelirine ihtiyaç duyan ekonomi yönetimleri için önem teşkil etmektedir.

Makalenin amacı, banka kredilerinin vergi gelirlerini etkileyip etkilemediğinin ampirik olarak araştırılmasıdır. Vergi gelirlerini etkileyen birçok faktör bulunmasıyla birlikte bu makalede veri kısıtı, teorik alt yapı, parasal aktarım mekanizması, anlamlılık ve değişkenlerin etkileme alanlarına önem verilerek çeşitli modellere yer verilmektedir. Makalenin yöntemi; Türkiye’de banka kredilerinin vergi gelirleri üzerindeki etkilerinin, VAR modelinde yer alan etki-tepki fonksiyonlarından yararlanılarak, çok değişkenli olarak, 2004-2018 yıllarını kapsayan ampirik analizinin yapılmasıdır.

Makalenin birinci bölümünde literatür taramasına yer verilmiş, ikinci bölümde veri ve metodoloji açıklanmış, üçüncü bölümde ampirik analize yer verilmiş ve son bölümde sonuçlara yönelik değerlendirme yapılmıştır.

I. TEORİK VE AMPİRİK LİTERATÜR

Banka kredilerinin hem bankacılık sektöründe hem de ekonomi içerisinde önemli bir yeri ve etki alanı vardır. Bankacılık sektöründe kullanılan banka kredilerinin parasal aktarım mekanizması çerçevesinde tüketim, yatırım ve üretim başta olmak üzere çeşitli makroekonomik faktörlerle etkileşim kurduğu düşünülmektedir. Bu ekonomik süreçte banka kredilerinin ekonomiye sunduğu katkılar sayesinde vergi gelirlerinde değişimlerin olabileceği ihtimali ön plana çıkmaktadır. Bu bölümde konuya yönelik teorik çerçeveye değinilmektedir. Ardından birtakım ampirik çalışmalara yer verilmektedir.

A. Banka Kredileri

Kredinin tanımını incelendiğinde; Parasız (2011) krediyi belirli bir süre sonra ödenmesi taahhüdüyle mal, hizmet ve para cinsinden satın alma gücünün sağlanması olarak ifade etmektedir. Yıldırım (2016), krediyi banka kaynaklarının belirli bir vade sonunda geri alınması şartıyla alıcı tarafından bir bedel ödenmesi karşılığı kullanılması olarak ifade etmektedir.

01.11.2005 tarih 25983 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan 5411 sayılı Bankacılık Kanunu'na göre; bankalar tarafından açılan nakdi kredilerin ve teminat mektuplarının, gayrinakdi kredilerin, taahhütlerin, satın alınan tahvil gibi sermaye piyasası araçlarının, verilen ödünçlerin, varlıkların vadeli satışları nedeniyle ortaya çıkan alacakların, vadesi dolmuş nakdi kredilerin, tahakkuk etmiş fakat henüz tahsilatı yapılmamış faizlerin, gayrinakdi kredilerin nakde çevrilen bedellerinin, ters repo işlemlerinden alacakların, vadeli işlem ve opsiyon sözleşmeleri nedeniyle ortaya çıkan risklerin, ortaklık payları ile kurul tarafından kredi olarak göz önünde bulundurulmuş işlemlerin kredi olarak değerlendirileceği ifade edilmektedir.

Krediyi kullandıran bankalar için kredi bir varlığı ifade etmekte olup, krediyi kullanan gerçek ve tüzel kişiler için ise kredi bir borçlanma aracıdır. Bankalar açısından en yüksek getiriye sahip varlıkların başında krediler gelmektedir (Akbostancı Özkazanç, 2018: 97).

B. Vergi Gelirleri

Başlangıçta vergi düşüncesi, kişilerin bağlı oldukları devlete gelirlerinin ya da servetlerinin bir kısmını hediye olarak vermeleriyle ortaya çıkmıştır. İlerleyen dönemlerde vergilere yüklenen anlamlar değişime uğramıştır. Bir dönem dinsel amaçlı gönüllü ödemeler olarak anlamlandırılan vergiler, devlete yardım düşüncesine dönüşmüştür. İleriki safhalarda vergiler; birer fedakarlık, yükümlülük ve zorunluluk olarak algılanmaya başlanmıştır (Giray, 2014: 2).

Değişime uğrayan klasik devlet anlayışıyla birlikte vergilerin kamu gelirleri içerisindeki ağırlığı artmıştır (Akdoğan, 2017: 107). Yaptıkları harcamaları finanse etmek zorunda olan devletler; vergilerin yanı sıra para

basamak, sağladığı mal ve hizmetler için ücret almak, borçlanmak gibi gelir kaynaklarına sahiptir. Aynı zamanda vergilendirme, özel sektörden kamu sektörüne kaynak aktarma yöntemlerinden birisi olarak da kullanılmaktadır (Chaudhry ve Munir, 2010: 439). Devletler, finansman ihtiyaçlarının yanı sıra sosyal ve ekonomik hedeflerine ulaşabilmek için de egemenlik gücüne dayanarak suretiyle vergi toplamaktadır (Canbay ve Akyol, 2014: 70).

Verginin tanımına değinmek gerekirse, günün şartlarına ve tanımı yapanların sahip oldukları görüşlere göre değişiklikler olabilmektedir. Verginin sözlük anlamı; devletin çeşitli hizmetleri yerine getirebilmesi için dolaylı ve dolaysız olarak kişi ve kuruluşlardan topladığı bedeller olarak ifade edilmektedir. (Millî Eğitim Bakanlığı, 1996: 3066). Farklı bir tanıma göre; kamu yetkilerine dayanılarak özel sektörden kamu sektörüne aktarılan fonlara vergi denilmektedir (Pınar, 2006: 37). Pehlivan (2006)’a göre vergi; kamu harcamalarının karşılanması için devlet tarafından, toplumu oluşturan kişi ve kuruluşlardan ödeme güçlerine göre ve karşılıksız olarak alınan bedellerdir. Devrim (2002)’e göre vergiler, kişilerin kamu harcamalarına zorunlu katılma payları olarak ifade edilmektedir. Taylor (1948)’a göre ise vergiler, mükelleflere doğrudan geri dönüşü beklenilmeksizin devlete yapılan zorunlu ödemelerdir.

Bir ülke ekonomisinde kamu genel dengesi, kamu giderleri ile kamu gelirleri arasındaki ilişkiyle kurulmaktadır. Kamu gelirleri incelendiğinde çeşitli kamu gelirlerinin var olduğu görülmektedir. Fakat en önemli kamu gelirini vergi gelirleri oluşturmaktadır. Vergi gelirlerine göz attığımızda gelir, servet, üretim, tüketim, mallar, hizmetler ve dış ticaretin vergilendirildiği bilinmektedir. Bu unsurlar vergi gelirlerinin temel kaynağını oluşturmaktadır (Tosuner ve Arıkan, 2015: 1).

C.Parasal Aktarım Mekanizması

Para politikasının ekonomi üzerindeki etkilerine yönelik birçok teori bulunmaktadır. Standart neoklasik model; paranın tarafsız olduğunu, para arzındaki değişimlerin nominal faiz oranlarını etkileyeceğini fakat reel ekonomiyi etkilemeyeceğini savunmaktadır. Bu görüşün aksine Keynesyen teori; fiyatların otomatik olarak ayarlanmayacağını, piyasaya müdahale edilmesi gerektiğini, para arzındaki değişimlerin hem reel faizleri hem de reel ekonomiyi etkileyeceği görüşünü benimsemektedir (Poddar vd., 2006: 4).

Uygulanan para politikalarının reel ekonomik faaliyetleri etkilemesi, kaçınılmaz bir gerçekliktir. Merkez Bankaları uyguladıkları para politikalarıyla kısa vadeli faiz oranlarını değiştirmektedir. Faiz oranlarındaki değişim, ekonomideki toplam talep düzeyini etkilemektedir. Böylelikle ekonomide fiyat düzeyleri, üretim hacmi ve istihdam seviyelerinde değişimler ortaya çıkmaktadır. Ekonomide yaşanan bu sürece parasal aktarım mekanizması denilmektedir (Özdemir, 2012: 159; Ramirez, 2004: 363).

D. Ampirik Literatür

Dünyada vergi gelirlerine yönelik yapılan çeşitli çalışmalara göz atıldığında; bu çalışmaların bir kısmında vergi gelirlerinin çeşitli makroekonomik değişkenlerle ilişkisi incelenirken, bir kısmında ise çeşitli makroekonomik

değişkenlerin vergi gelirleri üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Fakat bu çalışmalarda, banka kredileriyle vergi gelirleri arasındaki etkileşimin göz ardı edildiği görülmüştür. Türkiye’de vergi gelirlerine yönelik bazı ampirik çalışmalar incelendiğinde, ağırlıklı olarak çeşitli makroekonomik değişkenlerin vergi gelirleriyle etkileşiminin ortaya konulduğu görülmüştür. Finansal kesimi de temsil eden banka kredilerinin vergi gelirleriyle etkileşimine yönelik literatürde fazla çalışma bulunmamaktadır. Konuya yönelik bazı ampirik çalışmalara aşağıda yer verilmektedir.

Tablo 1: Vergi Gelirlerine Yönelik Bazı Ampirik Çalışmalar

YIL	YAZAR	YÖNTEM	DÖNEM	ÖRNEKLEM	SONUÇLAR
2015	Çöğürçü (2015)	Granger Nedensellik Testi. Vektör Otoregresif Model (VAR) analizi	2007-2015	Türkiye	Kredi kartı kullanımındaki artışın kayıt dışılığı önlediğini, vergi kayıp ve kaçaklarını azalttığı, vergi gelirlerini artırdığı açıklanmıştır.
2006	Durkaya ve Ceylan (2006)	Engle-Granger eşbütünlüşme testi-hata düzeltme modeli-Granger nedensellik testi	1980-2004	Türkiye	Dolaysız vergilerle ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensel ilişkinin varlığını göstermiştir. Diğer taraftan, dolaylı vergilerle ekonomik büyüme arasında nedensel bir ilişki tespit edilememiştir.
2007	Yılmaz ve Tezcan (2007)	Johansen-Juselius Eşbütünlüşme testi ve Granger nedensellik analizi	1980-2005	Türkiye	Ampirik uygulamalardan Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) ile dolaysız vergiler arasında pozitif, dolaylı vergiler arasında da negatif yönlü bir ilişki bulunduğu tespit edilmiştir.
2015	Sağdıç (2015)	Panel Veri Yöntemi	1990-2001 yılları arasında iller bazı temelinde, 2004-2011 yılları arasında ise 26 Kalkınma Bölgesi temelinde kategorize edilmiştir.	Türkiye	Analiz sonuçlarında Türkiye’de kişi başına milli gelirin, sanayi sektörünün milli gelir içerisindeki payının, hizmetler sektörünün milli gelir içerisindeki payının ve ticari dışa açıklık derecesinin vergi gelirleri olumlu yönde etkilediği açıklanmıştır. Türkiye’de tarım sektörünün verimli olarak vergilendirilmediği ve vergi gelirlerine negatif yönde etkisinin olduğu ortaya konulmuştur. Kamu harcamalarının bölgesel anlamda vergi gelirlerini negatif yönde etkilediği belirtilmiştir. Dağılım haritaları ve değerlendirmeler çerçevesinde, vergi gelirleriyle vergi gelirlerini belirleyen etmenlerin Türkiye’de bölgesel anlamda farklılaştıkları açıklanmıştır. Dağılım haritalarındaki değerlendirmelerde kişi başına milli gelir seviyesi, sanayi ve hizmetler sektörünün milli gelir içerisindeki oranı, ticari dışa açıklık derecesi, şehirleşme, eğitim düzeyi ve demokrasinin vergi gelirlerini pozitif anlamda etkiledikleri, tam aksine tarım sektörünün milli gelir içerisindeki oranı, enflasyon, kamu harcamaları, nüfus yoğunluğu ve terörün ise vergi gelirlerini negatif anlamda etkilediği açıklanmıştır.
2015	Cural ve Kırıcı Çevik (2015)	Zaman serisi analizi:Johansen-Juselius Eşbütünlüşme Testi, VAR	1924-2013	Türkiye	Yapılan ampirik analiz sonuçlarına göre uzun dönemli kalkınma sürecinde; dolaysız vergiler, dış ticaret vergileriyle birlikte gelir üzerinden alınan vergiler artmaktadır.

2016	Özmen (2016)	Panel Eşbütünleşme Testi.	1996-2013	BRİC-T ülkeleri: Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Türkiye	Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Türkiye'de bazı vergi gelirleri belirleyicilerinin vergi gelirleri üzerindeki etkisini analiz etmiştir. Yapılan çalışma bulgularına göre; ekonomik özgürlükler, kişi başı GSYİH, ihracat ve kurumlar vergisi gelirleri değişkenleri vergi gelirlerini arttırmaktadır. Diğer taraftan kamu harcamaları, ticaret serbestliği, enflasyon, yolsuzluklar ve ithalat vergi gelirlerini azaltmaktadır.
2013	Tunç (2013)	VAR ve VECM Zaman Serileri Modelleri	1989-2013	Türkiye	Banka kredilerinin ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki etkilerini tüketici kredileri, konut kredileri ve taşıt kredileri özelinde incelemiştir. Analiz sonuçlarına göre, tüketici kredilerindeki, taşıt kredilerindeki ve konut kredilerindeki artışların enflasyonu düşürdüğünü tespit etmiştir. Araştırmacı ortaya koyduğu bu sonuçlarla banka kredilerinin ekonomik kalkınmaya yönelik etkisinin pozitif yönde olduğunu ifade etmiştir.
2002	Tanzi ve Davoodi (2002)	Panel Veri Analizi	1980-1997	97 ülke	Analizde yolsuzlukların gelişmekte olan ülkelere toplam vergi gelirlerinin belirleyicilerinden birisi olduğu açıklanmıştır.KDV'yi diğer ülkelere göre erken kabul eden ülkelere yolsuzluk seviyesinin düşük ve KDV verimliliğinin yüksek olduğu belirtilmiştir.
2005	Koch, vd (2005)	Branson and Lovell Test	1960-2002	Güney Afrika	Vergi gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin tespitinin yanı sıra dolaylı vergilerin dolaysız vergilere oranını ifade eden vergi karmasının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini de araştırmıştır. Analize göre dolaylı vergilerin dolaysız vergilere göre payının azalmasının ekonomik büyümeyi arttıracığı açıklanmıştır.
2007	Gupta (2007)	Panel Veri Analizi	1980-2004	105 Gelişmekte olan ülke	Vergi gelirlerinin temel belirleyicilerine yönelik bir çalışma yapılmıştır. Yapılan ampirik çalışmaya göre tarım sektörünün GSYİH içindeki payı, kişi başına düşen milli gelir, dış yardımlar, bir ekonominin dış açıklığı değişkenleri vergi gelirlerini etkilemektedir. Çalışmada bazı sahra altı afrika ülkelerinin potansiyellerinin üzerinde; bazı latin amerika ülkelerinin ise potansiyellerinin altında vergi geliri elde ettiklerine değinilmiştir.
2007	Swiston, vd (2007)	Zaman Serisi Analizi.	1974-2006	ABD	Kurumsal karlardaki ve sermaye kazançlarındaki artış vergi/GSYİH'yi arttırmaktadır.
2008	Glenday (2008)	Panel Veri Analizi	1983-2008	Güney Afrika	Çalışmaya göre reel kişi başına düşen gelir arttığında kişisel gelir vergisi de artmaktadır.
2010	Ahmed ve Mohammed (2010)	Panel Veri Analizi OLS	1998-2008	25 Gelişmekte olan Ülke	İthalat, imalat sektörü, hizmet sektörü, parasallaşma ve bütçe açığı vergi gelirlerini pozitif yönde etkilemektedir. Hibelerin vergi canlılığı üzerinde negatif etkisi vardır.Çalışmada tarım sektörünün büyümesinin vergi canlılığı üzerinde bir etkisine rastlanılmamıştır.Çünkü bu sektör gelişmekte olan ülkelere vergilendirilmez.

2010	Chaudhry ve Munir (2010)	Zaman Serisi Ekonometrik Teknikleri, Regresyon Analizi	1973-2009.	Pakistan	Çalışmaya göre ticari açıklık, para arzı, dış borçlar, dış yardımlar ve siyasal istikrar Pakistan'da vergi gelirlerini belirleyen önemli değişkenlerdir. Ayrıca çalışmada dar vergi matrahı, tarım sektörüne bağımlılık, dış yardımlar ve düşük okuma-yazma oranları Pakistan'da düşük vergi geliri elde edilmesinin nedenleridir.
2012	Stoilova ve Patonov (2012)	Regresyon Modeli	1995-2010.	27 Avrupa Birliği Ülkesi	Doğrudan vergilemeye dayalı vergi yapısının AB ülkelerinde ekonomik büyümeyi desteklemede etkili olduğu belirtilmiştir.
2013	Urhoghide ve Asemota (2013)	Zaman Serisi Analizi: Johansen Eşbütünleşme analizi, Generalized Method of Moments modeli, hata düzeltme modeli	1985-2011	Nijerya	Çalışmaya göre GSYİH büyüme oranı ve ticari açıklık oranı ile vergi gelirleri arasında pozitif bir ilişki vardır. Nüfus büyüme oranı ile vergi gelirleri arasında negatif bir ilişki bulunmaktadır.
2014	Amin, vd (2014)	Zaman Serisi. ARDL modeli.	1980-2010	Pakistan	Vergi tahsilatlarının daralması artan yolsuzluklar, enflasyon ve siyasal istikrarsızlıklar nedeniyle. Ticari açıklık, reel kişi başına gelir vergi gelirlerini arttırmaktadır.
2014	Castro ve Camarillo (2014)	Dinamik Panel Veri Analizi	2001-2011	34 OECD Ülkesi	Çalışma sonuçlarına göre kişi başına düşen milli gelir, bireysel özgürlükler ve sanayi sektörü değişkenlerinin vergi gelirlerine etkisi pozitif iken; doğrudan yabancı yatırımlar ve tarım sektörü değişkenlerinin vergi gelirleri üzerindeki etkisinin negatif olduğu belirtilmiştir.
2016	Nezhad, vd (2016)	Panel Veri Analizi	1990-2012	83 ülke	Ticari serbestleşme vergi gelirlerini arttırmaktadır. GSYİH büyüme oranı, tarımın GSYİH içindeki payı, döviz kuru, kentsel nüfus ve demokrasi vergi gelirlerinin temel belirleyicileridir.

Ayrıca literatürde konuyla ilgili bazı dikkat çeken bazı çalışmalara aşağıda detaylı yer verilmektedir.

Vergi Konseyi (2011) raporuna göre Türkiye'de kredi kartı harcamalarının enflasyonu düşüren bir etkisinin olduğu, para arzındaki bir artışın enflasyonu 0,17 oranında yükseltirken kredi kartlarındaki harcamalarındaki artışın enflasyonu 0,017 oranında azalttığı belirtilmiştir. Ekonomide ilk altı ay içinde harcamalarda nakit para kullanılmayıp, kredi kartı kullanılmasının enflasyonu azalttığı ifade edilmiştir.

Bankalararası Kart Merkezi'nin (BKM) (2011), Prof. Dr. Şükrü KIZILOT, Prof. Dr. Cem KILIÇ ve Doç. Dr. İbrahim TOKATLIOĞLU'na hazırlattığı rapora göre, ekonomide artan talebe karşılık üretim yapıldığında fiyat artışlarının olmayacağı izah edilmiştir. Türkiye'de hane halklarının tüketim harcamalarında nakit para kullanılmayıp kredi kartı kullandıklarında enflasyonda azalış eğiliminin görüldüğü ifade edilmiştir. Söz konusu raporda kredi kartıyla taksitli alışverişlerin harcamaları belirli bir döneme paylaşılması özelliğiyle enflasyonu baskı altında tuttuğu belirtilmiştir. Kartlı ödeme sistemlerinin kullanımının; üretimi talepten daha fazla arttırdığına, bu süreçte enflasyonu düşürdüğüne ve fiyat istikrarının sağlanmasına katkı sağladığına değinilmiştir. Kredi kartlarının taksitlendirme özelliğiyle tüketimdeki artışların enflasyonist

etkilerini gelecek dönemlere dağıtması, piyasadaki efektif para talebini azaltması, taksitlendirme fonksiyonuyla üretime artan talebi karşılama için vakit kazandırması, üretim yapanlara ileriki dönemlere yönelik planlama yapmalarına olanak sağlama özellikleriyle enflasyonla mücadeleye katkı sağladığı bu çalışmada açıklanmıştır.

1994-2015 yılları arası Türkiye’de bireysel krediler ve enflasyon arasındaki ilişki, Yüksel ve Özşarı (2016) tarafından araştırılmıştır. Ampirik sonuçlara göre bireysel kredilerdeki artışın enflasyona neden olmadığı belirtilmiştir.

Kredi kartı kullanımıyla enflasyon arasındaki ilişki Türkiye örneğinde 2009-2015 döneminde Urul Karakaya ve Diler (2017) tarafından araştırılmıştır. Analiz bulgularına göre, işlem tutarları göz önünde bulundurulduğunda kredi kartı kullanımlarıyla enflasyon arasında nedensel bir ilişkinin bulunmadığı açıklanmıştır.

Kılıç ve Torun (2018) tarafından 2004-2015 yılları arası Türkiye’de bireysel kredilerle enflasyon arasındaki ilişki incelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre tüketici, konut ve taşıt kredileriyle enflasyon arasında nedensel bir ilişkiye rastlanmamıştır.

II. İSTATİSTİKSEL ANALİZ

Araştırmanın asıl amacı ekonomide bankalarca kullanılan kredilerin vergi gelirleri üzerindeki etkilerinin saptanmasıdır. Bu doğrultuda kullanılan banka kredisi türlerinin vergi gelirleri üzerindeki etkilerinin ayrı ayrı incelenmesi amaçlanmaktadır.

Analizde kullanılacak değişkenlerin seçiminde; parasal aktarım mekanizmasının işleyişi, kredi kanalının parasal aktarım mekanizması içerisindeki yeri dikkate alınmıştır. Bu doğrultuda çalışmada vergi gelirleri ve parasal şokları temsilen banka kredileri yer almaktadır. Ayrıca; REK, bankaların ticari kredi faiz oranı, sanayi üretim endeksi ve TÜFE değişkenleri çalışmada yer almaktadır. Diğer değişkenlerle etkileşimlerini daha iyi gözlemleyebilmek amacıyla banka kredileri; toplam banka kredileri, ticari krediler, bireysel krediler ve tarımsal krediler olarak ayrılmıştır.

A. Model Seçimi

Türkiye’de 2004:-2018:12 arası aylık veriler ile banka kredileriyle vergi gelirleri arasındaki ilişkinin VAR modeli içerisinde yer alan etki-tepki fonksiyonu yardımıyla sınanması, çalışmasının kapsamını teşkil etmektedir.

Birçok ekonometrik model olmasına rağmen, makalede VAR modelinin kullanılmasına karar verilmiştir. VAR modeli sayesinde birçok makroekonomik değişken arasındaki ilişkinin analizi yapılmaktadır. Hiçbir kısıtlama söz konusu değildir. Parasal unsurların neden olduğu şokların kullanılan parametrelerce tepkimeleri, etki-tepki fonksiyonu aracılığıyla analiz edilmektedir. (Nilsen, 1999: 14; Morsink ve Bayuomi, 2001: 25). Keating (1990)’a göre; etki-tepki fonksiyonları modelin dinamik yapısını karakterize eden VAR tekniklerinden biridir.

VAR kullanıcıları, etki-tepki fonksiyonunun tahminlenmesinde kullanılan standart hataları hesaplayabilmektedir. Etki-tepki fonksiyonu, VAR sisteminde hata terimlerindeki rassal şoklara içsel değişkenlerin vereceği tepkileri izlemektedir (Sevüktekin ve Çınar, 2017: 510). Gujarati ve Porter, (2009)'a göre; bu fonksiyon, çeşitli şokların gelecek dönemlere ait etkilerini analiz etmektedir. Her ne kadar analizinin faydaları araştırmacılar tarafından sorgulansa da etki-tepki fonksiyonu VAR analizinin merkezinde yer almaktadır. Eğer her denklemde birkaç gecikme varsa, katsayıların işaretleri de değişiyorsa her katsayıyı yorumlamak kolay olmayacaktır. Bu problemleri çözen etki-tepki fonksiyonu, sistemde yer alan çeşitli eşitliklere uygulanan şoklara bağımlı değişkenin verdiği tepkileri analiz etmektedir (Runkle, 1987: 438). İlgili fonksiyonda şok verilen değişken açısından etki, şoktan etkilenen değişkenler açısından tepki söz konusudur.

B. Vektör Otoregresyon Model (VAR)

Bir vektör otoregresif modeli, vektör hareketli ortalama modeline dönüştürülebilir.

$$X_t = \mu + \sum_{i=0}^{\infty} A_1^i e_{t-i}$$

Bu eşitlik sistemdeki değişkenlerin bir ortalama değer ve şoklarla ortaya konulabileceğini anlatır. İki değişkenli modeli aşağıda gösterilmektedir.

$$y_t = a_{10} + a_{11}y_{t-1} + a_{12}z_{t-1} + e_{1t}$$

$$z_t = a_{20} + a_{21}y_{t-1} + a_{22}z_{t-1} + e_{2t}$$

Yukarıdaki denklemlerin matris formu aşağıdadır.

$$\begin{bmatrix} y_t \\ z_t \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} a_{10} \\ a_{20} \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} y_{t-1} \\ z_{t-1} \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} e_{1t} \\ e_{2t} \end{bmatrix}$$

Ortalama farklar dikkate alındığında bu şekle dönüşür.

$$\begin{bmatrix} y_t \\ z_t \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} \bar{y} \\ \bar{z} \end{bmatrix} + \sum_{i=0}^{\infty} \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{bmatrix}^i \begin{bmatrix} e_{1t-i} \\ e_{2t-i} \end{bmatrix}$$

ε_{yt} ve ε_{zt} hata terimleriyle denklem yeniden formüle edilirse aşağıdaki eşitlik sağlanır.

$$\begin{bmatrix} e_{1t} \\ e_{2t} \end{bmatrix} = \frac{1}{(1 - b_{12}b_{21})} \begin{bmatrix} 1 & -b_{12} \\ -b_{21} & 1 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \varepsilon_{yt} \\ \varepsilon_{zt} \end{bmatrix}$$

İki denklem birleştirildiğinde şu denkleme ulaşılır.

$$\begin{bmatrix} y_t \\ z_t \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} \bar{y} \\ \bar{z} \end{bmatrix} + \left[\frac{1}{(1 - b_{12}b_{21})} \sum_{i=0}^{\infty} \begin{bmatrix} a_{11} & a_{21} \\ a_{21} & a_{22} \end{bmatrix} \right]^i \begin{bmatrix} 1 & -b_{12} \\ -b_{21} & 1 \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} \varepsilon_{yt} \\ \varepsilon_{zt} \end{bmatrix}$$

Hareketli ortalama ile söz konusu matris formu, aşağıdaki şekle dönüşür.

$$\begin{bmatrix} y_t \\ z_t \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} \bar{y} \\ \bar{z} \end{bmatrix} + \sum_{i=0}^{\infty} \begin{bmatrix} \phi_{11}(i) & \phi_{12}(i) \\ \phi_{21}(i) & \phi_{22}(i) \end{bmatrix} \begin{bmatrix} y_{t-1} \\ z_{t-1} \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} e_{y_{t-i}} \\ e_{z_{t-i}} \end{bmatrix}$$

Sonuçta aşağıdaki denkleme ulaşılır.

$$x_t = \mu + \sum_{i=0}^{\infty} \phi_i \varepsilon_{t-i}$$

İlgili denklemdeki ϕ_i katsayıları etki tepki fonksiyonlarını ifade etmektedir (Enders, 2015: 294-295; Göktaş, 2014: 8-9).

Söz konusu analizin yararından birisi, etki-tepki fonksiyonu analiziyle değişkenlerin politika aracı olarak kullanılıp kullanılmayacağına karar verilebilmesidir (Barışık ve Kesikoğlu, 2006: 69). Makroekonomik değişkenlerin parasal şoklara tepkilerinin tahmin edilmesi bu VAR modeliyle sağlanmaktadır (Bagliano ve Favero, 1997: 2). Ekonomiye yön veren kurumlar, bu analizden yararlanmak suretiyle değişkenlerin tepkilerini inceleyebilmekte ve ekonomiyi etkileyecek farklı kararlar alabilmektedir.

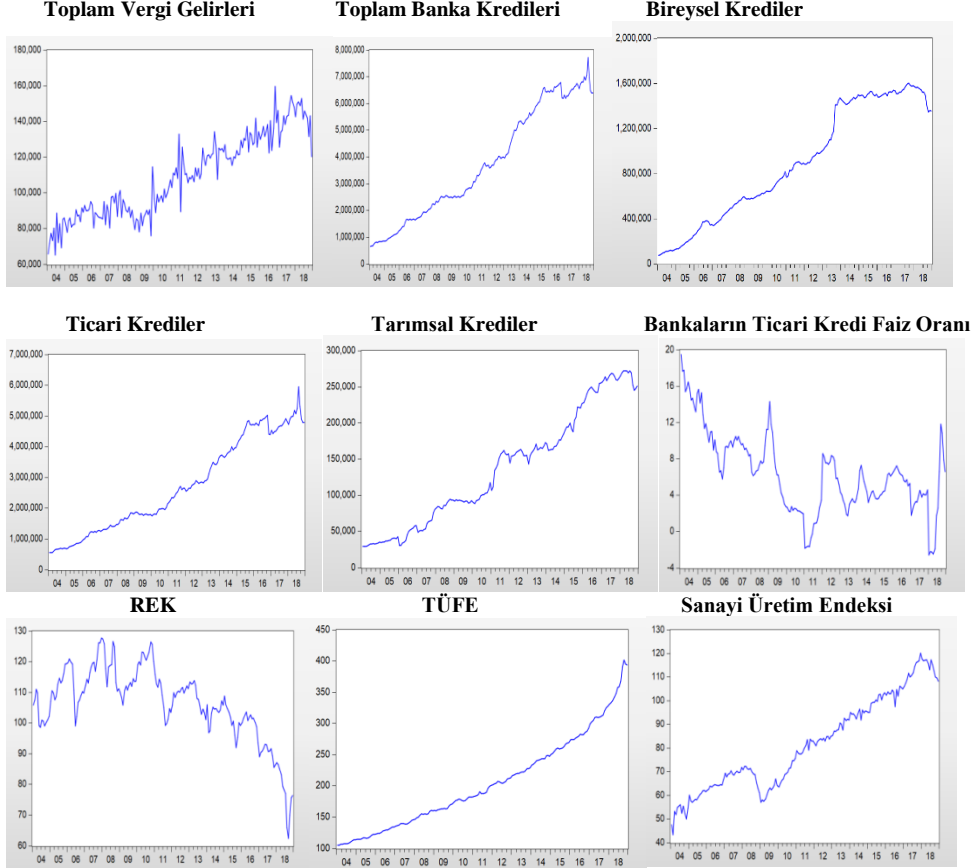
III. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Makalede, 2004 yılı sonrasındaki dönemin irdelenmesinin sebebi, Türkiye’nin 2001 yılında yaşadığı ağır ekonomik krizdir. Türkiye’de hem finansal sektör hem de reel sektör krizden derinden etkilenmiş olup, GSYİH’da azalışlar görülmüştür. Kriz sonrası Türkiye Uluslararası Para Fonu (IMF) destekli “Güçlü Ekonomiye Geçiş” (GEGP) ekonomi programını kararlılıkla uygulamıştır. Bu program çerçevesinde bankacılık sektörü yeniden yapılandırılmıştır. Bankacılık sektörüyle ilgili yeni yasalar, denetleyici kurumlar, yeni kurallar oluşturulmuştur. Çalışmada bankacılık sektöründe yaşanan bu yapısal değişim sonrası banka kredileriyle vergi gelirlerinin etkileşimini incelemek gayesiyle analiz dönemi 2004-2018 olarak hedeflenmiştir.

Araştırmada Eviews programından yararlanılmak suretiyle analizler gerçekleştirilmiştir. Analizlerde kullanılan değişkenlere ait veriler; Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB), TC Hazine ve Maliye Bakanlığı, Türkiye Bankalar Birliği (TBB) ve Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) veri tabanlarından alınmıştır.

Toplam vergi gelirleri, toplam banka kredileri, bireysel krediler, ticari krediler, tarımsal krediler ve Bankalarca ticari kredilere uygulanan faiz oranları değişkenleri reel hale getirilmiştir. Sanayi üretim endeksi, mevsim ve takvim etkilerinden arındırılmış reel bir veridir. TÜFE bazlı reel efektif döviz kuru (REK) değişkeni de reel verilerdir. Mevsimsel kukla veri, söz konusu VAR modellerinde yer almıştır.

Şekil 1: Değişkenlerin Zaman Serilerine Yönelik Grafikleri

Çalışmada faiz dışındaki verilerin logaritmaları alınmıştır. Faiz değişkeninde negatif değerler bulunduğu için logaritması alınmamaktadır. Logaritmalar, değişkenlerin reelleştirilmesinden sonra alınmıştır.

IV. AMPİRİK BULGULAR

Çalışmamızda VAR modeli uygulanmıştır. Banka kredilerinin sağladığı şoka, vergi geliri ve öteki parametrelerin tepkileri analiz edilmiştir.

Bu kapsamda banka kredi türleriyle vergi geliri türlerinin etkileşimini daha iyi analiz edilmesi için dört model kurulmuştur. Modellerde yer alan değişkenlerin sıralanışı ekonomi teorisine uygun olarak, en dışsaldan en içsele doğru; Faiz, Banka Kredileri, Kur, Tüfe, Sue, Vergiler olarak düzenlenmiştir.

A. Birim Kök Testi Sonuçları

Araştırma modelinin tahmini yapılmadan önce serilerin durağan olup olmadıklarının belirlenmesi gerekmektedir. Durağan olmayan serilerle çalışılması sahte regresyon problemine yol açmakta olup, model tahmininin doğru sonuçlar vermemesine de yol açmaktadır (Sevüktekin ve Çınar, 2017: 324). Bu kapsamda değişkenlerin durağanlık sınamaları için ADF, PP ile yapısal kırılmalı Zivot-

Andrews birim kök testlerinden faydalanmıştır. Ayrıca KPSS durağanlık testi de kullanılmıştır.

Kullanılan değişkenlerin durağan olup olmadıklarını test edilmesi için öncelikle ADF birim kök testinden yararlanılmıştır. Uygulanan ADF birim kök testi sonuçlarına göre faiz değişkeninin düzey değerinde durağan olduğu görülmektedir. Faiz hariç diğer tüm değişkenlerin düzey değerlerinde durağan olmadıkları, düzey değerlerinde H_0 hipotezinin kabul edildiğini ve serilerin birim köklerinin olduğu görülmektedir. İlgili değişkenlerin birinci derece farkları alındığında H_0 hipotezi reddedilmekte olup, H_1 hipotezi kabul edilmektedir. Bu durumda serilerin birim köklerinin olmadığı görülmektedir.

H_0 : $\delta = 0$ Seride birim kök vardır. Durağan olmadığı ifade edilir.

H_1 : $\delta < 0$ Seride birim kök yoktur. Durağan olduğu ifade edilir.

Uygulanan PP birim kök testi sonuçlarına göre; toplam vergi gelirleri, toplam banka kredileri, bireysel krediler, ticari krediler ve faiz değişkenlerinin düzey değerlerinde durağan oldukları, düzey değerlerinde H_0 hipotezinin red edildiği, H_1 hipotezinin kabul edildiği ve birim köklerinin olmadığı görülmektedir. Tarımsal krediler, TÜFE, sanayi üretim endeksi ve REK değişkenleri için ise düzey değerlerinde H_0 hipotezi kabul edilmekte ve serilerin birim köklerinin olduğu görülmektedir. İlgili değişkenlerin birinci derece farkları alındığında H_0 hipotez red ve H_1 hipotez kabuldür. Böylece seriler, birim kök içermemektedir.

Çalışmada kullanılan değişkenlerin durağan olup olmadıklarının belirlenmesi için kullanılan diğer bir yöntem KPSS durağanlık testidir. Uygulanan KPSS durağanlık testi sonuçlarına göre; toplam vergi gelirleri, TÜFE, sanayi üretim endeksi değişkenlerinin düzey değerlerinde test istatistiğinin kritik değerlerden küçük olduğu için H_0 hipotezi kabul edilmektedir. İlgili değişkenler düzey değerlerinde durağandır. Toplam banka kredileri, bireysel krediler, tarımsal krediler, ticari krediler, REK ve faiz değişkenleri düzey değerlerinde test istatistiğinin kritik değerlerden büyük olduğu için H_0 hipotez red ve H_1 hipotez kabuldür. Söz konusu değişkenler düzey değerlerinde durağan değildir. İlgili değişkenlerin birinci derece farkları alındığında H_0 hipotezi kabul edilmektedir. Bu durumda serilerin durağan oldukları görülmektedir.

Çalışmada değişkenlerin durağan olup olmadıklarının belirlenmesinde kullanılan son yöntem ise Yapısal Kırımlı Zivot-Andrews birim kök testidir. Zivot-Andrews birim kök testi sonuçları incelendiğinde; toplam vergi gelirleri ve faiz değişkenlerinin test istatistiklerinin kritik değerlerden küçük olduğu, düzey değerinde birim köklerinin olmadığı ve durağan oldukları görülmüştür. Diğer değişkenlerin test istatistiklerinin kritik değerlerden büyük olduğu, düzey değerinde birim kökünün olduğu, birinci derece farkında durağanlaştığı görülmüştür.

Serilere ilişkin bütün durağanlık testleri birlikte değerlendirildiğinde testlerin çoğunda değişkenlerin düzey değerlerinde durağan olmadıkları ve birinci farklarında durağanlaştıkları için çalışmamızda serilerin birinci farkta durağanlık koşulunu sağladıkları kabul edilmiştir. Çalışmamızda değişkenlerin birinci derece farkları alınmıştır.

B. Model 1: Toplam Banka Kredilerinin Toplam Vergi Gelirlerine Etkisinin Sonuçları

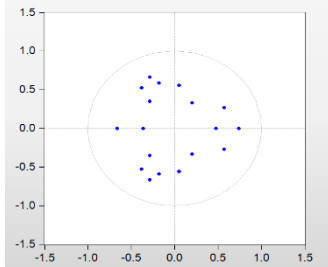
Söz konusu model tahminiyle toplam banka kredilerinin toplam vergi gelirleri ve diğer ekonomik değişkenler üzerindeki etkilerinin analiz edilmesi için bankalarca ticari kredilere uygulanan faiz oranları, toplam banka kredileri, REK, TÜFE, sanayi üretim endeksi ve toplam vergi gelirleri değişkenleri modelde yer almıştır. Kısaltmaları şu şekildedir: DREFAİZ, DLNBAKRE, DLKUR, DLTUFE, DLSUE, DLNTPOVER

Tablo 2: Model 1’de Optimum Gecikme Uzunluğu

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	1644.359	NA	2.68e-16	-18.83065	-17.48637	-18.28503
1	1748.580	185.9745	1.19e-16	-19.64766	-17.63124*	-18.82924
2	1807.377	100.6945	9.10e-17	-19.92068	-17.23211	-18.82945*
3	1850.348	70.50352	8.47e-17*	-20.00417*	-16.64346	-18.64013
4	1874.680	38.17397	9.91e-17	-19.86444	-15.83158	-18.22759
5	1899.064	36.50244	1.17e-16	-19.72532	-15.02032	-17.81566
6	1925.406	37.54089	1.36e-16	-19.60965	-14.23251	-17.42719
7	1959.133	45.64305	1.46e-16	-19.58243	-13.53315	-17.12716
8	2009.009	63.91266*	1.31e-16	-19.74861	-13.02719	-17.02053
9	2045.470	44.10198	1.40e-16	-19.75413	-12.36056	-16.75324
10	2081.306	40.77254	1.53e-16	-19.75217	-11.68646	-16.47848
11	2117.018	38.06425	1.71e-16	-19.74872	-11.01087	-16.20222
12	2164.563	47.25968	1.70e-16	-19.88698	-10.47699	-16.06767

Modelde uygun gecikme uzunluğu (AIC) bilgi kriterine göre 3 olarak belirlenmiştir.

Şekil 2: Model 1’de Karakteristik Polinomun Ters Kökleri

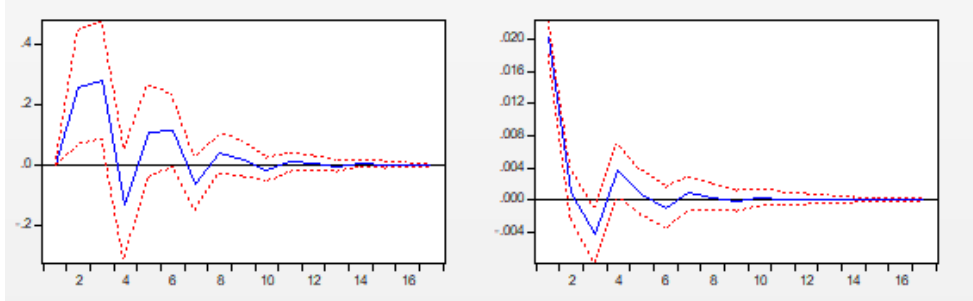
VAR modelinden alınan otopregresif karakteristik polinom ters köklerine göre tüm değişkenlere ait köklerin çemberde yer alması, ayrıca bir değerinin altında olmaları nedeniyle VAR’da bulunan değişkenlerin durağan olduğu ifade edilir.

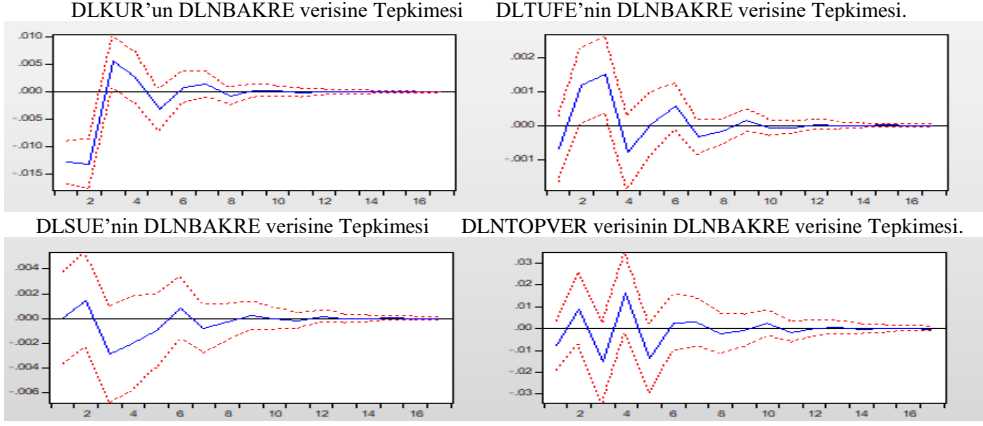
Şekil 3: Model 1’deki Bulgular

Choleski stand. sapma şok ve ± 2 standart hata.

DREFAİZ’in DLNBAKRE verisine Tepkimesi

DLNBAKRE verisinin DLNBAKRE’ye Tepkimesi.

**Toplam Banka Kredileri \uparrow \rightarrow BTKU Faiz O. \uparrow \rightarrow REK \downarrow \rightarrow Enflasyon \uparrow
(DLNBAKRE \uparrow \rightarrow DREFAİZ \uparrow \rightarrow DLKUR \downarrow \rightarrow DLTUFE \uparrow)**

Toplam banka kredisine verilen şoka REK'in üçüncü aya kadar düşüş anlamında tepkisi olup, bu tepkinin on ikinci aydan sonra etkisinin kalmadığı görülmüştür. Toplam banka kredisine verilen şoka TÜFE'nin ikinci aydan dördüncü aya kadar artış anlamında tepkisi olup, bu tepkinin on üçüncü aydan sonra etkisinin kalmadığı anlaşılmıştır. Toplam banka kredilerine verilen bir birimlik şoka sanayi üretim endeksinin tepkisi istatistiksel olarak anlamlı değildir. Toplam banka kredilerine verilen bir birimlik şoka toplam vergi gelirlerinin tepkisi istatistiksel olarak anlamlı değildir.

C. Model 2: Bireysel Kredilerin Toplam Vergi Gelirleri Üzerindeki Etkisinin Sonuçları

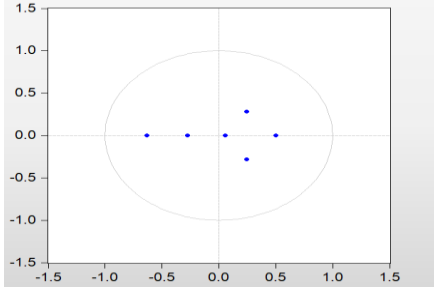
Söz konusu model tahminiyle toplam bireysel kredilerin toplam vergi gelirleri ve diğer ekonomik değişkenler üzerindeki etkilerinin analiz edilmesi için BTKU faiz oranı, bireysel kredi, REK, TUFEE, sanayi üretim endeksi ve toplam vergi gelirleri değişkenleri modelde yer almıştır. Kısaltmaları şu şekildedir: DREFAİZ, DLBİKRE, DLKUR, DLTUFE, DLSUE, DLNTOPEVER.

Tablo 3: Model 2'de Optimum Gecikme Uzunluğu

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	1604.235	NA	4.33e-16	-18.35012	-17.00583	-17.80450
1	1716.668	200.6281	1.74e-16	-19.26548	-17.24905*	-18.44706
2	1776.122	101.8198*	1.32e-16*	-19.54637*	-16.85780	-18.45514*
3	1804.026	45.78322	1.47e-16	-19.44941	-16.08870	-18.08538
4	1828.183	37.89932	1.73e-16	-19.30758	-15.27473	-17.67074
5	1856.022	41.67419	1.96e-16	-19.20984	-14.50484	-17.30019
6	1886.594	43.56985	2.16e-16	-19.14484	-13.76770	-16.96237
7	1920.395	45.74297	2.32e-16	-19.11850	-13.06922	-16.66323
8	1959.269	49.81486	2.37e-16	-19.15292	-12.43150	-16.42485
9	1984.879	30.97738	2.88e-16	-19.02849	-11.63493	-16.02761
10	2019.657	39.56799	3.20e-16	-19.01386	-10.94815	-15.74017
11	2043.554	25.47038	4.12e-16	-18.86891	-10.13106	-15.32241
12	2078.072	34.31171	4.79e-16	-18.85116	-9.441171	-15.03185

(SC) bilgi kriteri dikkate alınarak modelde uygun gecikme uzunluğu 1 şeklinde belirlenmiştir.

Şekil 4: Model 2’de Karakteristik Polinomun Ters Kökleri

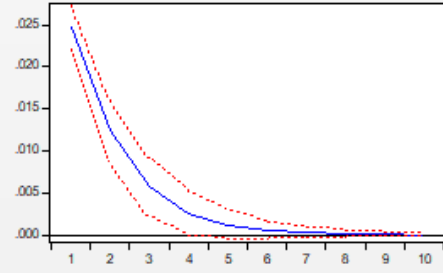
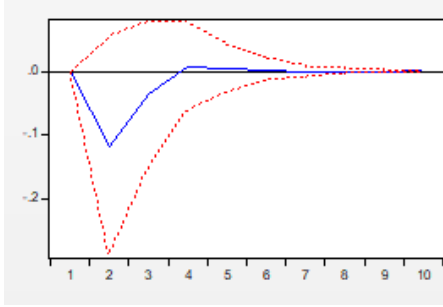
VAR modelinden alınan otoresif karakteristik polinom ters köklerine göre tüm değişkenlere ait köklerin çemberde yer alması ve bir değerinden az olmaları nedeniyle VAR’da bulunan değişkenlerin durağan olduğu ifade edilir.

Şekil 5: Model 2 Bulguları

Choleski standart sapmalılık şok ile ± 2 standart hata.

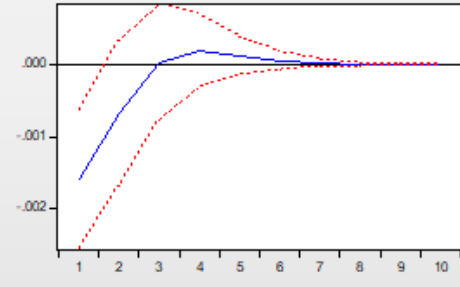
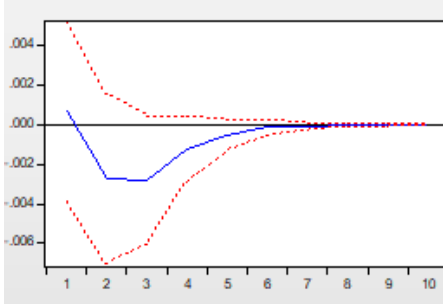
DREFAİZ’in DLBİKRE verisine Tepkimesi

DLBİKRE’nin DLBİKRE verisine Tepkimesi.

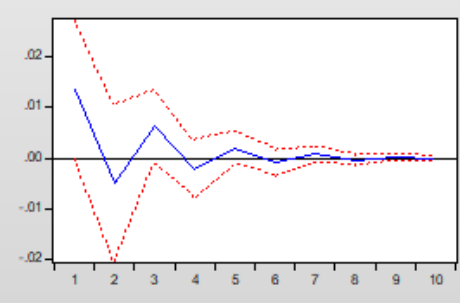
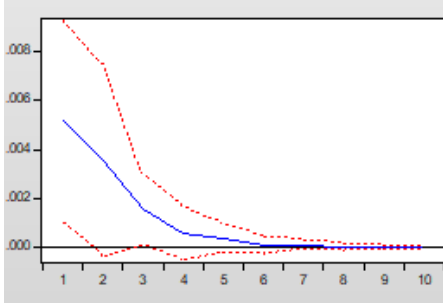
DLKUR’un DLBİKRE verisine Tepkimesi

DLTUFE’nin DLBİKRE verisine Tepkimesi.

DLSUE’nin DLBİKRE verisine Tepkimesi

DLNTPVER’in DLBİKRE verisine Tepkimesi.

**Bireysel Kredi $\uparrow \rightarrow$ Enf. $\downarrow \rightarrow$ Sanayi Ü. E. \uparrow
(DLBİKRE $\uparrow \rightarrow$ DLTUFE $\downarrow \rightarrow$ DLSUE \uparrow)**

Bireysel krediye verilmiş olan şoka REK’in verdiği tepki istatistiksel olarak anlamlı değildir. Bu durum, Türkiye’de ithal edilen ürünlerin finansmanında bireysel kredilerin fazla bir yer tutmadığı, döviz kurları üzerinde bireysel kredinin etkisinin olmadığı şeklinde yorumlanabilir.

Bireysel krediye verilmiş şoka TUFЕ verisinin ikinci aya kadar düşüş anlamında tepkisi olmuştur. Söz konusu tepkinin sekizinci aydan itibaren etkisizleştiği görülmüştür.

Bireysel krediye verilmiş şoka sanayi ü.e.’nin ikinci aya kadar yükseliş anlamında tepkisi olmuştur. Söz konusu tepkinin dokuzuncu aydan itibaren etkisizleştiği anlaşılmıştır.

Yine bireysel kredilere verilen bir birimlik şoka toplam vergi gelirlerinin verdiği tepki istatistiksel olarak anlamlı değildir.

D. Model 3: Ticari Kredilerin Toplam Vergi Gelirleri Üzerindeki Etkisinin Sonuçları

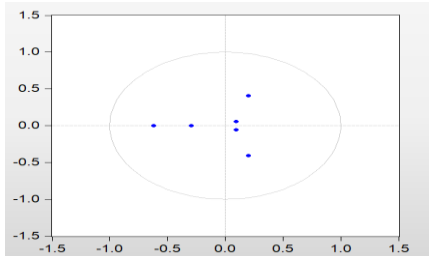
Söz konusu model tahminiyle ticari kredilerin toplam vergi gelirleri ve diğer ekonomik değişkenler üzerindeki etkilerinin analiz edilmesi için BTKU faiz oranı, ticari kredi, REK, TUFЕ, sanayi üretim endeksi ve toplam vergi gelirleri değişkenleri modelde yer almıştır. Kısaltmaları şu şekildedir: DREFAİZ, DLNTİKRE, DLKUR, DLTUFЕ, DLSUE, DLNTOPVER.

Tablo 4: Model 3’te Optimum Gecikme Uzunluğu

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	1614.734	NA	3.82e-16	-18.47585	-17.13157	-17.93024
1	1718.405	184.9951	1.70e-16	-19.28629	-17.26986*	-18.46787*
2	1771.999	91.78406	1.39e-16*	-19.49700*	-16.80843	-18.40577
3	1807.526	58.28915	1.41e-16	-19.49133	-16.13062	-18.12729
4	1828.151	32.35786	1.73e-16	-19.30720	-15.27434	-17.67035
5	1853.915	38.56869	2.01e-16	-19.18461	-14.47961	-17.27496
6	1883.265	41.82756	2.25e-16	-19.10497	-13.72783	-16.92250
7	1912.113	39.04040	2.56e-16	-19.01932	-12.97004	-16.56405
8	1960.819	62.41342*	2.33e-16	-19.17148	-12.45006	-16.44340
9	1999.128	46.33845	2.43e-16	-19.19914	-11.80558	-16.19826
10	2030.540	35.73819	2.81e-16	-19.14420	-11.07849	-15.87050
11	2067.527	39.42251	3.09e-16	-19.15601	-10.41816	-15.60951
12	2104.843	37.09264	3.48e-16	-19.17177	-9.761775	-15.35246

(SC) bilgi kriteri dikkate alınarak modelde uygun gecikme uzunluğu 1 şeklinde belirlenmiştir.

Şekil 6 : Model 3’te Karakteristik Polinomun Ters Kökleri

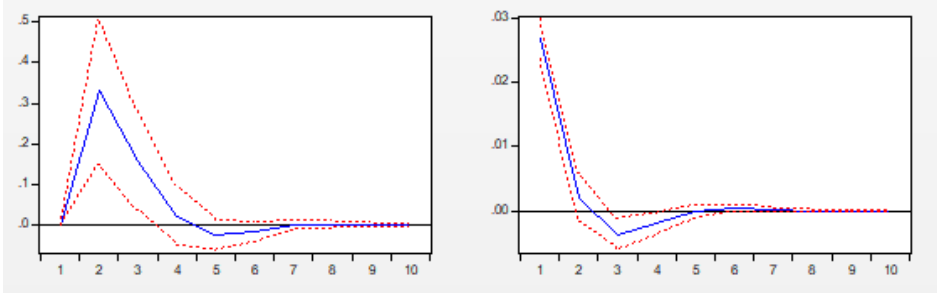

VAR modelinden alınan otoregresif karakteristik polinom ters köklerine göre tüm değişkenlere ait köklerin çemberde yer alması, ayrıca bir değerinden düşük olmaları nedeniyle VAR’daki değişkenlerin durağan olduğu ifade edilir.

Şekil 7: Model 3 Bulguları

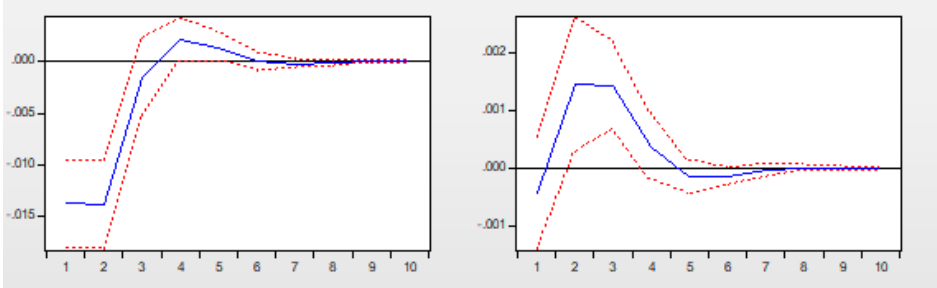
Choleski standart sapma şok ile ± 2 standart hata.

DREFAİZ'in DLNTİKRE verisine Tepkimesi DLNTİKRE verisinin DLNTİKRE verisine Tepkimesi.

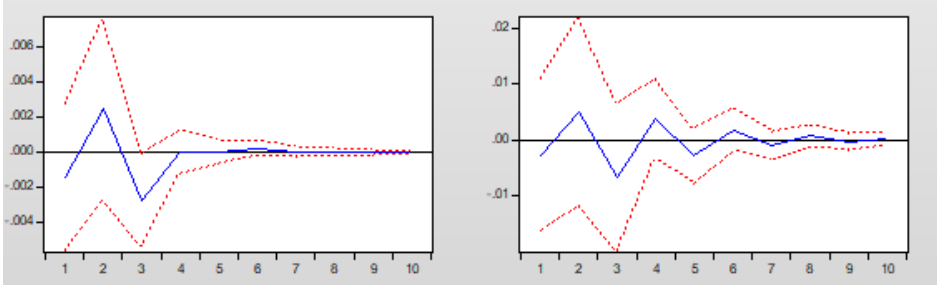
DLKUR'un DLNTİKRE verisine Tepkimesi

DLTUFE'nin DLNTİKRE verisine Tepkimesi.

DLSUE'nin DLNTİKRE verisine Tepkimesi

DLNTPVER'in DLNTİKRE verisine Tepkimesi.

**Ticari Krediler $\uparrow \rightarrow$ BTKU Faiz O. $\uparrow \rightarrow$ REK $\downarrow \rightarrow$ Enflasyon \uparrow
(DLNTİKRE $\uparrow \rightarrow$ DREFAİZ $\uparrow \rightarrow$ DLKUR $\downarrow \rightarrow$ DLTUFE \uparrow)**

2018 yılı itibariyle toplam banka kredilerinin %74'ü ticari kredilerden oluşmuştur. Ticari kredilere uygulanan analiz sonuçları toplam banka kredilerine uygulanan analiz sonuçlarına benzemektedir.

Ticari krediye verilmiş şoka REK'in üçüncü aya kadar düşüş anlamında tepkisi olmuştur. Söz konusu tepki, sekizinci aydan itibaren etkisizleşmiştir.

Ticari krediye verilmiş şoka TÜFE'nin ikinci aydan dördüncü aya kadar yükseliş anlamında tepkisi olmuştur. Söz konu tepki, sekizinci aydan itibaren etkisizleşmiştir.

Ticari kredilere verilen bir birimlik şoka sanayi üretim endeksinin tepkisi istatistiksel olarak anlamlı değildir.

Ticari kredilere verilen bir birimlik şoka toplam vergi gelirlerinin tepkisi istatistiksel olarak anlamlı değildir.

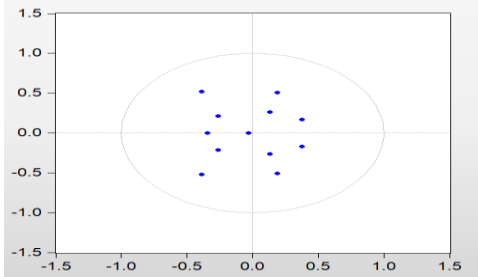
E. Model 4: Tarımsal Kredilerin Toplam Vergi Gelirleri Üzerindeki Etkisinin Sonuçları

Söz konusu model tahminiyle tarımsal kredilerin toplam vergi gelirleri ve diğer ekonomik değişkenler üzerindeki etkilerinin analiz edilmesi için BTKU faiz oranı, tarımsal kredi, REK, TUFE, sanayi üretim endeksi ve toplam vergi gelirleri değişkenleri modelde yer almıştır. Kısaltmaları şu şekildedir: DREFAİZ, DLNTAKRE, DLNKUR, DLNTUFE, DLNSUE, DLNTOPTVER

Tablo 5: Model 4’te Optimum Gecikme Uzunluğu

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	1515.600	NA	1.25e-15	-17.28862	-15.94434*	-16.74301
1	1602.470	155.0132	6.83e-16	-17.89784	-15.88142	-17.07942*
2	1653.299	87.04774	5.76e-16*	-18.07543*	-15.38686	-16.98420
3	1679.103	42.33773	6.58e-16	-17.95333	-14.59262	-16.58929
4	1706.324	42.70644	7.44e-16	-17.84819	-13.81534	-16.21135
5	1734.616	42.35336	8.37e-16	-17.75588	-13.05089	-15.84623
6	1756.573	31.29235	1.02e-15	-17.58771	-12.21057	-15.40524
7	1789.665	44.78221	1.11e-15	-17.55287	-11.50359	-15.09760
8	1832.985	55.51270*	1.07e-15	-17.64054	-10.91912	-14.91247
9	1856.250	28.14046	1.35e-15	-17.48802	-10.09446	-14.48714
10	1891.273	39.84652	1.49e-15	-17.47632	-9.410615	-14.20263
11	1926.297	37.33114	1.68e-15	-17.46464	-8.726786	-13.91814
12	1970.288	43.72751	1.74e-15	-17.56034	-8.150343	-13.74103

(AIC) bilgi kriteri dikkate alınarak modelde uygun gecikme uzunluğu 2 şeklinde belirlenmiştir.

Şekil 8: Model 4’te Karakteristik Polinomun Ters Kökleri

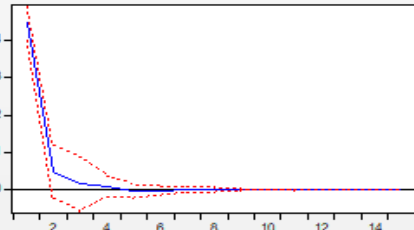
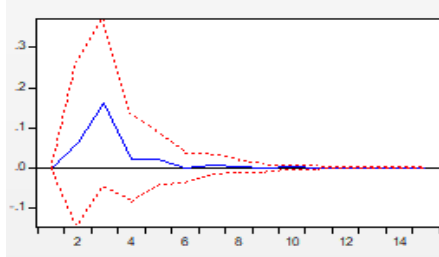
VAR modelinden alınan otoregresif karakteristik polinom ters köklerine göre tüm değişkenlere ait köklerin çemberde yer alması ile bir değerinden düşük olmaları nedeniyle VAR’daki değişkenlerin durağan olduğu ifade edilir.

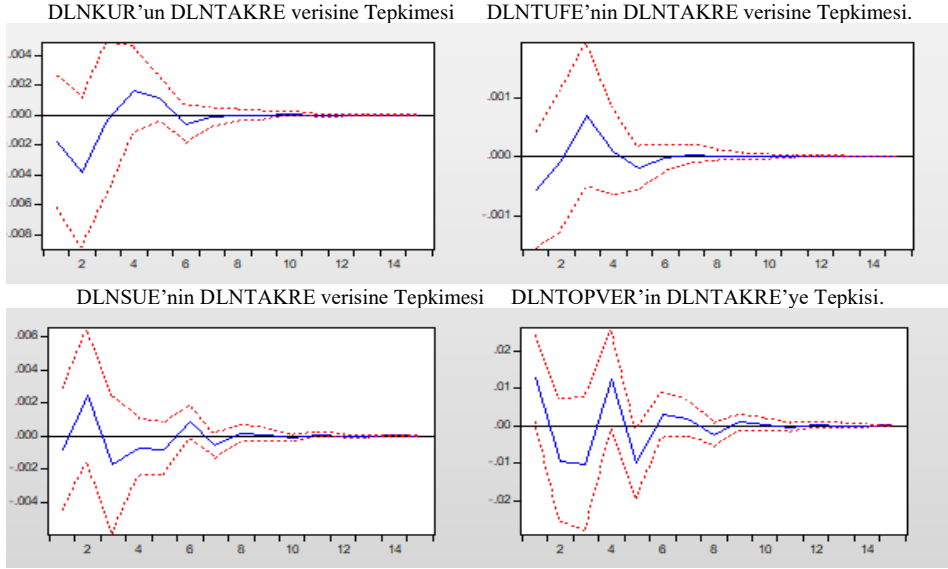
Şekil 9: Model 4 Bulguları

Choleski standart sapma şok ile ± 2 standart hata.

DREFAİZ’in DLNTAKRE verisine Tepkimesi

DLNTAKRE’nin DLNTAKRE verisine Tepkimesi.

**Tarımsal Krediler $\uparrow \rightarrow$ Toplam Vergi Gelirleri \uparrow
(DLNTAKRE $\uparrow \rightarrow$ DLNTOPVER \uparrow)**

Tarımsal kredilere verilen bir birimlik şoka REK'in tepkisi istatistiksel olarak anlamlı değildir. Bu dönemde Türkiye'de tarımsal krediler, döviz kurlarını etkilememektedir. Tarımsal kredilere verilen bir birimlik şoka TÜFE'nin tepkisi istatistiksel olarak anlamlı değildir. Bu dönemde Türkiye'de tarımsal krediler, enflasyonu etkilememektedir. Tarımsal kredilere verilen bir birimlik şoka sanayi üretim endeksinin tepkisi istatistiksel olarak anlamlı değildir. Bu dönemde Türkiye'de tarımsal krediler, sanayi üretim endeksinin etkilememektedir. Tarımsal krediye verilmiş şoka toplam vergi gelirinin birinci ayda yükseliş anlamında tepkisi olmuştur. Söz konusu tepki, on ikinci aydan itibaren etkisizleşmiştir.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Bu çalışmanın amacı bankalarca kullanılan kredilerin vergi gelirleri üzerindeki etkilerinin araştırılmasıdır. Makalenin yöntemi; VAR modelinde yer alan etki-tepki fonksiyonları yardımıyla, Türkiye'de banka kredilerinin vergi gelirleri üzerindeki etkilerinin 2004:1-2018:12 arası, ekonometrik analiz teknikleriyle araştırılmasıdır.

Finansal kesimi temsil eden banka kredilerinin vergi gelirleriyle etkileşimine yönelik literatürde fazla çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmanın literatüre katkısı, banka kredilerinin vergi gelirlerini belirleyen faktörlerden birisi olduğunun bilimsel olarak kanıtlanmaya çalışılmasıdır. Bu çalışmanın literatüre başka bir katkısı; ekonometrik analiz aşamasında banka kredilerinin toplam banka kredileri, ticari krediler, bireysel krediler ve tarımsal krediler olarak ayrıştırılmasıdır. Böylece ekonometrik analizde farklı banka kredilerinin çeşitli vergi türleri üzerindeki etkileri detaylı analiz edilmiştir.

Ampirik analizde VAR modeli kullanılmıştır. Bu kapsamda banka kredi türleriyle vergi geliri türlerinin etkileşimini daha iyi analiz edilmesi için dört ana model kurulmuştur.

Model 1’de toplam banka kredilerine verilen şoka ve Model 3’te ticari kredilere verilen şoka REK azalış yönünde tepki vermiştir. REK’in azalması, ulusal para karşısında döviz kurunun değerlenmesi ve TL’nin değerinin azalmasıyla açıklanmaktadır. Türkiye’nin ekonomik yapısı dikkate alındığında, ülke üretiminin önemli bir bölümü ithal girdilerle yapılmaktadır. Bireysel tüketicilerin taşıt ve cep telefonu benzeri tüketim harcamalarının da ağırlıklı olarak ithal ürünlere yöneldiği bilinmektedir. Kredilerle ithal girdi ya da mal alımının finanse edilmesi; ithalatın artmasına, ulusal para biriminin değer kaybetmesine ve yabancı para birimlerinin değerlenmesine yol açmaktadır. Bu bağlamda Türkiye’de toplam banka kredilerindeki ve ticari kredilerdeki artış sonucu ulusal para birimi olan TL’nin değer kaybı yaşadığı ifade edilmektedir.

Türkiye’nin üretim yapısının değiştirilmesi, üretimde kullanılan girdilerdeki yerlilik oranlarının yükseltilmesi, ağırlıklı olarak ithal edilen ürünlerin Türkiye’de üretilmesinin teşvik edilmesinin REK’in azalmasını önleyeceği düşünülmektedir.

Model 1’de toplam banka kredilerine verilen şoka ve Model 3’te ticari kredilere verilen şoka, TÜFE artış yönünde tepki vermiştir. İncelenen dönemde Türkiye’de toplam banka kredilerinin ve ticari kredilerin artması, enflasyonun yükselmesine neden olmuştur. Türk bankacılık sisteminde kullanılan krediler, parasal aktarım mekanizması kanallarıyla ekonominin canlanmasına ve toplam talebin artmasına olanak sağlamıştır. Fakat ekonomideki toplam arzın geçici olarak toplam talebi karşılayamaması, talep enflasyonun yaşanmasına neden olmuştur. Ayrıca üretimde ithal girdilerin ağırlığı ve ithal ürünlere olan talebin güçlü olduğu bu dönemde döviz kurlarının yükselmesi, dış alemden gelen maliyet kaynaklı enflasyonun görülmesine sebep olmuştur.

Model 2’de bireysel krediye verilmiş şoka TÜFE’nin düşüş anlamında tepkisi olmuştur. Söz konusu dönemde Türkiye’de bireysel kredilerdeki artış enflasyonun azalmasını sağlamıştır. Bu ampirik sonucu destekleyen birçok çalışma bulunmaktadır. Vergi konseyi (2011) raporu, bireysel krediler içerisinde yer alan kredi kartı harcamalarının Türkiye’de enflasyonu azalttığını açıklamıştır. Çalışmada ilk altı aylık sürede harcamaların nakit ödeme yerine kredi kartlarıyla yapılmasının enflasyonu düşürdüğü belirtilmiştir. Kızılot vd (2011), hazırladıkları raporda ekonomide toplam talep arttığında bu artış kadar üretimde artış gerçekleşirse enflasyonun görülmeyeceğini açıklamışlardır. Bu raporda tüketim harcamalarının ağırlıklı olarak kredi kartlarıyla gerçekleştirilmesinin enflasyonu azaltacağı ifade edilmiştir.

TBB risk merkezi (2018) raporunda Türkiye’de 534.448 milyon TL’lik bireysel kredilerin %41’i tüketici kredileri, %21’i kredi kartları, %37’si konut kredileri ve %1’in taşıt kredilerinden oluştuğunu açıklamıştır. Ekonomide toplam talebin toplam arzdan daha yüksek olması, talep enflasyonun nedenlerindedir. Konut kredilerinde ve taşıt kredilerinde özkaynak şartı yer almaktadır. Özkaynak

koşulu sayesinde kredinin parasal değeri, satın alınan konut ya da taşıt gibi ürünlerin parasal değerinden düşük olmaktadır. Bu çerçevede taşıt ve konut kredilerinin kullandırım şartları dikkate alındığında bu kredi türlerinin enflasyonun oluşmasına sebebiyet vermediği söylenebilir. Söz konusu çalışmalar, ampirik bulgumuz olan bireysel kredilerin enflasyonu azalttığı sonucunu desteklemektedir.

Bireysel kredilerin enflasyonu düşürme yönünde etkisinin olması, ekonomi yönetimine bunu bir para politikası aracı olarak kullanabilme imkanını vermektedir. Fiyat istikrarının sağlanmasına bireysel krediler önemli katkılar sunmaktadır. Toplam kredilerin ve ticari kredilerin enflasyonu artırıcı yönü dikkate alındığında enflasyonla mücadelede üretimin, büyümenin ve vergi gelirlerinin zarar görmemesi adına bireysel kredilere ağırlık verilebilir. Çünkü enflasyonla mücadelede bireysel kredilerin daraltılmasına gerek yoktur. Enflasyonist dönemlerde ticari kredilerin daraltılmasına yönelik para politikaları uygulanabilir.

Model 1’de toplam banka kredilerine verilen şoka, Model 3’te ticari kredilere verilen şoka ve Model 4’te tarımsal kredilere verilen şoka, sanayi üretim endeksinin tepkisi, istatistiksel olarak anlamlı değildir. Toplam banka kredilerinin %74’ü ticari kredilerden, %22’si bireysel kredilerden ve %4’ü tarımsal kredilerden oluşmuştur. Türk bankacılık sisteminde kullanılan kredilerin % 53’ü büyük işletmelere proje kredileri çerçevesinde kullanılmıştır. Bu proje kredilerinin detaylarına bakıldığında, %27’sinin altyapı projelerine, %11’inin ise gayrimenkul sektörüne kullanıldığı açıklanmıştır. Toplam banka kredileri içerisinde ticari kredilerin sektörel dağılımı incelendiğinde imalat sanayinin %19, toptan ve perakende ticaretin %14, inşaat sektörünün %9, enerji sektörünün %7, emlak komisyonculuğunun %6 pay aldığı bilinmektedir. İnşaat sektörünün ve emlak komisyonculuğunun aldığı payla birlikte Türkiye’de kullanılan konut kredilerinin etkisi de göz önünde bulundurulduğunda, kredilerin ağırlıklı olarak inşaat sektörüne kanalize edildiği görülmektedir. Türkiye’de bankalarca kullanılan kredilerin üretim yapan sektörlerle kanalize edilmemesi, sanayi üretim endeksinin toplam banka kredilerinden ve ticari kredilerden etkilenmemesine sebep olmuştur.

Model 2’de bireysel krediye verilmiş şoka sanayi üretim endeksinin yükseliş anlamında tepkisi olmuştur. Kullanılan bireysel krediler tüketim harcamalarına yönelmiştir. Tüketim harcamaları, toplam arzın yükselmesi anlamında üretimde artışların yaşanmasını sağlamıştır. Bu kapsamda ilgili dönemde Türkiye’de bireysel kredilerde ortaya çıkan yükselişler; ülkede üretimin, sanayi üretim endeksinin ve ekonomik büyümenin artmasını sağlamıştır.

Bireysel kredilerin sanayi üretim endeksine katkısının olması; toplam banka kredilerinin, ticari kredilerin ve tarımsal kredilerin katkısının olmaması kredilerin kullandırım yerleriyle ilgilidir. Bireysel krediler hariç olmak üzere diğer kullanılan krediler, sanayi üretimine ve büyümeye katkı sağlamayan alanlara kanalize edilmektedir. Bireysel kredilerde nispeten kredi kullanım yerleri

kontrol edilmektedir. Benzer kontrol yöntemlerinin diğer kredi türlerine de uygulanmasının Türkiye ekonomisine katkı sunacağı düşünülmektedir. Böylelikle diğer kredi türleri de üretime katkı sağlayan bir yapıya dönüşebilir.

Model 1’de toplam banka kredilerine verilen bir birimlik şoka, Model 2’de bireysel kredilere verilen bir birimlik şoka, ve Model 3’te ticari kredilere verilen bir birimlik şoka toplam vergi gelirlerinin tepkisi istatistiksel olarak anlamlı değildir. Türkiye’de toplam banka kredilerinin, bireysel kredilerin ve ticari kredilerin toplam vergi gelirleri üzerinde etkisinin olmaması, ülkemizin vergi yapısından kaynaklanabilir. Banka kredilerinin kullanım yerlerinin denetlenmemesi vergi kayıp ve kaçaklarına yol açmaktadır. Kredilerin kayıt dışı ekonomide değerlendirilmesi, kullanılan kredilerin vergi gelire dönüşmesini engellemektedir. Kredilerin takibi ve nerede kullanıldıkları önemli bir konudur. Kredinin kullanım şartları ve kullanım yerlerinin denetim altında tutulmasının ülkenin vergi gelirlerinin artmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Vergi gelirleriyle bağlantılı olarak konut kredileri ele alındığında, konut satışının kredisiz olarak gerçekleşmesi halinde, uygulamada Tapu Müdürlüğünde yapılan satışlarda satış bedeli düşük olarak beyan edilmektedir. Fakat konut satışı kredili olarak gerçekleşirse tapuya beyan edilen tutar, uygulamada gerçek satış bedellerine yakın olmaktadır. Bu durumda vergileme açısından büyük avantajlar ortaya çıkmaktadır. Konut satışı yapan firma daha fazla gelir vergisi ve KDV ödeyecek, satın alanlar açısından da tapu harcı, GV benzeri ödemelerdeki yükselişler nedeniyle devletin hazinesine daha fazla gelir girmiş olacaktır. Kısacası Tapu Müdürlüklerindeki gayrimenkul satışlarında yeni bir sisteme geçip satış bedellerinin gerçek değerinde gösterilmesinin sağlanması, vergi gelirlerinde artışa neden olacağından, hazineye gelir sağlanmasına da katkı sunacağı düşünülmektedir.

Ayrıca bankaların ödeme ve tahsilat yöntemlerinin yaygınlaştırılması, vergi kaçırmaı engelleyecektir. Tüketicilerin kredi kartı kullanması ve satıcıların birer üye işyeri olarak pos cihazı kullanmaları, işlemleri kayıt altına almaktadır. Nakit ödemelerde bazen fatura ya da fiş kesilmediği için GV, KV ve KDV gibi vergilerde kayıp ortaya çıkmaktadır. Kredi kartıyla yapılan işlem faturalandırıldığı için satıcı firmanın elde edeceği gelir üzerinden alınan doğrudan vergi gelirlerinin artmasının yanı sıra, KDV ve ÖTV gibi dolaylı vergilerin de tahsilatları yapılmaktadır.

Ekonomi yönetimi tarafından bazı banka kredi türleri bir para ve maliye politikası aracı olarak kullanılabilir. Konut sektöründe daralmanın olduğu, müteahhit firmaların ellerinde birikmiş konut stoklarının arttığı dönemlerde konut kredisi faiz oranları düşürülüp, konut kredisi kullanım şartları kolaylaştırıldığında konut kredilerindeki artışlarla birlikte, mesken satışlarında yükselişler görülür. Bu durumda bankanın faiz, ücret ve komisyon gelirleri artar. Müteahhit firmalar ellerindeki konut stoklarını eriterek gelirlerini arttırmak suretiyle daha fazla vergi ödemesi yapar. Böylece devlet, konut satışları nedeniyle hem doğrudan hem de dolaylı vergilerden daha fazla gelir elde eder.

Model 4'te tarımsal krediye verilmiş şoka toplam vergi gelirlerinin yükseliş anlamında tepkisi olmuştur. Tarımsal krediler, ağırlıklı olarak tarımsal üretimin devam etmesine yönelik işletme sermayesi ihtiyacının finanse edilmesi ve yeni yatırımların finansmanı için kullanılmaktadır. Üreticiler, elde ettikleri ürünleri çoğunlukla meyve-sebze hallerinde ya da organize edilmiş ticaret borsalarında satmakta ve stopaj usulü gelir vergisi ödemektedir. Meyve-sebze hallerinin ve ticaret borsaların kısmen denetim altında olması, tarımsal üretimin vergiye dönüşmesini sağlamaktadır. Tarımsal üreticiler; tarımsal faaliyetlerin devam etmesi için aldıkları traktör, makine ve ekipman alımlarıyla KDV ve ÖTV gibi dolaylı vergilerin artmasına katkı sunmaktadır. Toplam etkiye bakıldığında, ilgili dönemde Türkiye'de tarımsal faaliyetlerin devam etmesine yönelik kullanılan tarımsal krediler, toplam vergi gelirlerinin artmasını sağlamıştır.

Tarım sektörünün desteklenmesi için vergisel anlamda bazı istisna ve muafiyetler vardır. Bu muafiyet ve istisnalar tarım sektöründe yer alan gerçek ve tüzel kişilerin ödeme güçleri ve ülkenin vergi yapısıyla uyumlu olmalıdır. Çiftçiler, yüksek değere sahip traktörleri bankalardan aldıkları traktör kredileriyle finanse etmektedir. Fakat yüksek tutarlarda traktör kredisi alan çiftçiler traktörleri için MTV ödememektedir. Bu durum vergi adaleti açısından uygun değildir. Eğer amaç, MTV istisnasıyla tarım sektörüne destek olmak ise, bir düzenlemeyle on yaş ve üstü traktörlerin MTV'den istisna tutulması sağlanabilir. Böylelikle Hazineye gelir sağlanmasına katkı sunulacaktır.

Sonuç olarak; Türkiye'de banka kredilerinin parasal aktarım mekanizması kanallarından birisi olan kredi kanalıyla döviz kurları, üretim ve enflasyon gibi makroekonomik büyüklükleri etkilediği görülmektedir. Ayrıca tarımsal kredilerin toplam vergi gelirlerini olumlu yönde etkilemeleri doğrultusunda banka kredilerinin vergi gelirlerini etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmed, Q.M. ve Mohammed, S.D. (2010). Determinant of Tax Buoyancy: Empirical Evidence From Developing Countries. *European Journal of Social Sciences*. 13(3), 408-414.
- Akbostancı Özkazanç, E. (2018). Bankacılık Sektörü ve Banka Yönetimi. *Para ve Banka*. (Sayfa 95-126). Editörler Nilgün Çağlarırnak Uslu, Bilge Kağan Özdemir. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 3779, Açık Öğretim Fakültesi Yayını No: 2593.
- Akdoğan, A. (2017). *Kamu Maliyesi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Amin, A., Nadeem, A.M., Parveen, S., Kamran, M.A. ve Anwar, S. (2014). Factors Affecting Tax Collection in Pakistan: An Empirical Investigation. *Journal of Finance and Economics*. 2(5), 149-155.
- Bagliano, F.C. ve Favero, C.A. (1997). Measuring Monetary Policy with VAR Models: an Evaluation. *European Economic Review*. 42(6), 1069-1112.
- Barışık, S. ve Kesikoğlu, F. (2006). Türkiye'de Bütçe Açıklarının Temel Makroekonomik Değişkenler Üzerine Etkisi (1987-2003 VAR, Etki-Tepki Analizi, Varyans Ayrıştırması). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 61(4), 59-82.
- Canbay, T. ve Akyol, Ö. (2014). Uluslararası Alanda Vergilendirme Yetkisinin Kullanımı. *Prof. Dr. Naci Muter e Armağan*. (ss. 69-84). Editörler Ramazan Gökbunar, Mustafa Miynat, Birol Kovancılar, Tülin Canbay, Serkan Cura: Celal Bayar Üniversitesi Rektörlük Basımevi.

- Castro, A.G., ve Camarillo, D.B.R. (2014). Determinants of Tax Revenue in OECD Countries Over the Period 2001-2011. *Contaduria Administracion*.59(3), 35-59.
- Chaudhry, I.S. ve Munir, F.(2010). Determinants of Low Tax Revenue in Pakistan. *Pakistan Journal of Social Sciences*. 30(2), 439-452.
- Cural, M. ve Kırıcı Çevik, N.(2015). Ekonomik Kalkınmanın Vergi Yapısı Üzerindeki Etkisi: 1924-2013 Dönemi Türkiye Örneği. *Amme İdaresi Dergisi*, 48(3), 127-158.
- Çöğürçü, İ.(2015).Türkiye’de Kredi Kartı Harcamaları ve Vergi Gelirleri İlişkisi:Vektör Otoregresif Model ile Analizi(2007-2015). *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 20(4), 241-260
- Devrim, F. (2002). *Kamu Maliyesine Giriş*. İzmir: İlkem Ofset.
- Durkaya, M. ve Ceylan, S.(2006).Vergi Gelirleri ve Ekonomik Büyüme. *Maliye Dergisi*.(150), 79-89.
- Enders, W.(2015). *Applied Econometric Time Series Fourth Edition*. New Jersey:John Wiley & Sons Inc.
- Giray, F.(2014). *Maliye Tarihi*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Glenday, G.(2008). South African Tax Performance:Some Perspectives and International Comparisons. Tax Symposium 2008, Düzenleyen National Treasury of South Africa.Pretoria.17-18 Mart 2008.
- Göktaş, Ö. (2014). Uygulamalı Ekonometri II. *İstanbul Üniversitesi Uzaktan Eğitim Uygulama ve Araştırma Merkezi*. 13. Hafta Ders Notu:1-10.
- Gujarati, D. N. ve Porter, D.C.(2009).*Basic Econometrics Fifth Edition*.New York: McGraw-Hill/Irwin.
- Gupta, A.S.(2007). Determinants of Tax Revenue Efforts in Developing Countries. *IMF Working Paper*. No 184:1-39.
- Keating, J.W.(1990). Identifying VAR Models Under Rational Expectations. *Journal of Monetary Economics*. (25), 453-476.
- Kılıç, F. ve Torun, M.(2018). Bireysel Kredilerin Enflasyon Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*. 16(1):18-40.
- Kızılot, Ş., Kılıç, C. ve Tokathoğlu, İ.(2011). *Kartlı Ödeme Sistemlerinin Tasarruf Üzerindeki Etkileri ve Ekonomik Katkılar Raporu (BKM)*. https://bkm.com.tr/wp-content/uploads/2015/06/ekonomik_katki_2011.pdf , (27.02.2022).
- Koch, S.F., Schoeman, N. J. ve Tonder, J.J.V. (2005).Economic Growth and the Structure Of Taxes in South Africa:1960-2002. *South African Journal of Economics*.73(2), 190-210.
- Milli Eğitim Bakanlığı. (1996). *Örnekleriyle Türkçe Sözlük 4*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Morsink, J. ve Bayoumi, T. (2001). A Peek inside the Black Box: The Monetary Transmission Mechanism in Japan. *IMF Staff Papers*.48(1), 22-57.
- Nezhad, M.Z., Ansari, M.S. ve Moradi, M.(2016).Determinants of Tax Revenue: Does Liberalization Boost or Decline it?. *Journal of Economic Cooperation and Development*.37(2), 103-126.
- Özdemir, A.K.(2012).*Parasal Aktarım Mekanizmasında Banka Kredi Kanalının Yeri:Türkiye Üzerine Bir İnceleme*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özmen, İ. (2016). *Tarihsel Olarak Vergi Gelirlerinin Belirleyicileri ve BRIC-T Üzerine Ekonometrik Bir Analiz*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Parasız, İ. (2011). *Türkiye’de ve Dünyada Bankacılık*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Pehlivan, O. (2006). *Kamu Maliyesi*. Trabzon: Derya Kitabevi.
- Pınar, A. (2006). *Maliye Politikası Teori ve Uygulama*. Ankara: Naturel Yayıncılık.
- Poddar, T., Sab, R., ve Khachatryan, H. (2006). The Monetary Transmission Mechanism İn Jordan. *IMF Working Paper*. No: WP/06/48.
- Ramirez, C. D. (2004). Monetary Policy and The Credit Channel in an Open Economy. *International Review of Economics & Finance*. 13(4): 363-369.

- Resmi Gazete. (01.11.2005, 25983). 5411 Sayılı Bankacılık Kanunu. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/11/20051101M1-1.htm>, (20.11.2022).
- Runkle, D.E.(1987). Vector Autoregressions and Reality. *Journal of Business & Economic Statistics*.5(4), 437-442.
- Sevüktekin, M. ve Çınar, M.(2017). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi Evrişimsel Uygulamalı*. Bursa:Dora Basım-Yayın Dağıtım Ltd Şti.
- Sağdıç, E. N. (2015). *Vergi Gelirlerini Belirleyen Faktörlerin Bölgesel Analizi: Türkiye Örneği*.(Yayınlanmamış Doktora Tezi). Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Stoilova, D. ve Patonov, N.(2012).An Empirical Evidence for The Impact of Taxation on Economy Growth in the European Union. *Algarve Turizm ve Yönetim Çalışmaları Uluslararası Konferansı Bildiri Kitabı*.(ss.1031-1039). Düzenleyen Algarve Üniversitesi.
- Swiston, A., Mühlesien, M. ve Mathai, K.(2007).U.S. Revenue Surprises: Are Happy Days Here to Stay? *IMF Working Paper*.WP/07/143:1-29.
- Tanzi, V. ve Davoodi, H.(2002). Corruption, Growth, and Public Finances. *The Political Economy of Corruption*.(ss. 89-111). Editörler Arvind K. Jain. London and New York: Taylor & Francis Group.
- Taylor, P. E. (1948). *The Economics of Public Finance*. New York: The Macmillan Company.
- Tosuner, M. ve Arıkan, Z. (2015). *Türk Vergi Sistemi*. İzmir: Kanyılmaz Matbaası.
- Tunç, H.(2013). *Ekonomik Göstergeler Işığında Banka Kredilerinin Büyüme Ve Kalkınmadaki Rolü: Tüketici Kredileri, Taşıt Kredileri, Konut Kredileri Ayrımı*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).Isparta: Süleyman DEMİREL Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türkiye Bankalar Birliği Risk Merkezi (Aralık 2018). *Bankalarca Kullanılan Kredilerin Sektörel Dağılımı*.
https://www.riskmerkezi.org/Content/Upload/istatistikraporlar/ekler/1664/Bankalarca_Kullanilan_Kredilerin_Sektorel_Dagilimi-_Aralik_2018.pdf , (27.02.2022).
- Urhoghide, R.O. ve Asemota, G.O.(2013).Determinants Of Tax Revenue Effort: Empirical Evidence From Nigeria. *Leadership & Organizational Management Journal*. 2013(2), 145-163.
- Urul Karakaya, Ö. ve Diler, H.G. (2017). İşlem Tutarı Bazında Kredi Kart Kullanımının Enflasyon ve Para Arzı İlişkisi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama. *Proceedings of 2nd International Conference on Scientific Cooperation for the Future in the Economics and Administrative Sciences Proceeding Book* (ss.142-151), Düzenleyen Uşak Üniversitesi İİBF ve Aristotle University of Thessaloniki School of Economics. Selanik. 6-8 Eylül 2017.
- Yıldırım, G. (2016). *Kredi Taleplerinin Değerlendirilmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık Ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü.
- Yılmaz, F. ve Tezcan, N. (2007). Vergi Hasılatı ve Sabit Sermaye Yatırımlarının Ekonomik Büyüme Olan Etkisi: Ekonometrik Bir İnceleme. 8. *Türkiye Ekonometri ve İstatistik Kongresi*, Düzenleyen İnönü Üniversitesi. Malatya. 24-25 Mayıs 2007.
- Yüksel, S. ve Özsarı, M. (2016). Impact of Consumer Loans on Inflation and Current Account Deficit: A Toda Yamamoto Causality Test for Turkey. *World Journal of Applied Economics*.2(2):3-14.
- Vergi Konseyi TBB.(Nisan 2011). *Kayıtlı Ekonominin Geliştirilme Sürecinde Kartlı Ödeme Sistemleri ile Yeni Yöntem ve Teknolojiler*.
<https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/Dokuman/799/TBBVergiKonseyi.pdf> , (27.02.2022).

SUMMARY

The aim of this study is to perform an empirical analysis of the effects of bank loans on tax revenues between 2004-2018 in Turkey using the monthly data using the impulse-response functions method obtained from the VAR model. This

study aims to examine the effects of bank loans on tax revenues and various macroeconomic variables in Turkey. In the selection of the variables to be used in the analysis; the functioning of the monetary transmission mechanism and the place of the credit channel within the monetary transmission mechanism have been taken into account. In this direction, tax revenues and bank loans representing monetary shocks are included in the study. In addition, as other macroeconomic variables in the study; The variables of real effective exchange rate representing monetary shocks, interest rates applied by banks to commercial loans representing monetary shocks, industrial production index representing growth and consumer price index representing inflation are included in the study. It examines the relationship of total bank loans, individual loans, commercial loans and agricultural loans with tax revenues and the way they affect tax revenues. Considering various studies on the factors affecting tax revenues in the world and in Turkey; In some of these studies, the relationship between tax revenues and various macroeconomic variables was examined, while the effects of various macroeconomic variables on tax revenues were investigated in others. However, in these studies, it was observed that the interaction between bank loans and tax revenues was ignored. There are not many studies in the literature on the interaction of bank loans, which also represent the financial sector, with tax revenues. In the first part of the study, theoretical and empirical literature are included. In the second part of study, data set and method are included. In the third part of the study, the econometric methodology to be used in the study is explained.

In the empirical analysis, four main models were established. In model 1, it was seen that real effective exchange rate reacted to the shock given to total bank loans in the direction of decrease, interest rates, and inflation in the direction of increase, while the responses of industrial production index and total tax revenues were not statistically significant. In Model 2, when shocks are given to individual loans, it is determined that inflation responds to a decrease and the industrial production index to an increase. It was understood that the responses of interest rates, real effective exchange rate, and total tax revenues to the shock given to individual loans were not statistically significant. In Model 3, real effective exchange rate reacted to the shock given to commercial loans in the direction of decrease, interest rates, and inflation in the direction of increase, the responses of industrial production index and total tax revenues were not found statistically significant. The shock to agricultural loans in Model 4 reacted to an increase in total tax revenues. The responses of interest rates, real effective exchange rate, inflation, and industrial production index to the shock in question are not statistically significant. Thus, it has been determined that bank loans are one of the factors affecting tax revenues.

Agricultural loans are mainly used to finance the working capital requirement for the continuation of agricultural production and to finance new investments. Producers sell their products mostly in fruit and vegetable markets or on organized commodity exchanges and pay income tax withholding tax.

Agricultural producers; it contributes to the increase in indirect taxes with the purchase of tractors, machinery and equipment for the continuation of agricultural activities. Considering the total effect, the agricultural credits extended to continue agricultural activities in Turkey in the relevant period increased the total tax revenues. Especially in this study, monetary and fiscal policy recommendations are presented about the positive contributions to tax revenues of bank loans.

MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ YÖNETİM VE EKONOMİ DERGİSİ (YAZIM KURALLARI, ETİK İLKELER VE YAYIN POLİTİKASI)

Manisa Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi, kurulduğu 1995 yılından günümüze değin başta İktisat, İşletme ve Maliye olmak üzere Siyaset Bilimi, Kamu Yönetimi, Uluslararası İlişkiler ile Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri gibi çeşitli bilim alanlarında yayın hayatını sürdürmektedir.

“*Uluslararası hakemli dergi*” niteliğine sahip MCBÜ İİBF Yönetim ve Ekonomi Dergisi, Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarında olmak üzere yılda dört kez yayınlanmaktadır.

Dergimiz, “*TRDizin*”, “*EconLit Veri Tabanı*”, “*EBSCO Veri Tabanı*”, “*Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS)*”, “*DOAJ Veri Tabanı*”, “*ProQuest*” ve “*SOBİAD*” veri tabanlarına kayıtlıdır. Editörlüğümüze gelen makaleler, bir ön incelemeden sonra Hakem Kurulu içerisinde konunun uzmanı olan iki, gerektiğinde üç hakemin değerlendirmesinden geçmektedir.

•Dergiye ancak başka bir yerde yayınlanmamış veya halen yayınlanmak üzere değerlendirme sürecinde olmayan yazılar gönderilebilir.

•Dergi yönetim sistemi olan “**Dergipark**” üzerinden gerçekleştirilen değerlendirme süreci sonunda yazı yayına kabul edilirse, yazının tüm yayın hakları MCBÜ İİBF Yönetim ve Ekonomi Dergisi’ne ait olacaktır.

•Dergimiz herhangi bir yayın ücreti talep etmemektedir.

•Derginin yayıncısı, editörü ve yayın kurulu yazarların belirtmiş olduğu görüş ve düşünceler ile doğabilecek yayın etiği ihlallerinin sorumluluğunu kabul etmekle yükümlü olmayıp dergide yer alan makale ve yazıların sorumluluğu yazar(lar)ına aittir (bknz: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yonveek/policy>)

Dergimizin bundan sonraki sayılarında yayınlanması arzu edilen çalışmaların aşağıda belirtilen yazım kurallarına ve diğer koşullara uygun bir şekilde editörlüğümüze ulaştırılması gerekmektedir.

•Başlık makaleyi betimleyici olmalı, makalenin esas konularını teşkil etmelidir. Türkçe ve İngilizce başlıklar mümkünse 12 kelimeyi aşmamalıdır. Yazının başlığı büyük harflerle **15 punto ve koyu** olarak yazılmalı; Özet yerine “**Öz**” kavramı kullanılmalıdır. Öz makalenin ana bölümlerinin her birinin kısa özetini içermeli, okuyucunun makaleyi bütünüyle okumaya karar vermesini sağlayacak bilgileri içermelidir. Öz, özet dahil tüm ana başlıklar **11 punto büyük harflerle**, alt başlıklar ise **küçük harflerle, koyu ve 11 punto** olarak yazılmalıdır. Sayfanın altında makalenin türü, yazarların kurumları, iletişim bilgileri ve ORCID bilgileri yer almalıdır.

•Dergimize gönderilecek makaleler Türkçe veya yabancı dilde (İngilizce, Fransızca veya Almanca) olabilir. Makalenin Türkçe ve İngilizce dilleriyle hazırlanmış en çok 100-250 kelimelik özetinin de eklenmesi gerekir (İngilizce ve Türkçe başlık da yer almalıdır). Ayrıca bu özetin altında, çalışmanın alanını tanımlayacak Türkçe ve İngilizce “anahtar sözcükler” (Key Words)” bulunmalıdır.

• Özet, makalenin **sonunda (İngilizce)** yer almalı, minimum 500 kelimedenden oluşmalı ve verilen bilgiler öz'e oranla daha geniş kapsamlı ifade edilmelidir. Araştırma metninde yer almayan herhangi bir bulgu veya sonuca yer verilmemelidir. Metin içindeki bilgilere referansta bulunulmamalıdır.

• Dergimiz Yıl:2009 Cilt:16 Sayı:1 den itibaren **Journal of Economic Literature (JEL) Kodu** uygulamasına geçmiş bulunmaktadır. Gönderilecek çalışmalarda yazarın JEL Kodlarını da belirtmesi gerekmektedir. Türkçe ve İngilizce özetlerin altında, anahtar kelimeler (en az 3 en çok 5 kelime) ile (JEL) kodu bulunmalıdır. JEL Kodlarının belirlenmesi ile ilgili internet başvuru adresine aşağıdaki bağlantıdan ulaşılmaktadır:

<http://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php>

• Yazılar **en:17 cm boy:24 cm** ebatlı kağıda aşağıdaki biçimde yazılmalıdır. Makale kaynakça dahil; Sayfa sayısı olarak **25 sayfayı**, kelime sayısı olarak **8000 kelimeyi** geçmemelidir.

Üst : 2,8 cm Sol : 2,1 cm Alt : 1,3 cm Sağ : 2,1 cm

Karakter: Times New Roman 11 punto, **Tablolar:** 8 punto (Tablo Başlığı: 9 punto)

Satır Aralığı : 1.0

• Makale, Dergipark üzerinden gönderilmelidir. Ayrıca yazar/ lar tarafından imzalı "Yayın Devir Hakkı Formu" nun da taranarak Dergipark sistemine yüklenilmesi gerekmektedir.

• Yazıda yer alan konu başlıkları I,II,III, ... gibi Romen rakamlarıyla, alt başlıklar ise A,B,C, ...gibi büyük harflerle sıralanmalıdır. Makaleyi bölümlere ayırmada ondalık sistem kullanılmalıdır. Tablo ve şekillerin hazırlanmasında derginin boyutları ve genel dizayn dikkate alınmalıdır. Şekillere ve tablolara başlık ve sıra numarası verilmeli ve sayfaya ortalanmalıdır. Başlıklar tabloların üstünde şekillerin ise altında yer almalıdır. Denklemlere sıra numarası verilmelidir. Sıra numarası parantez içinde ve sayfanın en sağında bulunmalıdır.

• Tüm yazılar; Amerikan Psikologlar Derneği (American Psychological Association, **APA**) tarafından yayınlanan “ **The Publication manual of the American Psychological Association (6th edition), 2001** “ isimli kaynakta belirtilen yazım ilkelerine uygun bir biçimde yazılmalıdır. Apa'nın 6. Baskısı yazarların dikkate alacağı versiyon olmalıdır. Bahsedilen kaynağa ilişkin internet adresi ; <http://www.apastyle.org/> , http://www.muhenberg.edu/library/reshelp/apa_example.pdf Kaynaklar latin alfabesi ile yazılmış olmalıdır.

• Dergilerin varsa **DOI** numaraları kaynağın sonuna eklenmelidir. Örneğin; *Silverson, B. E. (2011). Fundamental of Personal Initiative. Journal Of Management and Economics: General, 224, 202 – 253. Doi: 10.1037/0056-3245.134.2.248* Yoksa makaleye dair URL numaraları yazılır , <http://www2.bayar.edu.tr/yonetimekonomi/dergi/pdf/C22S12015/1-%2014.pdf>

• Klasik eserlerin (Adam Smith , Marx , Locke vb) özgün tarihleri biliniyorsa kaynağın sonunda şu şekilde verilmektedir :(Özgün eser 1882 tarihlidir)

• Aynı soyadlı yazarlardan, yayını daha eski olsa bile adının ilk harfi alfabetik olarak önce gelen kaynakçada önce belirtilmektedir. Örneğin;

Vasfi, E. (1998). *Hukuki Terimler*, Ankara: Vadi. Vasfi, L. (2007). *Hukuk Reformları Sürecinde Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu. İnsan Hakları Haberciliği*, (derl.) Sevda Alankuş, İstanbul: STE Vakfı.

• Kitap ve Raporların kaynakçada gösteriminde önce yayımlandığı yer ve sonra kitabevi, yayınevi adı “ kitabevi” “yayınevi” “yay” vb. **ekler** belirtilmeksizin verilir. Örneğin;

Ankara: Dost İstanbul: Nesa İstanbul: Sabancı Vakfı New York, NY: McGreen – Hill

• **Tek Yazarlı Kitap**

Ansel, N. (2006). *Sessiz Gün. İstanbul: Deki.* Carlsen, S. (2009). *Matrix: Ya da Sapkınlığın İki Yüzü. Bahadır Turan (Çev.). İstanbul: Encore.*

• **Çok Yazarlı Kitap** Abisel, N., Arslan, U.T., Behçetoğulları, P., Karadoğan, A., Öztürk, S.R. & Ulusay, N. (2005). *Çok Tuhaf Çok Tanıdık. İstanbul: Metis.*

• **Editörlü Kitap**

Katip, M. (Ed.) (2007). *Kamusal Fayda. Ankara: İmge.*

• **Editörlü Kitapta Bölüm**

AKYOL, B. (2004). *Saha Çalışmalarında Kamusal Alan Kavramı. Kemal Özbek (Ed.), Kamusal Alan Dahilinde (s. 689-713). Ankara: Dost.*

• **Birden Çok Baskısı Olan Kitap**

Straight, W. Jr. & Walles, E. B. (2004). *The Elements of World(7. Baskı). New York: Longman.*

• **Sadece Elektronik Basılı Kitap** O'Keefe, E. (n.d.). *Egoism & the cnsts in Western values. erişim <http://www.onlineoriginals.com/showitem .asp> litem I 135*

• **Kitabın Elektronik Versiyonu**

Shelton, M. A (1989). *Magazine addiction? A study of Social Life [DX Reader version]. Retrieved from <http://www.ebookstore.tandf.co.uk/html/index.asp>*

• **Elektronik Adresten Yararlanılan Kaynakta**

Kaynağın erişilebileceği URL verilir ,
<http://www.antraktsinema.com/makale.php?id=729>

• **Elektronik Makaleler**

Bulunması durumunda digital object identifier (DOI) numarası belirtilmelidir. Rousseau, S. C. (2009). *What is Freedom ?. Knowledge Management Research & Practice. Advance online publication. doi: 1 0.1 057/palgrave.kmrp.8500141*

• **Elektronik Gazate Makaleleri**

Seran, Ö. (2010, 21 Ocak). *Televizyon alışkanlıklarımız ve çocuklar.* www.hurriyet.com.tr

• **Daha Önceki Bir Baskının Yeni Basımı (Özellikle Klasik Eserlerde)**

Smith, A. (1976). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. E. Cannan (Ed.). Chicago: University of Chicago Press. (İlk baskı 1776). Metin İçinde Kullanımı :(Smith, 1776/1976)*

•**Kitaptan Çevrilmiş Bölüm**

Kaynakçada: Hengel, M. (1958). *The Best Quality*. T. Prast (Çev.). Chicago: Charles Scribner's Son. (İlk baskı. 1912-1917).

•**Rapor ve Teknik Makaleler** Özer, H. (2008). *Mediscape Turkey 2000* (Report No. 2). Ankara: SERAUM

•**Dergi Tek Yazarlı Makale**

Cenah, Y. (2009). Geçmişin Sosyolojik Baskısı: Tarihsel ve Toplumsal Akla Doğru. *Toplum ve Bilim*, 12, 202-240.

•**Dergi Çok Yazarlı Makale**

Bilken, F. S., Çelik, P. (1998). Müzakere Yöntemleri. *Kültür ve İletişim*, 2 (1), 397-414.

•**Yazarı Belirsiz Editör Yazıları**

Editorial: "What is a Chaos" [Editorial]. (2006). *Journal of Management and Business*, 25, 8-10.

•**Yazarı Belirsiz Gazete Ve Dergi Yazıları İçin**

Kaynakçada: Türkiye ve Rusya İlişkileri Ne Yönde: Bir Tarih, İki Devlet. (2003, 13 Aralık). *Hürriyet*, 36. **Metin İçinde :** (Türkiye Rusya İlişkileri Ne Yönde, 2003)

•**Yazarı Belli Gazete ve Dergi Yazıları**

Öymen, F. (2013, 29 Aralık). *Siyaset ve Ekonomi*. Milliyet, s.21.

•**Basılmamış Tezler , Poster Yazılar , Tebliğler**

Eğer Yök'den indirilmiş ise Url adresi kaynağın sonuna yazılmalıdır. *Erkan, F. (2012). Politika ve Yansıması: Mardin'de Sosyolojik Altyapı. (Yayımlanmamış doktora tezi). Celal Bayar Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.*

•**Ansiklopediler**

Kaynakçada: Ottomans: History. (1997). *Encyclopaedia Britannica* içinde (12. Baskı. Cilt. 14, s. 1170- 1188). Chicago: *Encyclopaedia Britannica*. **Metin İçinde:** (Ottomans: History, 1987)

•**Sözlükler**

Kaynakçada: Hellmender. (208). *Political Dictionary* (11. Baskı). Los Angeles, Longman. **Metin İçinde:** (Hellmender, 2008)

•**Görüşme**

Şenay, YILDIZ. (2012).Rusya Ukrayna'ya Girerse Çekoslovakya Gibi Olur. Cengiz SAĞAN ile söyleşi. Akşam. 28 Temmuz 2003.Erişim Tarihi 13 Ocak 2004, <http://www.aksam.com.tr/roportaj/rusya-ukraynaya-girerse-cekoslovakya-gibi-olur/haber-289039>

•**Televizyon Programı**

Kaynakçada: Long, T. (Yazar), ve Moore, S. D. (Yönetmen). (2002). Bart vs. Lisa vs. 3. Sınıf [Televizyon Dizisi]. B. Oakley ve J. Weinstein (Yapımcı), Simpsonlar içinde. Bölüm: 1403 F55079. Fox. **Metin İçinde Gösterimi:** (Simpsonlar, 2002)

•**Film Kaynakçada:** Micheal, K. (Yönetmen/Senaryo Yazarı).(2001).

Economist[Film]. U.S.: Warner Bros. **Metin İçinde Gösterimi:**
(Economist, 2001)

•**Fotoğraf**

Kaynakçada: Ara, Güler. (1987). Ankara Milli Parkı [Fotoğraf]. Güzel Sanatlar Fakültesi, Ankara. **Metin İçinde Gösterimi :** (Ara, 1987)

Makale yayımlama süreci şöyledir: -Makale; “Hakem Kurulu” içerisinde belirlenecek hakemlerin değerlendirme sürecinden geçtikten sonra, eğer varsa, düzeltmeleri yapması için yazara geri gönderilecektir. Yazar, hakem tarafından istenen düzeltmeleri yaptıktan sonra, makaleyi, yazının düzeltme istenilen nüshası ile birlikte geri göndermelidir.

Bu duyuruda belirtilen kurallara uyulmamasının tüm sorumluluğu yazar(lar)a aittir. Böyle bir durumda hakem değerlendirme raporuna bakılmaksızın Dergi Yayın Komisyonu ilgili makaleyi yayımlamama hakkını saklı tutar.

YAZIŞMA ADRESİ Prof. Dr. Cüneyt Yenal KESBİÇ (Yönetim ve Ekonomi Dergisi Editörü) Manisa Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Şehit Prof. Dr. İlhan Varank Kampüsü 45140 Yunusemre-MANİSA- TÜRKİYE
E-posta: iibf-dergi@cbu.edu.tr

MANİSA CELAL BAYAR UNIVERSITY
THE FACULTY OF ECONOMIC AND ADMINISTRATIVE
SCIENCES JOURNAL OF MANAGEMENT AND ECONOMICS

MCBU, Journal of Management and Economics (ISSN-1302-0064/E-ISSN- 2458-8253) is a bi-annual, international, multi-disciplinary and peer reviewed journal. Articles from a variety of social science disciplines like economics, business administration, international relations, political science and public administration have been published since 1995. Journal of Management and Economics is a referred international journal published four times a year, March, June, September and December. Manuscripts in Turkish, English, German, Russian and French are welcomed.

- Our journal does not charge any publication fee.
- The publisher, editor and editorial board of the journal don't accept the responsibility of the publication ethics violations that may arise with the opinions and thoughts expressed by the author/ authors. The responsibility of the articles in the journal belongs to the author/authors (For more information: <https://dergipark.org.tr/en/pub/yonveek/policy>)

Guidelines for Submitting Articles

- Manuscripts submitted to the journal will first be viewed by the Editorial Board then forwarded to the referees. In line with the evaluation of the referees, Editorial Board will make the final decision, either in favour or against publication, or return the manuscript back to the author for any revision required by the referees. Authors will be informed of the decision of the Editorial Board regarding publication in the shortest time possible. Manuscripts which are not published will not be returned back the authors.

- The article should begin with an indented and italicised summary (abstract) of around 100 words, which should describe the main arguments and conclusions of the article. Abstract should be accompanied by up to 5 key words or phrases that characterise the content of the article.

- **References should be in text in parenthesis and give the author's surname, year of publication and page number.** Footnotes should be preferred for any explanation. The required format is Microsoft Word for Windows. (at least version 6.0) Text should be typed single-spaced, in Times New Roman, font size 11. (Font size for Resources is 9). The whole article should not exceed 20 pages and the margins for a page should be as follows: Top 2,8 cm, Bottom 1,3 cm, Left 2,1 cm, Right 2,1 cm.

- At the end of the page, the type of the article, the institutions of the authors, contact information and ORCID information should be given. You can visit <https://dergipark.org.tr/tr/download/journal-file/23815> to review our publication ethics rules in more detail.

CONTACT INFORMATION Prof. Dr. Cuneyt Yenal KESBİÇ (*Editor of Journal of Management and Economics*) Manisa Celal Bayar University The Faculty of Economic and Administrative Sciences Şehit Prof. Dr. İlhan Varank Kampüsü 45140 - Yunusemre MANİSA - TURKEY E-mail: iibf-dergi@cbu.edu.tr